

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXVIII.

**SZEGED
1984**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXVIII.

SZEGED

1984

**Felelős szerkesztő
KÁROLY SÁNDOR**

**Szerkesztő bizottság
FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR, RÓNA-TAS ANDRÁS, VELCSOV MÁRTONNÉ**

**Technikai szerkesztő
M. KORCHMÁROS VALÉRIA**

**HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.**

ISBN 963 481 440 9

NYELVTUDOMÁNY

HAT XVIII. SZÁZADI TATÁR SZÓJEGYZÉK FORRÁSKRITIKÁJA

AGYAGÁSI KLÁRA

A tatár nyelvtörténet kutatása számára sok emlék áll a kutatók rendelkezésére. A nyelvmlékek a régi tatár nyelv kialakulásától (XV. század) a modern kazáni tatár irodalmi nyelv létrejöttéig terjedő időszak (XX. század eleje) több évszázadából maradtak ránk. A források első csoportja, ahová a XV—XVIII. század között keletkezett emlékek tartoznak, arab írással íródott, a XVIII—XX. század két évszázada alatt keletkeztek arab, latin és cirill írású nyelvmlékek egyaránt. Tartalmi megoszlásukat tekintve az első kronológiai csoportba irodalmi művek, történelmi tárgyú elbeszélések, valamint a mindenkori hatalmi apparátus adminisztratív okiratai tartoznak, a második csoportba ezeken kívül rövidebb-hosszabb szótárak, a pravoszláv hit terjesztéséhez használt bibliafordítások, vallási tárgyú szövegek, népköltési emlékek¹.

Az általunk tárgyalandó hat tatár szójegyzék — *Observationes Historicae in Sibiria*², *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum göttingeni*³ és *leningrádi*⁴ kézírata, *Slovesnik na raznyh jazykah*⁵, *Russko-tatarsko-čeremissko-čuvaszkij slovar*⁶, valamint G. F. Müller *Vocabularium Harmonicum*⁷ — a Pétervári Akadémia által szervezett 2. szibériai vagy nagy kamcsatkai expedíció tevékenységének a termékei, keletkezésük 1733 és 1767 közé te-

¹ A tatár nyelvmlékek tételes katalogizálása mindmáig nem történt meg. Ennek részben oka, hogy az arab írásos nyelvmlékek gyűjtése a Kazáni Állami Uljanov-Lenin Egyetem Történeti-filológiai fakultásának M. A. USMANOV által irányított expedíciói által jelenleg is folyamatban van. A máig előkerült emlékek egy csoportjának a feldolgozása és történelmi szempontú értékelése megkezdődött, ld. USMANOV 1972, 1979. Az arab írásos források nyelvi szempontból kitűnő emlékei a kipszak konzonantizmus-, a tatár morfológia- és szintaxistörténetnek, de az arab ábécé sajátosságai folytán alig alkalmasak a vokalizmus történetének a kutatására. Ez utóbbi elvégzésére a latin- és cirillbetűs emlékek nyújtanak lehetőséget, azonban ezeknek az összegyűjtése még el sem kezdődött. D. G. TUMAŠEVA (1977, p. 7.) a szibériai tatár nyelvjárások kutatástörténetéről szólva említ néhány ilyen nyelvmléket példaképp, de tényleges számuk ennél lényegesen nagyobb. A latinbetűs nyelvmlékek között két magyar vonatkozásút ismerünk. BÁLINT GÁBOR (1877) tekintélyes mennyiségű folklóranyagot jegyzett le a keresztény tatároktól a múlt század második felében, e nyelvjárás- és népköltés-történeti emlék kritikái kiadása hamarosan BERTA ÁRPÁD gondozásában lát napvilágot. A másik emlék KUNOS IGNÁC gyűjtése. KUNOS az első világháborút követően az egri hadifogolytáborban tatár foglyoktól népdalokat gyűjtött, melyeket Kakuk Zsuzsa adott közre (1980).

² LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 164.

³ Cod., s. philol. Göttingen, 261. Kutatásunk során e mű facsimile kiadását használtuk, ld. Doerfer, 1965.

⁴ LOAAN SSSR, razrjad III, op. I, ed. hr. 135.

⁵ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, ed. hr. 6.

⁶ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 168.

⁷ G. F. MÜLLER, Sammlung Russischer Geschichte, III. Band, 4. Stück, St. Petersburg, 1759.

hető⁸. E forráscsoport vizsgálatával kettős célt kívánunk elérni. Először, a tatár nyelvtörténet kutatóinak a figyelmét egy olyan nyelvemléksaládra szeretnénk felhívni, amely latin- és cirillbetűs írásánál fogva alkalmas a volgai török nyelvek vokalizmusa sajátos fejlődésének a kutatására, bizonyos hangfejlődési tendenciák kronologizálására⁹. Másrészt, e források használatát megkönnyítendő, megkíséreljük fel tárni e nyelvemlékek összetartozásának a módját, hiteles gyűjtés és másolatok viszonyát.

Előző cikkünkben (1982) ugyanezen hat forrás csuvas glosszáriumai forráskritikája kapcsán vázoltuk az emlékek létrejöttének történelmi körülményeit, személyi feltételeit, valamint ismertettük a vonatkozó szakirodalmat. Az ott idézett irodalom egy része általánosan tárgyalja a második szibériai expedíció eredményeképp keletkezett, általunk vizsgálandó nyelvemlékeket, így jelen cikkünk kutatástörténeti előzményének is tekinthető. (Ld. BULIČ 1904, BARTOL'D 1909, DOERFER 1965, GULYA 1967, FEOKTISTOV 1968, KONONOV 1972, ADAMOVIČ 1981.) A hivatkozott irodalom másik részében a szerzők a hat nyelvemlék valamelyike csuvas anyagának vizsgálatára során a források hitelességéről, nyelvi mintáik minőségéről szólnak. Hat XVIII. századi tatár szójegyzékünket illetően az egyes jegyzékek tatár anyagát hitelesség szempontjából vizsgáló forráskritikai irodalomként mindössze ADAMOVIČ (1981) munkáját idézhetjük. ADAMOVIČ a Vocabularium continens trecenta vocabula ... kezdetű szibériai szótár göttingeni kéziratának vizsgálata során feltételezi, hogy a szótár tatár nyelvű szójegyzéke másodkézből származik (p. 86.). A tatár anyag eredetének tisztázására egybeveti a göttingeni kézirat tatár jegyzékének néhány szavát G. F. MÜLLER Vocabularium Harmonicum tatár oszlopának ugyanazon szavaival, és arra a következtetésre jut, hogy kizárható a közvetlen összefüggés MÜLLER szójegyzéke és a göttingeni kézirat között. Szerinte bizonyítható, hogy az utóbbi TATIŠČEV jegyzékeire megy vissza (p. 90.), mindazonáltal e bizonyítástól eltekint.

1. *Observationes Historicae in Sibiria*

A nyelvemlék tartalmi, paleográfiai, szerkezeti jellemzését ld. idézett cikkünkben, pp. 14–15.¹⁰ A latin nyelvű kérdőív névszói általában egyes számú alanyesetben állanak, kivételt képeznek a páros testrészek és az ezeket borító ruhafélék nevei,

⁸ 1733 a második szibériai expedíció tagjai Kazánban való tartózkodásának az időpontja, 1767 a Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum egyik példányának elküldése Göttingenbe Schlözer kérésére, részletesebben ld. korábbi cikkünkben, p. 29.

⁹ A Volga vidéki török nyelvek (csuvas, tatár baskir) magánhangzórendszerére általában jellemző az ún. zártabbá válási tendencia érvényesülése. E téren legtöbbet a csuvas magánhangzórendszer változott, ezt követi a tatár. A tatár magánhangzórendszer az őtörökhöz képest az alábbi módon fejlődött:

ÓT		Tat	ÓT		Tat
a	>	ä, ä	ä, e	>	i
o	>	u	ö	>	ü
u	>	ĩ	ü	>	õ
ĩ	>	ĩ	i	>	ẽ

¹⁰ Hivatkozott cikkünkben az ott és a jelenleg vizsgált hat nyelvemlék ismertetését azok általános tartalmi, paleográfiai, helyesírási jellemzésével kezdtük. A tatár szójegyzékek kapcsán ezekre a kérdésekre csak olyan esetekben térünk vissza, amikor a tatár jegyzékek szempontjából fontos részletek vagy kiegészítések szükségessé teszik.

amikor is a kérdések többes számú alanyesetben szerepelnek. A tatár válaszok ezekre a kérdésekre is egyes számban vannak megadva. További sajátossága még, hogy a kérdések között három német helyesírással átírt orosz szó (*biela riba*, *t scherniga*) is jelen van.

A tatár nyelvű válaszokat a német ábécé betűkészletével német helyesírási szabályok szerint írták. Olyan tatár hangok lejegyzésekor, melyek a német hangrend-szerben nincsenek meg, több tagú betűkapcsolatot vagy betűhelyettesítést alkalmazott a gyűjtő: $\check{c} = t\ fch$, $t\sch$, $\check{j} = d\ fch$, $d\ fj$, $z = s$, f , $s\ f$, fs .¹¹ A hangsúlyos *a*-ra végződő szavak végén *-h* áll, ami a hosszúság német típusú jelölése¹².

A lejegyzett tatár nyelvi minta sok tekintetben eltér az egyes szavak mai kazáni tatár irodalmi megfelelőitől. Az eltérések nagy részét a tatár nyelv XVIII. század eleji különbözősége magyarázza, kisebb részét nyelvjárási változatok, archaizmusok jelenléte, valamint a helyesírás következetlenségei¹³. Ezek közül az eltérések közül akármelyik fordul is elő a jegyzékben, ez nem zárja ki, hogy a várttól eltérő alakok hiteles, XVIII. században létező nyelvi formákat tükröznek. Van azonban az eltéréseknek egy olyan csoportja, ahol az adott írásmód kizárja a szó hiteles alakként való

¹¹ Megjegyzendő, hogy az *s*, \int betű több hangértékű a németben. Az *s* fonéma pozicionális allofonjaként szókezdő helyzetben magánhangzó előtt *z*-t jelent, szókezdő helyzetben *t* és *p* előtt \check{s} , más mássalhangzók előtt és kettőzve pedig minden esetben *s*-t. Az *s*, \int betű használatának e szabályai általában érvényesülnek a tatár szavak leírásában, van azonban néhány következetlenség. Pl.: a „lány” jelentésű szó az Observationesban *kűfs* alakban szerepel, vö. mod. kez. tat. *kiz* < ÓT *qiz* „girl, unmarried woman” (CLAUSON, p. 679.); Observationes *bűfs* „grando” vö. mod. kaz. tat. *boz* „jég” < ÓT *buz* „ice” (CLAUSON, p. 389.); Observationes *kűs* „oculi” vö. mod. kaz. tat. *küz* „szem” < ÓT *köz* „eye” (CLAUSON, p. 756.); Observationes *jűsok* „annulus” vö. mod. kaz. tat. *yözek* „gyűrű” < ÓT *yűzük* „finger-ring” (CLAUSON, p. 986). stb. Bonyolítja a helyzetet, hogy a gyűjtő a kettőzött *s* betűkapcsolatot nem csak szibilánsok lejegyzésére használta, hanem esetenként \check{c} -t is jelölt vele. Pl.: *agűfs* „arbor” vö. mod. kaz. tat. *agač* „fa” < ÓT *hyač* „tree” (CLAUSON, p. 79.); *kefs* „vespera” vö. mod. kaz. tat. *kičä* „éjszaka”, *kič* „este” < ÓT *keč* „late, lateness” (CLAUSON, p. 692.); *krufs* „chalybs” vö. mod. kaz. tat. *korič* „acél”, csuv. *xursä*, bask. *qoris* „id.” stb. E jelenség oka valószínűleg a tatár \check{c} fonéma fonetikai jellemzőjéből fakad. A kazáni tatárban a \check{c} fonéma, mely az affrikáták csoportjába tartozik, a kiejtésben elvesztette zár-jellegét, palatalizált ejtésű spiránssá alakult át. A gyűjtő tehát az *ss*, \int jelölést betűhelyettesítésként alkalmazhatta az olyan \check{c} hangok lejegyzésénél, ahol a kiejtésben erősnek tűnt a spiráns elem. Minthogy az Observationes tatár jegyzékében a \check{c} fonéma jelölésére a német helyesírás szerint várt *t sch*, *t fch* betűkapcsolat is előfordul, lehetőség kínálkozik a tatár \check{c} spirantizálódása folyamatának és kronológiájának kutatására. A török affrikáták történetéről legutóbb összefoglalóan ld. RÓNA-TAS 1982.

¹² A magánhangzók az ötörökben a képzés időtartama szerint rövidek és hosszúak lehettek, a mai kazáni tatárban rövidek és redukáltak. A tatár nyelvtörténetben a magánhangzók képzési időtartam-változásának a kronológiája valamint a képzési időtartamváltozás és a zártabbá válás közötti összefüggés részleteiről ld. Berta Árpád. A tatár nyelvjárások története, Kandidátusi értekezés., Szeged, 1985. Kézirat.

¹³ A helyesírás következetlenségei között a legjellemzőbbek a tatár *ö* és *ü* fonémák lejegyzésének az esetei. Az *ö* és *ü* fonémák, — noha mind a német, mind a tatár magánhangzórendszerben jelen vannak —, csak az esetek egy részében vannak *ö* és *ü* betűkkel leírva, más esetekben *o* és *u* felel meg nekik az írásban. Pl.: *kul* „stagnum” vö. mod. kaz. tat. *kül* „tó” < ÓT *köl* „lake” (CLAUSON, p. 715); *kuműsch* „argentum” vö. mod. kaz. tat. *kömeš* „ezüst” < ÓT *küműs* „silver” (CLAUSON, p. 723); *kűs* „oculi” vö. mod. kaz. tat. *küz* „szem” ld. fentebb stb. E helyesírási következetlenség oka, hogy a tatár *ö* és *ü* fonémák fonetikailag nem azonosak német megfelelőikkel. Kiejtésben a tatár *ö* és *ü* közelebb áll a német *o* és *u* hangokhoz, mint a német *ö*-höz és *ü*-höz. A tatár *ü* írásbeli visszaadása azért

létezésének lehetőségét. Ezekben az esetekben a tévedés, félrehallás vagy a másolás gyanúja merül fel. Szójegyzékünkben hét ilyen példával találkoztunk.

1. A 'hegy' (mons) jelentésű szó *áta*, a 'domb' (collis) *kfi-áta* alakban van írva az *Observationes tatár jegyzékében*. Szókezdő *a-* a 'hegy' jelentésű szóban nem lehetséges, minthogy tat. *tau* < OT *tay* 'mountain' (CLAUSON, p. 463)¹⁴.

2. A 'macska' (felis) jelentésű szó két formában van jelen a jegyzékben: *mätsch* és *kótschasch*. Az első azonos a mai tatár *mäçe* 'id.' szóval. A második az orosz *koška* átvétele *košak* formában, mely alak azonban nem a tatár nyelvjárásokban használatos, hanem a csuvas nyelv virjál nyelvjárásában (AŠMARIN VII. p. 58) A *kótschasch* írásmód szóközépi (*tsch*) és szóvégi (*sch*) betűkapcsolataiban a betűkapcsolatok kezdő betűi tévedésből, fölöslegesen vannak leírva.

3. A 'vöröshagyma' (cepa) jelentésű szó *fuchái* alakban fordul elő. Ez a szó a mai tatárban *sugan* < OT *soyun* 'onion' (CLAUSON, p. 812). Szóvégi *-i* e szóban nem fordulhat elő.

4. A 'hallgatni' (silere) jelentésű szót *nda schma* formában találjuk a jegyzékben. E szó azonosítása mai kazáni tatár megfelelőjével nem problémamentes. A 'hallgatni' jelentést a mai tatárban a *söylämä-*, *däsmä-* tagadóképzős alakok (melyek jelentése tulajdonképpen 'nem beszélni') hordozzák. A jegyzékben rögzített írásmód alapján *aňdašma* 'ne beszélj, ne beszéljess!' formát lehet rekonstruálni¹⁵, ahol a *tő* nyelvjárási **aňdaš-* 'beszélget, magyarázkodik' lehetett (és amely megfelel az irodalmi tatár *aňlaš-* alaknak. E szó reciprokképző nélküli változata az irodalmi nyelvben *aňla-* 'magyaráz', és ennek az alaknak az *aňda-* változata a mai nyelvjárásokból kimutatható.) Az elmondottak alapján a jegyzékben *anda schma* írásmódot várnánk, a *nda schma* valószínűleg másolási hiba.

problematis, mert a német hangkészletben nincs ilyen hang, és a megfelelő betű is hiányzik az ábécéből. A gyűjtő a tatár *i* lejegyzésére *i*, *ö*, *ü*, *a*, *e*, *y* betűket használt helyettesítésként (mint ahogy ezt ADAMOVIČ is részletezi a göttingeni kézirat vonatkozásában). Pl.: *altin* 'arany' < OT *altun* 'gold' (CLAUSON, p. 131); *körk* 'quadringenta' vö. mod. kaz. tat. *kirik* 'negyven' < OT *qırq* 'forty' (CLAUSON, p. 651); *küfs* 'puella, filia' vö. mod. kaz. tat. *kiz* ld. fentebb; *faräk* 'ovis' vö. mod. kaz. tat. *sarik* 'juh' *tschirsche* 'pinus' vö. mod. kaz. tat. *čirši* 'erdeifenyő' vö. *altmysch* 'sexaginta' vö. mod. kaz. tat. *altmīs* 'hatvan' < OT *altmīs* 'sixty' (CLAUSON, p. 130).

¹⁴ A szószerkezet utótagjában írt *áta* alak magyarázatára felmerülhet még a tat. *atau* 'sziget' szó, ez azonban jelentéstani okokból kétséges, hogy ide tartozna. További lehetőség az OT *adaq* 'láb' hegyláb' reflexióját látni benne, itt azonban erős hangtani akadályként merül fel a szóközépi *-d-* *-t-*ként való jelentkezése.

¹⁵ A tatár morfológiatörténet szerint főnévi igenévként korábbi *-maq/-mek* és újabb *-irga/-ergä* végződés lenne várható. A nyelvemlék adatai azonban nem ezeket a végződéseket mutatják. A latin kérdőív 'silere' szava főnévi igenév, a tatár *nda schma* forma egyes szám második személyű felszólító módú tiltó alak. A kérdőív egyéb latin nyelvű főnévi igenévi formáihoz rendelt tatár válaszokban az igető után *-äſel/-äſse* végződés áll (*aſchäſse* 'edere', *iſiaſse* 'bibere', *dſchukläſse* 'dormire' stb.). Minthogy a tatár gyűjtésben a gyűjtő tolmács közreműködésével volt kénytelen kérdezni, feltehető, hogy a tolmács a főnévi igenevet keverte az igetővel. A *nda schma* alak jelenléte a jegyzékben ilyen módon megmagyarázható, hisz a tatárban az egyes szám második személyű felszólító módú alak azonos az ige tövével. Nagyobb gondot okoz az *-äſel/-äſse* típusú végződés magyarázata. Ebben a végződéspárban ugyanis akár *z*-ként, akár *s*-ként, akár pedig *č*-ként olvassuk is a kettőzött *s-t*, egyik változat sem azonosítható a tatár morfológiatörténetben valamikor létezett vagy a mai tatárban létező egyetlen igei vagy névszói végződéssel sem. Ezzel szemben pontosan megfelel a modern csuvas igeragozás jelentő mód jelen idejű állító alakú többes szám harmadik személyű végződésének. Így tehát a két nyelvű adatközlő közreműködésének a lehetőségét nem zárhatjuk ki.

5. A 'harminc' (triginta) jelentésű szó *ot-u fs* a szójegyzék szerint. A szó egészében megfelel a XVIII. században várt *otuz* alaknak, vö. ÓT *ottuz* 'thirty' (CLAUSON, p. 74). A tévedés a tagolt leírásban van, ui. a kötőjeles írásmód — tévesen — összetett szó vagy szószerkezet látszatát kelti.

2. G. F. Müller: *Vocabularium Harmonicum*

A szójegyzék német nyelvű kérdőíve a szavak sorrendjét és jelentését illetően megfelel az Observationes kérdőívének. A tatár válaszok ugyanazok a szavak ugyanolyan helyesírással, mint amelyek az Observationesban vannak rögzítve, csak itt a számnevek között a százas helyiértékű csoportból hat számnév hiányzik. Az Observationesban kimutatott öt hibából — melyet tévedésként vagy másoláskor történt elírásként értelmeztünk — négy át van másolva a *Vocabularium Harmonicum*-ba¹⁶. Ezek az eseteken kívül további nyilvánvaló sajtóhibák is kimutathatók a szójegyzékben:

1. A 'szerda' jelentésű szó (p. 384) *T fəhar fəhənbe* alakban szerepel a *Vocabularium Harmonicum* tatár oszlopában. Ez a szó *čäršämbe* a mai tatárban (+ per. *čahāršanba*, 'id'. ld. RÄSÄNEN 1969. p. 100.) A szókezdő hang csak *č*- lehet az etimológia szerint, a szójegyzék *t fəh* írásmódja német helyesírású *č* (*T fch*) hibás másolata.

2. A 'péntek' jelentésű szó *Ula-ädna* formában van leírva (p. 384). Mai tatár megfelelője *uluadna* (*ulu* + *adna*). E szóösszetétel előtagja a 'nagy' jelentésű tatár szó, *ulu* < ÓT *uluy* 'big, great' (CLAUSON, p. 136). A szövégi -a az emlékből -u téves olvasatán alapuló másolási hiba.

3. A 'tűzifa' jelentésű szó *Ótan* a nyelvemlék tatár oszlopában (p. 384). Ez a szó a mai tatárban *utın* < ÓT *otun*, 'dry firewood' (CLAUSON, p. 60.), a nyelvemlék szavának második szótagjában előforduló -a- ebben az esetben másolási hiba -u- helyett.

4. A 'csizma' jelentésű szó a *Vocabularium Harmonicum*-ban *Itak* (p. 392). Ez a szó a mai kazáni tatárban *itek* < ÓT *etiik* 'boot' (CLAUSON, p. 50). A második szótagbeli -a- másolási hiba -u/-ü- helyett.

5. A 'ma' jelentésű szót (p. 404) *Buguú* formában nyomtatták. Ez a szó a mai kazáni tatárban *bügen* < *bu* 'ez' + *kün* 'nap', vö. ÓT *kün* 'the sun; day' (CLAUSON, p. 725). A nyelvemlék szavában előforduló szövégi *u* másolási hiba -n helyett.

3. *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum göttingeni kézírata*

Kérdőíve általában megfelel az Observationes kérdőívének, azonban 17 válasz (8 főnév és 9 számnév) az Observationeshoz képest ki van hagyva a göttingeni kézirat számozott tatár válaszaiból. A kihagyott főnevek közül hét mintegy pótlásként a jegyzék végén levő *Analecta* részben van felsorolva.

¹⁶ A 'vöröshagyma' jelentésű szó a *Vocabularium Harmonicum* tatár jegyzékében *Suchán* alakban fordul elő. Paradox módon úgy tűnik, hogy ez az etimologikusan helyes alak a másolási hiba másolási hibája. A másoló valószínűleg az Observationes megfelelő szavában szereplő szövégi -i-t tévesen *n*-nek olvasta, így került az -n a *Vocabularium Harmonicum*-ba.

A göttingeni kézirat tatár nyelvű válaszai szintén a német abc betűkészletével és német helyesírással vannak rögzítve ugyanúgy, ahogy ezt az Observationesban találjuk¹⁷. Az Observationes tatár jegyzékében kimutatott öt hiba is ugyanolyan módon előfordul benne, de ezzel nem merül ki a hibás esetek száma. További hibák:

1. A 'tűzifa' jelentésű szó (No. 43.) *otan* alakban fordul elő. A második szótagbeli *-a-* másolási hiba, ld. fentebb.

2. A 'kecske' jelentésű szó (No. 155) a göttingeni kéziratban *kaláh* alakban van leírva. A kazáni tatár irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban ebben a jelentésben a *käjä* szó használatos. Nyelvemlékünkben a 'kecske' jelentésű tatár szó gyanánt az orosz *koza* 'id.' fonetikus változata német helyesírási leíratának (*kašáh*) a hibás másolatával állunk szemben.

3. A 'nyúl' jelentésű szó (No. 156) *kbian* formában van rögzítve. E szó mai tatár megfelelője *kuyan* < ÓT *qoyan* 'hare' (CLAUSON, p. 678), a *-b-* *-o-* félreolvasásából adódó másolási hiba.

4. A 'macska' jelentésű szó (No. 164) *müt sch* formában szerepel a tatár jegyzékben. A 'macska' jelentésű szó *mäce* a mai kazáni tatárban. E hangutánzó eredetű szó mai tatár alakja erősen valószínűsíti, hogy az első szótagbeli *-ü-* másolási hiba *-ä-* helyett.

5. A 'szárny' jelentésű szó (No. 176) *kunát* alakban olvasható a szójegyzékben. A mai kazáni tatárban ez a szó *qanat* < ÓT *qanat* 'a bird's wing' (CLAUSON, p. 634), a jegyzék szavában az első szótagbeli *-u-* úgy tűnik, másolási hiba.

4. Slovesnik na raznyh jazykah

A szójegyzék kérdőíve a kérdések sorrendjét, tartalmát illetően megegyezik az Observationes kérdőívével, csak orosz nyelvű. A válaszokat tekintve kevesebb a tatár anyaga, minthogy a jegyzék végéről a számjegyek megnevezései közül a százás helyiértékű csoport hiányzik.

¹⁷ ADAMOVIČ (1981, pp. 90–92) ismerteti a göttingeni kézirat tatár jegyzékének helyesírási sajátosságait. A göttingeni kéziratban is természetesen fellelhető *suchái* alak szóvégi *-i*-jét esetleges cirill írású eredeti *-u*-jének *u*-ként való olvasatán alapuló másolási hibának tekinti. A cirill írású eredeti mellett szóló egyéb bizonyosság szerint a szóközépi helyzetben nazálisok, likvidák és *s* után, *ä* és *u* előtt írt *j* (r/l/m/n/s + j + ä/u) ami cirill *я* és *ы* transliterálásának felelne meg, továbbá a tatár *ä* fonéma *a* betűvel, a tatár *ü* fonéma *u* betűvel való írása. Ezek a helyesírási jelenségek valóban előfordulnak a göttingeni kézirat tatár oszlopában mintegy húsz esetben. Az eseteknek azonban legalább ugyanilyen nagyságrendű részében a tatár *ä* fonémát *j* nélküli *ä*-vel írja át a másoló (Pl. *tārä*, *kukukrā*, *akschänbe*, *duschänbe*, *seischänbe*, *tschirschänbe*, *schänbe*, *terefä*, *meschkä*, *biä*, *bürän*, *düä*, *kškennä* stb.), a tatár *ü* fonémát *ü* betűvel (*bükan*, *bürek*, *jüs fok*, *düä*, *ürdäk*, *üljäm*, *sfüd*, *Süjä* stb.). Ha feltételezzük, hogy a göttingeni kézirat tatár oszlopát cirill írású eredetiről másolták volna, akkor az összes tatár *ä* fonémát a göttingeni kéziratban *a* vagy *ja* betű kellene, hogy jelöljön, ugyanígy a tatár *ü* fonémát csak *u* vagy *ju*. Ugyanezen feltételezés (a cirill eredeti) pedig kizárná, hogy a göttingeni kézirat tatár jegyzékében *ö* betű előfordulhasson, márpedig három szóban szerepel (*körk* 'negyven', *dört* 'négy', *fiöl* 'asztal'). Továbbá, megmagyarázhatatlan lenne végül ebben az esetben a magánhangzós szóvégeken álló *-h*, ld. fentebb. Megítélésünk szerint a nazálisok és likvidák után álló *jä* típusú írásmód az r, l, m, n hangok *ä* hatására történt palatalizált ejtését adja vissza a német helyesírási eredetiben. A palatalizált ejtés okaként pedig — immár harmadszor — kétnyelvű adatközlőre gondolhatunk. Az *s* betű után álló *jä* elválasztandó a nazálisok és likvidák palatalizált ejtésének a kérdésétől. Ugyanis az *s*+*jä* betűkapcsolat mindig olyan szavakban fordul elő, ahol az *s* betű etimológikus *č*-t ad vissza. A tatár *č* spirantizálódásáról és palatalizált ejtéséről fentebb szözlünk. A göttingeni kézirat tatár oszlopában található néhány *sjä* írásmód valójában tehát *čä* hangkapcsolatot rögzít, ahol a *č* ejtése palatalizált spiráns. A tatár *ü* fonéma *u* betűvel való átírásáról szintén ld. fentebb.

A Slovesnik tatár anyaga másolat német helyesírású eredetiről. Minthogy a ciril, abc nem tartalmaz *ö* és *ü* hangot jelölő betűt, az *ü* jelölésére *y* betűt használ a másoló, az *ö*-nek *e* felel meg a jegyzékben. Ilyen típusú betűhelyettesítés akkor is előfordulhatna, ha nem másolásról lenne szó. Hogy a Slovesnik tatár szójegyzéke mégis másolat német helyesírású eredetiről, bizonyítja, hogy az Observationesban előforduló német helyesírási következetlenségek pontosan át vannak betűzve a Slovesnik megfelelő részébe cirill ábécével:

1. A tatár *ö* és *ü* fonémák ugyanazon szavakban vannak *o* és *u* betűvel leírva, mint az Observationesban: *куль* ,tő', *кумушь* ,ezüst', *кусь* ,szem' stb.

2. A tatár *i* fonéma ugyanazokban a szavakban ugyanolyan típusú betűhelyettesítéssel van átírva, mint az Observationesban, noha a cirill ábécében van *i*-t jelölő betű: *алтинь* ,arany', *керкь* ,negyven', *кясь* ,lány', *саракь* ,juh', *чирше* ,fenyő', *алтмышь* ,hatvan' stb.

3. A tatár *z* fonéma leírásánál az Observationes néhány szavában tévesen használt kettőzött *s* (*ss*) a Slovesnik ugyanazon szavaiban ugyanolyan tévesen kettőzött *s*-ként van átírva, noha a cirill ábécének van *z*-t jelölő betűje: *кясь* ,lány', *бүсь* ,jég', *яссось* ,gyűrű', *кусь* ,szem' stb.¹⁸

4. A *č* jelölésére is használt *s* ugyanazokban a szavakban fordul elő cirillbetűs átírásban, mint amely szavakban az Observationesban takálható: *азась* ,fa', *кець* ,este', *крусь* ,acél' stb.

A másolás másik bizonyítéka, hogy az Observationesban kimutatott öt hibás írásmód közül négy cirillbetűs változatban előfordul a Slovesnik tatár jegyzékében¹⁹ valamint egyéb másolási hibák is találhatók benne:

1. A ,tűzifa' jelentésű szó *отань* alakban szerepel, a második szótagbeli *-a* másolási hiba *-u-* helyett, ld. fentebb.

2. A ,vas' jelentésű szó *темурь* formában van rögzítve. Ez a szó a mai kazáni tatárban *timer* < ÓT *temir* ,iron' (CLAUSON, p. 508). A második szótagbeli *-y-* másolási hiba *u* helyett.

3. A ,csizma' jelentésű szó a Slovesnik tatár jegyzékében *утакь*. A második szótagbeli *-a-* másolási hiba *-y-* helyett, ld. fentebb.

4. A ,patkány' jelentésű szó *влу-мскань* összetételként fordul elő. Az utótag azonos a mai kazáni tatár *tīčkan* ,egér' szóval. Az előtagban a ,nagy' jelentésű tatár szót lehet felismerni, melynek mai alakja *olī* < ÓT *uluy* ,big, great' (CLAUSON, p. 136). A szókezdő *ө* másolási hiba *-y-* helyett.

5. Az etimologikusan *-a*-ra végződő szavak végén *-ъ* áll, ami a magánhangzó-hosszúság német jelölésének a mechanikus transliterálása.

¹⁸ Ezzel szemben a másoló felismerte a német *s* betű *z*-ként való ejtésének szabályát *-r-* után és intervokális helyzetben, és a tatár szavakat a német kiejtési szabályok szerint reprodukálva írta át cirill betűkkel: a ,has' jelentésű szó a Slovesnikban *курзакь* vö. mod. tat. *korsak* < ÓT *qursaq*, *qurysaq* ,stomach' (CLAUSON, p. 663, 657); a ,borjú' jelentésű szó *бүзай* (vö. Observationes: *busau*), mod. kaz. tat. *bozau* < ÓT *buzayu* (CLAUSON, p. 391); a ,részeg' jelentésű szó *узеpekь* vö. mod. kaz. tat. *iserek* vö. ÓT *esür-* ,to be, or become, drunk, intoxicated' (CLAUSON, p. 251); a ,holnapután' kifejezés *бирзакунь* vö. mod. kaz. tat. *bersekön* < *berse* + *kön* < ÓT *birisi kūn* ,the day after tomorrow' (CLAUSON, p. 353.)

¹⁹ A hiányzó hiba itt is a ,hiba hibája": a ,vöröshagyma' jelentésű szó *cyxan* alakban fordul elő. Ld. a 16. jegyzetet.

5. Russko-tatarsko-čeremiszkó čuvašskij slovar'

A négy nyelvű szójegyzék tatár oszlopa a csuvashoz hasonlóan hiányos, az első tatár szó itt is a 'falu' jelentésű, mely megfelel az Observationes 113. szavának. Innen-től kezdve szóképlete és a szavak sorrendje azonos az Observationes tatár oszlopában foglaltakkal.

A négy nyelvű szótár tatár anyaga másolat német helyesírású latinbetűs eredetiről. A cirill átírás sajátosságai: $\dot{y} = du, dz$; $u, \ddot{u} = \gamma$; $o, \ddot{o} = o$; $\ddot{a} = a$; $\ddot{i} = u$, $o \gamma, a, e, \ddot{u}$. Az etimologikusan magánhangzókra végződő szavak végén $-z$ áll. (Ugyanazokban az esetekben, mint amelyekben az Observationesban $-h$). A tatár z fonéma z és c betűkkel van visszaadva, de ugyanezt a két betűt használta a másoló az s fonéma átírására is. Megfigyelhető, hogy azokban az esetekben, amikor az Observationes szavaiban kettőzött s van írva, akkor a négy nyelvű szójegyzék ugyanazon szavaiban c betű áll, amikor pedig az Observationesban egyedülálló s szerepel, a négy nyelvű szójegyzék megfelelő helyén z fordul elő.

A négy nyelvű szójegyzék tatár részében megtalálhatóak az Observationes ismertetésénél 2—5 számmal jelzett másolási hibák²⁰. Ezen felül további másolási hibák is előfordulnak benne.

1. A 'macska' jelentésű szó $my\check{c}$ alakban is szerepel a jegyzékben. A cirill írásmód γ betűje \ddot{u} -t helyettesít, ami német \ddot{a} téves olvasatából eredő átírási hiba (ld. Göttingeni kézirat 4. hibája).

2. A 'coboly' jelentésű szó a négy nyelvű szótár tatár oszlopában $книшь$ alakban van írva. Ez a szó a mai kazáni tatárban $keš$, $-n$ - jelenléte a szóban másolási hiba.

3. A 'szárny' jelentésű szó $кунать$, a 'denevér' $конатле--тскань$ formában fordul elő. Az első szótagbeli γ illetve o a félreolvasásán alapuló másolási hiba, ld. Göttingeni kézirat 5. hibája.

4. A 'vaj' jelentésű szó myu alakban van írva. Ez a szó a mai kazáni tatárban may , vö. tkm. may , hak. $sar-may$ 'id.'. A török összehasonlító adatok alapján labiális magánhangzó léte a tatár szóban nem valószínű. Az γ a félreolvasásából származó másolási hiba.

5. A 'szamóca' jelentésű szó szerkezet $каинь-дишллекь$, a 'feketeribizli' $каппагь-дишллекь$, alakban szerepel. A szó szerkezetek második tagja a mai kazáni tatárban $jiläk$ 'erdei bogyó' v. ö. bask. $yeläk$ 'id.' A nyelvelék második tagjainak első szótagjában előforduló γ és y betűket átírási hibaként értékeljük.

6. A 'fű' jelentésű szó a négy nyelvű szójegyzékben tatáruul $ylänu$ formában van leírva. Ez a szó a mai kazáni tatárban $ülän$, dial. $üläm$ < ÓT $ölen$ 'grass' (CLAUSON, p. 147). Az emléken olvasható szóvégi $-nu$ írásmódot latinbetűs $-m$ félreolvasásán alapuló másolási hibának tartjuk.

7. Az 'ülök' jelentésű ige $обтүрамань$ alakban fordul elő, mely alakban az $обтүр$ — az ige töve, $-амань$ a jelentő mód jelen idejű állító ragozása egyes szám első személyű végződése. Az 'ül' jelentésű fő a mai kazáni tatárban $utir$ < ÓT $oltur$, (olur-) 'to sit' (CLAUSON, p. 133, 150). A mai tatár alakban $-t$ előtt kiesett az $-l$, azonban az ótörök igető jól mutatja, hogy a nyelvelék tükrözte archaikusabb formában a szókezdő o -t csak $-l$ követheti, a helyette álló $ö$ másolási hiba.

²⁰ Az Observationesnél 2. számmal jelzett esetben a 'macska' jelentésű szó $kótschasch$ alakban fordul elő. A négy nyelvű szójegyzékben $кóлчашь$ van írva. Itt a hibás alak írásában újabb hibát ejtett a másoló, amikor is a latin t betűt l -ként olvasta, és ennek megfelelően írta át.

8. A 'harmadnap' kifejezés a tatár szójegyzékben *нозун шакун* formában olvasható. Ez a kifejezés a mai kazáni tatárban *öcencëkön* < *öcencë* 'harmadik' + *kön* 'nap'; *öcencë* < *öč* + *enče*; *öč* 'három' < *ÖT üč* 'tree' (CLAUSON, p. 18.). A nyelvemlék szavában a *ноз-* kezdet latinbetűs *us f-* félreolvasásán alapuló másolási hiba. (Az *Observationes* megfelelő helyén *us f ün fchakun* áll.)

9. A 'négy' jelentésű számnév a jegyzék szerint tatárul *дочмә*. Ez a szó a mai kazáni tatárban *diürt* < *ÖT tört* 'four' (CLAUSON, p. 534). A szóban előforduló *c* latinbetűs kézírásos *r* félreolvasásán alapuló másolási hiba.

6. *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum leningrádi kézirat*

A leningrádi kézirat tatár szójegyzékének az anyaga majdnem megegyezik az *Observationes* tatár anyagával. A különbség annyi, hogy a szavak sorrendje más, kevesebb számnév fordul elő benne, viszont a 'ló' jelentésű szinonimák között az *at* is fel van sorolva, mely szó az általunk tárgyalt többi szójegyzék tatár nyelvű anyagában sehol sem szerepel.

A tatár jegyzék általában a lengyel ábécé betűkészletével íródott. Azokat a tatár hangokat, melyeknek a lengyel ábécében nincs megfelelő betűjük, betűhelyettesítéssel ill. bizonyos betűk mellékjeles változatával jegyezte le a kézirat írója: tat. *ü=u*, *y; j=č*; *i=y*, *i, a, e č=cz* mellett *š* is.

A kézirat másolat német helyesírású eredetiről. Bizonyítéku szolgálnak részben azok az esetek, amikor a kézirat lengyel ábécével írt kazáni tatár jegyzékében a német ábécé betűi fordulnak elő.

1. *ö* betű használata: *dört* 'négy', *körk* 'negyven' *stöt* 'asztal'.

2. *ü* betű használata: *Süjae* 'Szvjazsszk'.

3. *ä* betű használata: *Tärä* 'isten', *kukukrä* 'mennydörgés', *ak-szänbe* 'vasárnap', *du-szänbe* 'kedd', *czir-szänbe* 'szerda', *szänbe* 'szombat', *meszkä* 'hordó', *tyä* 'teve', *isjässe* 'iszom', *isärek* 'részeg' *kuynässe* 'ütni', *okszä* 'pénz'.

4. *sch* használata: *pschi* 'szarvas', *scham* 'gyertya'.

5. *s* betű használata *t* előtt *š* jelölésére: *stan* 'nadrág' (+ or. *štany* 'id.')

6. *s* betű használata *z* jelölésére: *bus* 'jég', *busau* 'borjú', *kursak* 'has'.

7. Szóvégi *-a* után *-h* használata hosszúságjelölként: *arakäh* 'pálinka'.

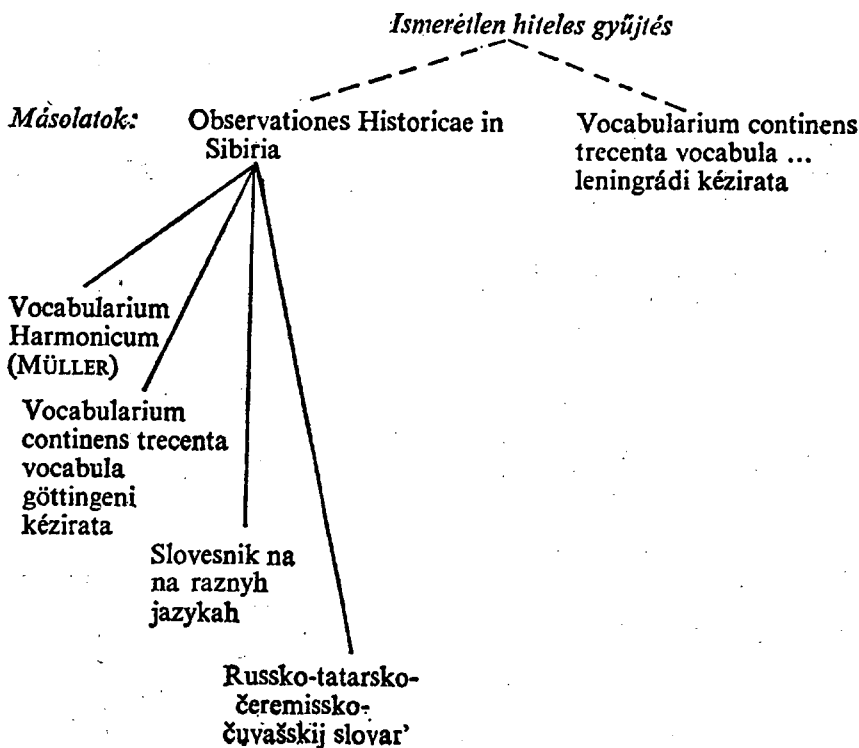
A másolás tényét másrészt másolási hibák erősítik meg:

1. A 'hegy' jelentésű szó a leningrádi kézirat tatár jegyzékében *atag* alakban fordul elő (No. 67). Mint erre már kitértünk (ld. *Observationes* 1. hiba) szókezdő *a*-ebben a szóban nem fordulhat elő. A szóvégi *-g* az etimológia szerint jelölheti a gutturális zöngés spiráns megőrződését, viszont ugyanebben az emlékből a 'domb' jelentésű szóban (No. 68) ez a betű hiányzik: *ksi-ata*. E különbség okának megmagyarázása csak az eredeti lejegyzés ismeretében lenne lehetséges.

2. A 'vöröshagyma' jelentésű szó (No. 104) *suchay* alakban van jelen (ld. *Observationes* 3. hiba).

3. A 'macska' jelentésű szavak (No. 230) *myčz* és *kocsasz* formában fordulnak elő. A *mycz* alak *y* betűje helyettesítés *ü* helyett, és így az írásmód ugyanazt a típusú hibát jelenti, mint a göttingeni kézirat 4. hibája, ld. fentebb. A *kocsasz* alak német helyesírású *kotschasch* átbetűzése, ld. *Observationes* 2. hiba.

A hat tatár szójegyzék egybevetéséből megállapítható, hogy az eredeti gyűjtés nem lelhető fel forrásaink között. Az eredetihez legközelebb álló két másolat az *Observationes Historicae in Sibiria* valamint a *Vocabularium continens trecenta vocabula ...* leningrádi kéziratainak tatár jegyzékei²¹. A fennmaradó négy forrás egytől-egyig az *Observationes* tatár anyagáról készült másolat, mit az a tény bizonyít, hogy az *Observationes* hibái mindben kivétel nélkül kimutathatóak. Az e négy nyelvemlékben időnként jelentkező azonos típusú hibák az *Observationes* félreérthető írásképeiből adódnak. Tatár szójegyzékeink összetartozása tehát az alábbi módon ábrázolható:

BIBLIOGRÁFIAI RÖVIDÍTÉSEK

- ADAMOVIČ 1981: M. Adamovič, Das Tatarische des 18. Jahrhunderts, JSFOu 77:5, Helsinki, 1981.
 AGYAGÁSI 1983: Agyagási K., Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék forráskritikája, Néprajz és Nyelvtud. 26 (1982) pp. 7–35.
 BÁLINT 1877: Bálint G., Kazáni tatár nyelvtanulmányok, Bp. 1877.

²¹ E kézirat tatár oszlopaiban a másolási hibák szinte ugyanazokban a szavakban fordulnak elő, és a tévesztés módja is megegyezik. E jelenség okát a közös eredetiben félreérthető írásképek jelenlétével magyarázzuk.

- BARTOL'D 1909: V. V. Bartol'd, *Obzor dejatel'nosti fakul'teta vostočnyh jazykov 1855—1905. S priloženiem obzora istorii vostokovedenija v Rossii do 1855 g.*, SPb., 1909. Reprint: Bartol'd, *Sočinenija tom IX*. Moskva, 1977.
- BULIČ 1904: S. K. Bulič, *Očerki istorii jazykoznanija v Rossii*, SPb., 1904.
- CLAUSON, 1972: Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- DOERFER 1965: G. Doerfer, *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte in: Asiatische Forschungen*, Band 18, Wiesbaden, 1965.
- FEOKTISTOV 1968: A. P. Feoktistov, *Istoki mordovskoj pis'mennosti*, Moskva, 1968.
- GÜLYA 1967: Gulya J., *A magyar nyelv első etimológiai szótára*, *Nyelvtud. Ért.* 58 (1967) pp. 87—90.
- KAKUK 1980: Kakuk Zs., *Kasantatarische Volkslieder. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kunos*. Herausgegeben von Zs. Kakuk. *Budapest Oriental Studies* 4, 1980.
- KONONOV 1972: A. N. Kononov, *Istorija izučenija tjurkskih jazykov v Rossii, Dooktjačr'skij period*, Leningrad, 1972.
- RÄSÄNEN 1969: M. Räsänen, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki, 1969.
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas A., *On the History of the Turkic and Finno-Ugrian Affricates*, *AOH XXXVI* (1982) pp. 429—447.
- TUMAŠEVA 1977: D. G. Tumaševa, *Dialekty sibirskih tatar*, Kazan, 1977.
- USMANOV, 1972: M. A. Usmanov, *Tatarskie istoričeskie istočniki XVII—XVIII vv.* Kazan, 1972.
- USMANOV 1979: M. A. Usmanov, *Žalovannye akty Džučieva ulusa XIV—XVI. vv.*, Kazan, 1979.

SOURCE CRITICISM OF SIX 18TH CENTURY TATAR WORDLISTS

by

CLARA AGYAGÁSI

The author analyses the manuscripts of the vocabulary found in Göttingen and Leningrad entitled *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum*, *Vocabularium Harmonicum* of G. F. Müller and parts of three anonymous vocabularies which were written in the Tatar language and are to be found in the Archives of the Academy of USSR (*Observationes Historicae in Sibiria, Slovesnik na raznyh jazykah, Russko-tatarsko-čere-missko-čuvašskij slovar'*).

As a result of the comparison of the six wordlists the original collection was not found. The value of the copies is not equivalent: two of them (*Observationes* and the Leningrad manuscript of Siberian vocabulary) are probably true variants of the original with a few mistakes. The other four vocabularies are copies of the *Observationes*.

A MONDATHOSSZÚSÁG ÉS A MONDATEGÉSZBELI KAPCSOLÁSOK A 14—15 ÉVES GIMNAZISTÁK NYELVHASZNÁLATÁBAN (ÉLŐSZÓBELI ÉS ÍRÁSOS SZÖVEGEK ALAPJÁN)

BICSKEI DEZSŐNÉ

1. E dolgozat 47 gimnáziumi tanuló élőszóbeli és írásos szövegeinek feldolgozása nyomán készült. A vizsgálat céljairól és körülményeiről a szerző egy korábbi dolgozatában részletesen beszámolt (BICSKEI DEZSŐNÉ, 1982. 38—39.), itt elegendő a korpusz-nagyság közlése. A teljes korpusz két részből áll:

- „A” szövegcsoporthoz: 6726 szövegazonosító, közlő-fejtegető műfajú élőszóbeli szöveg;
- „B” szövegcsoporthoz: ugyanezen tanulók ugyanilyen témájú és műfajú, 3887 szövegazonosító írásbeli szövege.

A teljes vizsgálat az adott gyermekcsoport élőbeszédének többféle mondat-szerkezeti sajátosságát kutatta, ez a dolgozat közülük csupán kettőt tárgyal: a mondat-hosszúságot és a mondategészbeli kapcsolatokat, összevetve az élőbeszéd elemzése során nyert adatokat az írásos szövegekre jellemző paraméterekkel. E módszerrel olyan empirikus adatokat kíván nyerni, amelyek alapját képezhetik az élőszóbeli és írásos nyelvhasználat különbségeit kutató, általánosítható vizsgálatoknak.

2. A mondat-hosszúsági csoportok vizsgálata

2.1. A mondat-hosszúság megállapítása az írásbeli szövegekben nem okoz gondot hiszen az adatközlő maga tagolja írásjelekkel a szöveget. Ennél sokkal nehezebb az elhangzó szövegek mondat-egységekre és mondategészekre tagolása. Az élőbeszéd kutatójának arra kell törekednie, hogy önkényes eljárással ne hamisítsa meg az adatközlők által mondottak belső szerkezetét. S bár a mondatelemzésben „természetes igény és követelmény a mondat-határok objektivitása” (DEME 24.), e követelmény betartása sok gondot okoz, főleg olyankor, amikor az akusztikum nem jelzi a mondat-egész határát (a szünet hiánya, lebegtető vagy éppen emelkedő hanglejtés esetén), vagy olyankor is, amikor a beszéd szintjén (néha a beszéd szintje alatt) álló mellérendelő mondat-egységek kapcsolatos viszonya csak igen laza, neutrális kapcsolódás.

A mondat-határok megállapításához nyelvjáráskutatóink elvei és gyakorlata adnak közvetlen segítséget: „... a mondat-határok megállapítása a siker reményében csak akkor végezhető el, ha konkrét esetekben mindenkor tekintetbe vesszük az adott beszédszakasz tartalmi-logikai viszonyait és akusztikai megjelenési formáit (a beszéd-szünetet, a hangsúlyt és a hanglejtést) ...” (SZABÓ 1979. 722—723). SZABÓ JÓZSEF elvei követendők abban is, hogy elemzés előtt először a mondat-egységek határait célszerű megállapítani, s csak ezt követően a mondategészekét.

A következő elemzési példa azt a módszert szemlélteti, amelynek segítségével,

az akusztikum és a tartalmi-logikai viszonyok együttes mérlegelése alapján sikerülhet a mondatthatárok megállapítása:

„1. 2. 3.
 „Éle... életcéljaimról esetleg annyit, hogy | szeretném hát megelni a helyemet, akár-
 4. 5. 6.
 hová kerülök, és szeretném, hogyha | az lennék, amit elképzeltem magamnak,
 7. 8. 9.
 mert || egyetemre most bejutni nagyon nehéz, tudom, de | meg szeretném pró-
 bálni.”

Ebben a mondatban az aláhúzott helyeknél lehet mérlegelni a mondategész határának kérdését. Az első esetben az *és* kötőszó, valamint a 2. mondategység állítmányának megismétlése teremt valódi kapcsolatos viszonyt a 2. és 4. tagmondat között, s ezt alátámasztja a *kerülök* lebegtető hanglejtése is. Emellett e két tagmondat szoros összetartozását közös főmondatuk, az 1. mondategység is megerősíti.

A 6. és 7. mondategység között nehezebb eldönteni a kérdést. Itt ugyanis az 1. tagmondat hatása a távolság miatt már kevésbé érezhető; emellett a *mert* (félbehagyott mondat, ezért nincs számozva) utáni hosszabb szünet esetleg a mondategész végét is jelenthetné. Ennek ellenére a további mondategységek tartalmi-logikai viszonyai azt valószínűsítik, hogy a 7. tagmondatnál nem kezdődik új mondategész, hiszen még itt is érvényes a főmondat állítása: valamit mondani szeretne az életcéljáról, az eddigieket kiegészítve még valamit. Itt tehát a tartalmi összetartozás kapcsolja össze az m_1 -eket. Ha ezek állítmányait sorra vesszük (*szeretném, és szeretném, < és? hiszen? pedig? > tudom, de szeretném*), világossá válik a mondategész szerkezete: egytömbű, alárendelő főkapcsolású mondategész, a tömbön belüli újabb tömbösődéssel a 2—3., a 4—5—6. és a 8—7. mondategységek között. Képlete tehát:

$$F / (m_1 / m_2 - m_1 / m_2 / m_3 \text{ ? } m_2 \setminus m_1 \neq m_1)$$

Meg kell azonban jegyezni, hogy az élőbeszédre oly jellemző, hosszú, gyakran igen rendszertelennek tűnő mondatok — ilyen a fenti is — elemzése vitatható, így elképzelhető más értelmezés is. Ebben a mondatban főleg a 6. és 7. mondategység közötti kapcsolás minőségének megállapítása kérdéses.

A fenti elemzési példa alapján elmondható, hogy az élőbeszéd tanulmányozójának — ha megbízható eredményeket akar elérni — mindig azonos módon kell mérlegelni az adott szöveget, s „ha érvényesül is ... szubjektivitás a szövegek mondatokra tagolásában, ez mindegyik szövegegységénél azonos mértékű” legyen (SZABÓ 1979. 723).

2.2. A mondat hosszúsági csoportok %-os részesedési arányai az „A” és a „B” szövegcsoporthoz:

1. táblázat

	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8	9/9	10/10
„A”	28,9	15,3	11,4	11,1	10,2	6,8	5,5	4,6	3,3	2,9
„B”	45,4	31,6	15,3	5,7	1,0	0,5	0,3	0,1	0	0

Ennek az adatsornak több jellemző vonása van.

a) Szembetűnő, hogy az „A” szövegcsoporthoz a hosszú mondatok (6/6→) száma < 20%, a „B” szövegcsoporthoz viszont csupán > 1%. Ez világosan mutatja a fejtegető műfajú élőbeszéd és írás közti, egyik leginkább észrevehető különbséget: írásban igen ritkák, élőszóban viszont gyakoriak (minden 4–5!) a hosszú, többszörösen összetett mondatok. Ezek a sokszoros összetételek — még vitatható mondathatárok esetén is — az adott „A” korpuszban két tényezőtől függenek: a szöveg műfajától (hiszen a fejtegetésnek a felnőttek írásbeli szövegeiben is jellemzője a magas tagmondatszám — vö. DEME adataival), valamint az adatközlők életkorától (hiszen a 14–15 éves korosztály feltehetőleg még nem elég gyakorlott az ilyen hosszabb beszédmű megszerkesztésében; még nem tudják áttekinthető láncszemnyi egységekbe rendezni gyakran összetorlódó gondolataikat).

A 14–15 éves tanulók közlő-fejtegető műfajú élőbeszédében a 6/6→ mondat-hosszúsági csoportokban néhány tipikus konstrukció ismétlődik:

(1) Az egybefolyó közléssorban a beszélő gyakran 5–6 (vagy még több) különböző gondolatot, többnyire valódi információt fűz össze laza logikai kapcsolatban; e mondategységek mellérendelésként sorakoznak egymás után, s az sem ritka, hogy egyiknek-másiknak egy vagy több alárendelt mondata van. Pl.:

„Akkor hogy én milyen ember szeretnék lenni, hát például van | önuralmam az van, és akaratom is, hogyha nagyon akarom, olyan, hogy akire például a gyerekeim felnéznének, de ugyanakkor nem úgy néznének fel, hogy jaj ezt anyu mondta, ezt most meg kell csinálnom, mert másképp kikapok tőle vagy büntetést kapok, hanem például úgy, hogy azért ne mindig azt érezzék, hogyha rám néznek, hogy szigor és fegyelem, hanem azt is, hogy anya az tud rendes is lenni, és játszik is velem, hogyha rádér.”

Az ilyen több tömbből felépülő mondatot gyakran egy — az interjú kérdésére válaszoló — lényegében információ nélküli, csak a kommunikációs szituációból következő főmondat előzi meg, s így a mondat szerkezete még bonyolultabbá válik. Ilyen konstrukció a 2.1. pontban bemutatott elemzési példa is.

Az egybefolyó közlések vagy a beszédbeli gyakorlatlanság, vagy az összetorlódó gondolatok jelei, de mindkét esetben a beszélő szerkesztési képességének hibái.

(2) A másik jellegzetes konstrukció a körülírás. Az ilyen mondatban a beszélő — a 15 éves tanuló — vagy egy olyan gondolatát próbálja megfogalmazni, amelyhez nincs megfelelő szókincse, vagy még a gondolat sem tisztázódott benne igazán. E kétféle eredetű bizonytalanság egyaránt azzal jár, hogy az ilyen mondategész csupán egyetlen információt fejez ki, a benne levő mondategységek ennek körülményeit, részleteit fogalmazzák meg, próbálván megragadni a gondolat lényegét — többnyire kevés sikerrel.

Az itt következő körülírás tud ugyan érthető információt adni, de a megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy az adatközlő nem képes egyenes közlésre, mert nem állnak rendelkezésére az ehhez szükséges szavak (főleg pl. az ilyen melléknevek: „változatos”, „fontos” — „felesleges”, „jelentéktelen”):

„...valami olyan munkakörbe szeretnék elhelyezkedni, ami jó is, és ami nemcsak úgy, hogy az ember bemegy a munkahelyre, kijön a munkahelyről, hanem hogy valamit tud is teljesíteni...”

A következő példa valószínűleg nemcsak szókincs-, hanem gondolathiányt is mutat:

„...én nagyon | szóval sokszor szeretnék, || mert az úgy van, hogy | sokszor el szeretnék menni, || mert látom, hogy sokan vannak, akik mennek, || és ha én is | látnám a világot...”

(3) A következő konstrukció korrekciós szándékú körülírás, amely mindig feleslegesen szaporítja a tagmondatok számát. Az ilyen mondat azonban nem egy teljesnek szánt információt ír körül, csupán egyetlen szót. Ilyenkor a beszélő javító szándéka a hibásnak ítélt szó után következő kifejtő magyarázó (szóval kötőszóval kapcsol) + ellentétes mondatpárban fejeződik ki. Pl.:

„...mert az olvasás például az is olyan, hogy megerőltető, || szóval nem hogy megerőltető, hanem hogy sok időt el vesz ...”

Az ilyen konstrukció mindig a beszélő szókincshiányáról vall.

b) Ha a rövid mondatok ($1/1 + 2/2$) szövegbeli arányát vizsgáljuk, a hosszú mondatokhoz képest fordított a helyzet: részesedésük az élőbeszédben alig 45%, az írásos közlésben sokkal több: 75% fölött van. Valószínű, hogy ez a két adat — főleg az élőbeszédé — ismét a tanulók gyakorlatlan nyelvhasználatára is utal. Ezt a tényt támasztja alá SZABÓ JÓZSEFnek az a megfigyelése is, amely szerint a nagykovács közlők közül a fiatalok mondataiban „az idősebb nemzedékekéhez képest az $1/1 + 2/2$ csoport részesedése szembetűnően kisebb” (SZABÓ 1983. 60).

c) A táblázat mindkét adata sor csökkenő tendenciájú, linearitásuk azonban nem egyenlő mértékű. Az élőbeszéd paraméterei kisebb mértékben, az írás adatai erőteljesebben csökkennek — szemléltetve ezzel azt a tényt, hogy a mondathosszúsági csoportok megterheltsége az élőbeszédben szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutat, írásban pedig szűkebb tartományban kisebb szóródást.

Az e két korpuszban megfigyelt csökkenő linearitás tendenciája megegyezik DEME LÁSZLÓ észrevételével, aki az írásbeli közlő prózára nézve úgy találta, hogy az ilyen műfajú szövegekben „a linearitás abszolút, az $1/1$ csoporttól kezdve folyamatos csökkenést mutat” (DEME 141—142).

d) DEME LÁSZLÓ fenti megállapításával némileg ellentétben a fenti adatok alapján az is megfigyelhető, hogy az írás és az élőbeszéd mondathosszúsági csoportjainak lineáris csökkenése nem egyformán „folyamatos csökkenés”. Az írásos szöveg mutatóiban a linearitás valóban abszolút (megközelítőleg egyenletes csökkenés), az élőbeszéd adatai viszont csak a $6/6$ -tól válnak ilyenekké; a $3/3$ — $5/5$ közötti csoportokban a csökkenés minimális, inkább stagnálásnak mondható. Az adatokból látható, hogy ez a $3/3$ — $5/5$ csoport együttesen nagyobb megterheltségű, mint az egyszerű mondatok csoportja.

Kérdés, mi okozza az értékek stagnálását az érintett csoportokban. A szövegek elemzése alapján úgy látszik, hogy az ilyen témájú szóbeli közlő-fejtegető prózának ebben az életkorban kedvelt és gyakori mondattípusai a 3—5 tagmondatból álló összetételek. E mondatételek jól felismerhető típusokba rendezhetők:

(1) a tiszta mellérendelés nem túlságosan gyakori:

„Például én sem erre a szakra szerettem volna jönni, ez véletlenül jött, de most már megszerettem, de azért | a változatosabb dolgok iránt is érdeklődöm.”

(F — F ≠ F) ≠ F

„Mondjuk én nem // nem tudok / velük szorosabb kapcsolatot tartani vagy létesíteni, beszélek mindegyikkel, de nem // nincs egy jó barátom vagy barátom, nem.

$F \mapsto (F \neq F)$

(2) A tiszta alárendelés sem fordul elő sűrűn:

„Olyan ember akarok lenni, aki // becsületes, és valóban / az életében elmondhatja azt, hogy / úgy élt, hogy // nem kell neki újból élnie.”

$F / m_1 - m_1 / m_2 / m_3$

„Ő / lakást pedig / olyat szeretnék, szóval amelyben minden úgy / tehát meg... meglegyen, ami szükséges.”

$F / m_1 / m_2$

(3) gyakoriak viszont (főleg az egyszerűbben gondolkodó gyerekek beszédében) a kapcsolatos főkapcsolású összetételek:

„Hát én // vidám embernek érzem magam, és / ilyenné is szeretnék válni, és hogy / ő / mindenben / hogy mindenről tudjak valamit, azt szeretném.

$F - F - m_1 \setminus F$

„Ő / szeretnék három családot, és azután / tehát / családdal boldogan élni, házat építeni, és anyunak és a testvéreimnek segíteni, ahogy tudok, felnevelni a gyerekeket és / boldogan élni.”

$F - F - F / m_1 - F$

(4) igen gyakoriak az ellentétes főkapcsolású mondatrészek:

„Hát nem tudom, hogy ez még változik-e majd későbbi időkben, de / ez szép / lenne, hogyha ezt meg tudnám valósítani.”

$F / m_1 \neq F / m_1$

„Más őrsvezetők olyat csináltak, hogy dolgozatot íratnak őrsi foglalkozáson, hát ez / hát ezt mi nem csináltuk, hát ez szörnyű volt.”

$F / m_1 \neq (F \rightarrow F)$

(5) a következtető és a magyarázó főkapcsolású típusok szintén igen sokszor fordulnak elő:

„Aa / én / hogyha társaságban vagyok általában, / inkább / szóval úgy érzem, hogy hogy nem sokan kíváncsiak / a véleményemre, és ezért nagyon ritkán szoktam be... beleszólni így a tá...”

$m_1 \setminus F / m_1 \leftarrow F$

„Szeretnék olyanná válni, mint a szüleim, hiszen azok nagyon rendesek, és lehet is róluk példát venni.”

$F / m_1 \rightarrow (F - F)$

2.3. Az élőbeszédbeli és az írásos korpuszok mondathosszúsági csoportjainak megterheltségét a 2.2. pontban közölt adatoknál szemléletesebben mutatja a következő táblázat, amely a mondathosszúsági csoportok összevont %-os részesedési arányait foglalja magában:

2. táblázat

	1/1—3/3	4/4—6/6	7/7—9/9	10/10 →
„A”	55,6	28,1	13,4	2,9
„B”	92,3	7,2	0,4	0
B/A %	166,0	25,6	2,98	0

A táblázat adatai a következő jelenségekről vallanak:

a) A tanulók élőbeszédére vonatkozó paraméterek („A”) lineáris csökkenése szabályosnak mondható: az 1/1—3/3 az összes mondatnak kb. a felét, a 4/4—6/6 kb. a negyedét, a 7/7—9/9 kb. a nyolcadát teszi ki. Ettől az összefüggéstől csupán a 10/10 → tér el, ez a csoport azonban az adatok csekély száma miatt már nem viselkedik szabályosan. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a mondat hosszúsági csoportokra érvényes szabályos és valóságos adatok (pl. az 1/1—3/3 csoportban a szabályos: 50%, a valóságos: 55,6%) között a különbségek is megközelítőleg szabályosan csökkennek: az első csoportban ez 5,6%, a másodikban 3,1%, a harmadikban 1,4%. Mindezen jelenségek alapján megállapítható, hogy a tanulók ilyen műfajú élőbeszédében — megfelelő nagyságú korpusz esetén — az összevont mondat hosszúsági csoportok megterheltsége szabályos, lineárisan csökkenő egyenessel írható le. Ez teljesen megegyezik DEME LÁSZLÓNAK a felnőtt írásbeli közlő prózával kapcsolatos megállapításával, amely szerint „a szomszédos hosszúsági csoportok terheltsége közötti viszony általánosságban = 100:50...” (DEME 142). Mindezek alapján az élőbeszédnek erre a korpuszára nézve igaz DEMÉNEK az a (szintén a felnőtt írásbeli közlő prózára vonatkozó) megállapítása is, amely szerint az abszolút linearitással együtt az abszolút elsekélyesedés törvénye is érvényesül e szövegcsoporthoz: „a mondat hosszúsággal a mondat hosszúsági csoportok részesedése fordítottan arányos, ... amelyben $q = \frac{1}{2}$ ” (DEME 144).

Mindezzel kapcsolatban azonban két probléma adódik. (1) A DEME-féle törvényszerűségek az egyenkénti mondat hosszúsági csoportok adataira az „A” korpuszban nem érvényesek (vö. 2.2. pont 1. táblázat), csupán a hármassával összevont csoportokra. Ebből az következik, hogy az élőbeszéd mennyiségi jellemzőinek szabályossága csak nagy általánosítás alapján mutatható ki. Ez közvetve ugyan igazolja azt a közkeletű véleményt, hogy az élőbeszéd mondatai szabálytalanok, hogy a spontán beszéd szövegalkotásában nem működnek olyan nyelvi törvényszerűségek, mint az írásban; közvetlenül viszont mégis azt igazolja, hogy az élőbeszéd spontán szövegalkotására igenis hatnak ezek a nyelvi törvényszerűségek (a mondat hosszúság lineáris csökkenése és elsekélyesedése), csak más vizsgálati szempontok kellenek kimutatásukhoz. (2) Az azonban, hogy a fenti megfigyeléseket a felnőttek hasonló műfajú élőbeszéde mennyire igazolja, kérdéses; érdemes lenne ilyen összehasonlításokat is végezni.

b) A tanulók írásbeli szövegeire vonatkozó adatok („B”) csökkenése zuhanásszerű; tendenciájában és nagyságrendjében megegyezik DEME LÁSZLÓNAK az írásbeli közlő prózára kimutatott átlagos adataival (DEME 140 — ha az összehasonlításhoz az ott közölt mondat hosszúsági adatokat a fenti táblázathoz hasonlóan hármassával összevontjuk):

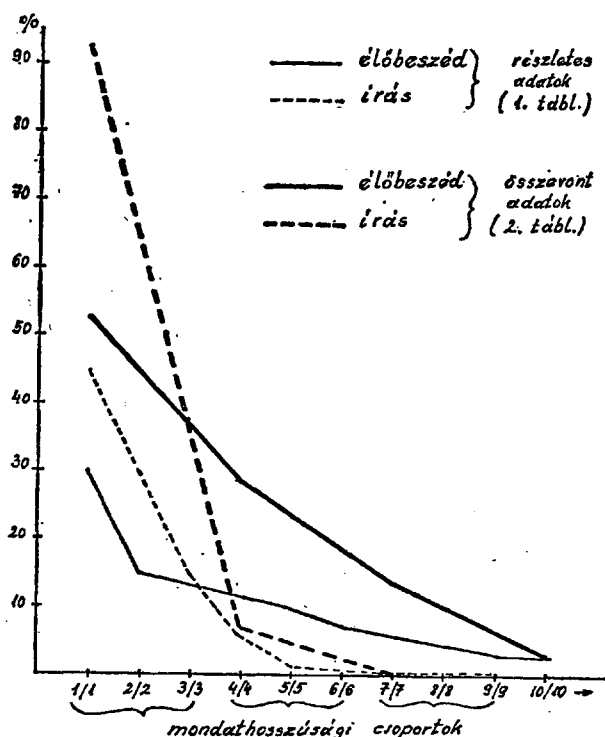
DEME adatai:	90,6%	8,9%	0,25%
a tanulók adatai:	92,3%	7,2%	0,4%

Az összehasonlításból ismét az látható, hogy a 15 éves tanulók írásos szövegében valamivel kevesebb a hosszú, és több a rövid mondat, mint a felnőttekében. Ez alól csak a 7/7—9/9 csoport a kivétel, a tanulónál ilyen mondat valamivel több akad.

c) A táblázat harmadik sora megmutatja, mekkora a %-os különbség az élőbeszéd és az írás mondat hosszúsági csoportjainak arányai között (az élőbeszéd adatait

100%-nak véve). Eszerint a tanulók írásbeli szövegeiben az 1—3 tagmondatos mondatok száma kétharmaddal több, mint előbeszédükben, az írott 4—6 tagmondatosoké viszont a kimondottakénak már csak egynegyede, az ennél magasabb tagmondatszámú mondatok aránya pedig az írásos szövegekben az előbeszédben meglévőnek alig 3%-a.

2.4. A következő grafikonról mindazok az adatok és összehasonlítások leolvashatók, amelyek a 2.2. és 2.3. pontban szerepeltek.

3. A mondategészbeli kapcsolások

3.1. A mellé- és alárendelés %-os arányai az „A” és „B” korpuszban a következők:

előszó:	mellérend.:	59,9%	alárend.:	40,1%	(6:4)
írás:	mellérend.:	41,8%	alárend.:	58,2%	(4:6)

Ez azt jelenti, hogy ebben az életkorban az előszóban a mellérendelés az alárendeléshez képest kb. 20%-kal nagyobb megterheltségű, az írásos szövegekben pedig fordítva: ugyancsak kb. 20%-os többlet mutatkozik az alárendelés javára. Az előbeszédnek ez a mellérendelés-túlsúlya minden bizonnyal életkor-specifikus jelenség. Ezt támasztják alá közvetve SZABÓ JÓZSEF adatai is, aki a nagykönyvi felnőtt adatközlők előbeszédében csekély alárendelő-túlsúlyt talált ugyan, de megfigyelte azt is, hogy

„a fiatalok beszédében ... a mellérendelt összetett mondatok nagyobb számban fordulnak elő, mint az alárendeltek” (SZABÓ 1983. 11).

Figyelemre méltó — mert az alárendelések arányszámát indokolatlanul növeli — a gyerekek élőbeszédében egy olyan konstrukciótípus, amely formailag az alárendelő összetett mondatok körébe tartozik ugyan, de lényegében sem valóságos mondatrészkiejtő, sem sajátos jelentéstartalmat közvetítő szerepe nincs:

- (1) [Milyen embernek érzed magad?] „*Vannak olyanok, amikor ideges vagyok...*”
- (2) [Milyen embernek érzed magad?] „*Először is az, hogy nagy szám van, és ezt tudom...*”
- (3) [a szüleim] „*őszinték és nem az, hogy valamit eltitkolnak, és ...*”
- (4) „*Az van, hogy akire például felnézhetnék, az kevés...*”
- (5) „*...én kitűnő voltam, és ők olyan, hogy kettes-háromas...*”

Az ilyen *mutató névmás* / + *kopula* / + *hogy* vagy teljesen felesleges a mondatban (a 2. és 5. példában), vagy határozószót (1., esetleg 5.), névmást (3.) helyettesít, de némelyik felfogható úgy is, hogy *észrevevést*, *tudást* kifejező ige hiányzik a főmondatból (ez utóbbi esetben a *hogy* + mellékmondat használata helyénvaló lenne).

Az ilyen, csupán felesleges utalószókból álló mondatföredékek használata meglehetősen gyakori, a vizsgált szövegek alapján mégis valószínűnek látszik, hogy főleg azok a gyerekek használják, akiknek aktív szókincse nem elég fejlett, vagy akik a névmások és határozószók használatában egyébként is bizonytalanok.

3.2. A mellérendelő kapcsolások

3.2.1. A mellérendelő kapcsolások minősége (%-os adatok):

3. táblázat:

	Kapcs.	Ell.	Vál.	Köv.	Magy.
„A”	55,3	20,9	1,6	11,9	10,3
„B”	61,8	28,8	0,7	5,7	3,0
gyakorisági sorrend	1.	2.	5.	3.	4.

A táblázatból a tanulók mondatainak következő jellemzői olvashatók le:

a) Az élőbeszédbeli és az írásos mondatokban a mellérendelés fajainak gyakorisági sorrendje megegyezik: a várákozásnak megfelelően a legnagyobb megterheltségű a kapcsolatos, a legkisebb a választó mellérendelés.

b) Az egyes típusok %-os értékeinek összevetéséből látható, hogy ezeknek a 15 éveseknek a nyelvhasználatában az élőszóbeli mondatok tartalmaznak több bonyolultnak számító (következtető és magyarázó) mellérendelő konstrukciót; illetve ennek fordítottja is érvényes: az egyszerűbb (kapcsolatos és ellentétes) típusok gyakorisága az írásos korpuszokban nagyobb. Ez az összefüggés (igen nagy: 0,66—13%-os túrési határokon belül) a következő aránypárokkal írható le:

élőbeszéd: egyszerű:bonyolult=3:1

(vagyis az élőbeszédben minden negyedik mellérendelő kapcsolat bonyolult)

írás: egyszerű:bonyolult=9:1

(vagyis írásban csupán minden tizedik mellérendelő kapcsolat bonyolult)

Kérdés, hogy azonos téma és műfaj esetén, azonos adatközlők szövegeiben miért több a következtető és magyarázó mellérendelés az élőbeszédben, mint az írásban. Erre kétféle — de összefüggő — válasz adható: (1) azért, mert a 15 éves gyerekek élőbeszédben gyakran nem tudnak egyszerűen és világosan fogalmazni: beszédbeli gyakorlatlanságuk, logikai készségük fejletlensége és/vagy szókincsbeli hiányosságai éppen a bonyolult mondatkonstrukciók (pl. körülírások) nagyobb megterheltségében nyilvánulnak meg; és (2) azért, mert ugyanezen anyanyelvi hiányaik miatt tudatosan nem, vagy csak igen óvatosan mernek vállalkozni bonyolultabb logikai felépítésű írásbeli mondatok szerkesztésére.

c) A szakirodalomban fellelhető ilyen adatok meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak. Ennek oka minden bizonnyal a beszédszituációk és a témák, műfajok különbözőségében keresendő.

3.2.2. A mellérendelő kapcsolások helyzete (%-os adatok):

4. táblázat:

	F	m ₁	m ₂	m ₃
„A”	87,42	8,30	2,79	1,49
„B”	81,42	17,34	1,24	0

a) Az adatokból látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az F szintjén csupán 6%-kal van kevesebb mellérendelő kapcsolás, mint az élőbeszédben. Ekkora értékek esetén ez a különbség elhanyagolható; a beszéd szintjén tehát az élőszóbeli és az írásos mondatokban megközelítőleg azonos a mellérendelő kapcsolások aránya. A beszéd szintje alatt — a mellékmondatok között — viszont írásban nagyobb a mellérendelő kapcsolások száma. Ezek túlnyomó többsége az első alárendelés szintjén helyezkedik el: itt a mellérendelő kapcsolások aránya az élőbeszédnek több, mint kétszerese. Az m₂—m₃ szintjén fordított helyzet mutatkozik, hiszen ezeken a szinteken az élőbeszédben több, mint háromszor annyi a mellérendelő kapcsolás, mint írásban.

b) A mondathosszúsági csoportok részesedési arányaihoz (vö. az 1. táblázathoz fűzött c) ponttal) hasonlóan itt is megállapítható, hogy az élőbeszédbeli korpusz mellérendelő kapcsolásainak paraméterei szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutatnak, mint az írásos korpusz hasonló adatai. Ez ismét az élőbeszédbeli mondatoknak az írásosnál nagyobb bonyolultságára utal. S hogy ezek a spontán módon kialakult mondatok tudatos szerkesztési tevékenység nélkül jönnek létre, mutatja az a jelenség is, hogy az m₂—m₃ szintjén egyre gyakoribbak a félbehagyások, a hibás kötőszóval kapcsolt mondategységek, a korrekciós szándékú ismétlések, vagy az előzményekhez neutrálisan, csupán az akusztikum segítségével hozzáfűzött újabb tagmondatok. E jelenségekre a fentebb közölt példamondatokban bőven találni bizonyítékot.

c) Arra a kérdésre, hogy mi az oka a „B” korpusz viszonylag nagy megterheltségének az m₁ szintjén, valószínűleg az írás-szituáció kedvezőbb körülményeiben találhatjuk meg a választ. Ahhoz ugyanis, hogy egy alárendelt mondategység mellé vele azonos szinten, azonos grammatikai viszonyok között levő másik mondategységet rendeljünk, feltétlenül tudni kell áttekinteni a teljes mondategységet, világosan tisztában kell lenni a közlendő gondolatok közti logikai viszonyokkal, s ezek rögzítéséhez tudatos szerkesztési tevékenység kell. Így nyilvánvaló, hogy az írásos szövegekben az élő-

beszéd tipikus szerkesztési hibái nem, vagy csak igen ritkán jelentkeznek, s jelentkezésük gyenge anyanyelvi — és gondolkodási — képességeket jelez.

3.3. Az alárendelő kapcsolások

3.3.1. Az alárendelő kapcsolások minősége (%-os adatok):

5. táblázat:

	Á	A	T	H	J
„A”	2,86	17,18	28,64	40,81	10,51
„B”	0,78	14,61	23,33	41,02	20,26
gyakorisági sorrend	5.	3—4.	2.	1.	4—3.

A táblázatból a tanulók mondatainak következő jellemzői olvashatók le:

a) Az előbeszédbeli és az írásos mondatokban az alárendelés fajainak gyakorisági sorrendje (az alanyi és a jelzői kapcsolások kivételével — de itt is csupán sorrendi csere mutatkozik) megegyezik. A legnagyobb megterheltségű mindkét korpuszban a határozói, a legkisebb az állítmányi kapcsolat.

b) Ha az egyszerűbb (határozói és jelzői) és a bonyolultabb (állítmányi, alanyi és tárgyi) kapcsolási módokat vizsgáljuk, látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az egyszerű kapcsolások, az előszóbeli korpuszban pedig a bonyolultak megterheltsége nagyobb. Ez az összefüggés a következő aránypárokkal írható le (igen kicsiny: 1,28—1,32%-os tűrési határokon belül):

előbeszédben egyszerű:bonyolult = 5:5 (1:1)
 (vagyis előbeszédben minden egyszerű kapcsolásra egy bonyolult kapcsolat jut)
 írásban egyszerű:bonyolult + 6:4 (3:2)
 (vagyis írásban átlagban 3 egyszerű kapcsolásra jut 2 bonyolult)

Ezek az adatok azt jelzik, hogy az alárendelő kapcsolások bonyolultsága tekintetében csekély a különbség az előbeszéd és az írás között, bár egy hajszálnyival mégis az előbeszéd mutatkozik bonyolultabbnak.

A fentiek alapján felvetődhet a kérdés, mi az oka az alárendelő kapcsolások e viszonylag kiegyenlített használatának a két közlésfajtában, amikor pedig a mellérendelő kapcsolások bonyolultsága tekintetében szembetűnő különbségek mutatkoztak (vö. a 3. táblázat utáni b) ponttal). Erre a kérdésre a pszicholingvisztika adhatja meg a megnyugtató választ; annyi azonban bizonyos, hogy a gyermek- és fejlődéslélektan régóta foglalkozik annak regisztrálásával, melyik életkorra mely grammatikai struktúrák használata válik általánossá a beszédtevékenységben; tehát az alárendelő kapcsolások különböző fajainak használata is életkor-specifikus. Ha pedig ez így van, valószínű, hogy a már használt alárendelő kapcsolások 15 éves életkorban a beszéd- és írástevékenységben egyforma biztonsággal használatosak (de az is valószínű, hogy az írástevékenység alacsonyabb fokon álló gyerekeknél még nincs meg ez a kiegyenlítettség). A mellérendelő struktúrák használata valószínűleg nem annyira a grammatikai, hanem inkább a logikai és szerkesztési készség fejlettségével hozható összefüggésbe, s így könnyen előfordulhat, hogy egy 15 éves tanuló, aki szóban és írásban egyformán képes az alárendelést alkalmazni, még nem képes áttekinthető

mellérendelésekből felépíteni élőbeszédbeli mondatait. Írástevékenységekor azonban már él benne az iskola által belénevelt tudatosság, önkontroll, így itt az egyszerűbb, áttekinthetőbb logikai formákat részesíti előnyben. Persze az is lehet, hogy a kapcsolások minőségére vonatkozó fenti adatok csupán a véletlen művei, s akkor ez a hozzájuk fűzött magyarázat sem más, mint merő okoskodás.

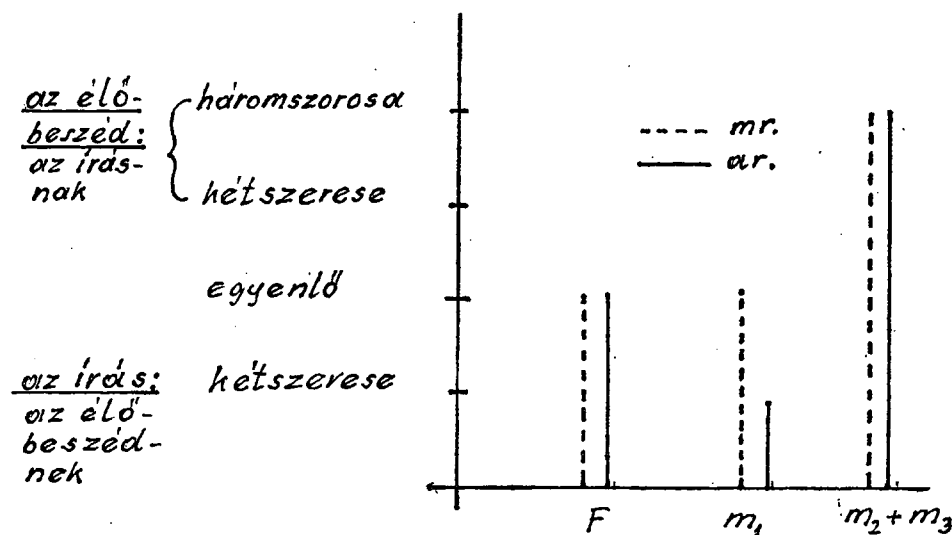
3.3.2. Az alárendelő kapcsolások helyzete (%-os adatok):

6. táblázat:

	F	m_1	m_2	m_3
„A”	75,77	17,88	5,15	1,2
„B”	82,66	15,43	1,91	0

a) Az adatokból látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az F szintjén csupán alig 7%-kal van több alárendelő kapcsolat, mint az élőbeszédben. Ekkora értékek mellett ez a különbség még elhanyagolható; a beszéd szintjén tehát az írásbeli és az élőszóbeli mondatokban megközelítőleg azonos az alárendelő kapcsolások aránya. A beszéd szintje alatt viszont minden szinten az élőbeszédben nagyobb ez az arány; az m_1 szintjén a különbség (<2%) elhanyagolható, az m_2 — m_3 szintjén azonban számottevő: az élőbeszédre vonatkozó paraméterek több, mint háromszor nagyobbak, mint az írásra vonatkozók.

Ha a mellé- és alárendelések helyzetére vonatkozó adatok egymáshoz viszonyított nagyságát ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

Az ábráról leolvasható, hogy az F szintjén a mellé- és alárendelő kapcsolások aránya az élőbeszédben és az írásban nagyjából egyenlő; az m_1 szintjén a mellérendelés egyenlő, az alárendelés írásban több; az $m_2 + m_3$ szinten mindkét kapcsolás-

forma lényegesen több az élőbeszédben, mint az írásban. Ez utóbbi jelenség nyilvánvalóan összefügg az élőbeszédbeli mondatok hosszúságával és mélységével.

b) A mondathosszúsági csoportok és a mellérendelő kapcsolások helyzetének mennyiségi adataihoz hasonlóan itt is megállapítható, hogy az élőbeszédbeli korpusz alárendelő kapcsolásainak helyzetét mutató paraméterek szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutatnak, mint az írásos korpusz hasonló adatai. Így tehát az adott „A” korpuszban ez a jelenség a mondategész hosszúságára és kapcsolásainak helyzetére egyaránt jellemzőnek bizonyult; s valószínű, hogy a folyamatos közlő-fejtegető élőbeszéd mondataira általában is jellemző.

IRODALOM

1. DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, Bp. 1971.
2. SZABÓ JÓZSEF: A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. Nytud. Ért. 104. Bp. 1979. 719—723.
3. SZABÓ JÓZSEF: A mondatyszerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban. Akadémiai, Bp. 1983.
4. BICSKEI DEZSŐNÉ: 14—15 éves gimnazisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982. 37—60.

SATZLÄNGE UND VERKNÜPFUNGEN IN GANZSÄTZEN IM SPRACHGEBRAUCH 14—15 JÄHRIGER GYMNASIASTEN, UNTERSUCHT AN TEXTEN DER GESPROCHENEN SPRACHE UND DER SCHRIFTSPRACHE

von

FRAU D. BICSKEI

Die Arbeit setzt sich das Ziel, empirisch gewonnene Angaben zu untersuchen, mit deren Hilfe Unterschiede zwischen gesprochener Sprache und Schriftsprache festzustellen sind und zu Verallgemeinerungen gelangt werden kann.

Bei der Untersuchung der Satzlängen macht die Autorin mit Analysebeispielen ihr Vorgehen anschaulich, mit dessen Hilfe sie die Abgrenzung der einzelnen Ganzsätze in den Texten der gesprochenen Sprache festgestellt hat. Indem sie die prozentualen Anteilquoten der einzelnen Gruppen von Satzlängen am Korpus der gesprochenen Sprache und Schriftsprache behandelt, geht sie auf einige typische Satzkonstruktionen ein, die in der gesprochenen Sprache der 15-jährigen die Zahl der aus mehr als 5 Gliedsätzen bestehenden Ganzsätze besonders anheben (ineinanderfließende Mitteilungsreihe und Umschreibung). Dann untersucht sie an Beispielen die typischen Satzkonstruktionen der häufigsten aus drei oder fünf Gliedsätzen bestehenden Satzlängengruppen.

Bei der Untersuchung der Satzlängengruppen bestätigt sich die von LÁSZLÓ DEME gefundene lineare Tendenz einer Verminderung bzw. Verflachung.

Hinsichtlich der Untersuchung der Verknüpfungen von Ganzsätzen findet sie in der Schriftsprache das Überwiegen der Subordination und in der gesprochenen Sprache das der Koordination. Ein Konstruktionstyp wird herausgestellt, der in der gesprochenen Sprache die Zahl der subordinierten Sätze untypisch anhebt (Demonstrativpronomen + Kopula als Hauptsatz mit anschließendem Gliedsatz, eingeleitet mit der Konjunktion „hogy”).

Bei der Untersuchung der Qualität der Verknüpfungen wird sowohl hinsichtlich von Sub- als auch Koordination festgestellt, daß in den geschriebenen Texten der 15-jährigen die einfacheren, in den gesprochenen hingegen die komplizierteren Verknüpfungstypen überwiegen. Was die Position der einzelnen Verknüpfungen betrifft, zeigt sich, daß die Verknüpfungsformen in der ersten oder zweiten Stufe der Subordination häufiger in der gesprochenen als in der geschriebenen Sprache repräsentiert sind.

Diese Ergebnisse geben der Autorin Möglichkeiten an die Hand, das Niveau der muttersprachlichen Fähigkeiten der 15-jährigen näher zu bestimmen.

AZ PALASZK ORRUNKRÓL ELESIK VALA

(Egy Tinódi-szólás nyomában)

BRATINKA JÓZSEF

Nyelvtörténeti vizsgálódásaink során gyakorta megesik, hogy egy kérdéses — kérdésségében érdekes — adatot jobb megoldás híján félreteszünk, aztán — esetleg évek múlva — újabb adatra bukkanva, újabb felismerésekre jutva a megoldás reményében veszünk elő. Ilyenféle előtörténete és indítéka van az itt következő fejtegetésnek — szólásmagyarázatnak — is.

Lássuk először is a címbeli adatot. Tinódi Sebestyén írja Egervár viadaljáról szerzett énekének harmadik részében:

Im mel nagy kár veſzödelöm léſz vala

Egy hegedős mya Egör véſz vala

Egéf[3] felföld tereke leſzön vala

Az palasz orrunkrol el esic vala.

(Cronica 1554. R2v; vö. RMKT. III. 136)

A szöveg helyzet bővebb idézés nélkül is világos: Hegedűs István árulásának jó ismert történetét írja a krónikás. A nyolc elbeszélő strófához (a török család békeajánlatai; Hegedűs szövetkezése, majd jogos bűnhődése és tisztjének utódlása) amolyan összegzőként, narratív záradékként csatlakozik az idézett (kilencedik) versszak. Az utolsó sor kivételével megértése sem okoz különösebb gondot. — MÉSZÖLY GEDEONTól és másoktól tudjuk, hogy a *valá*-val szerkesztett folyamatos múlt idejű állítmányok a lehetséges, a majd nem bekövetkezett cselekvések jelölői¹. A *vész vala*, valamint a *veszödelöm* konkrétabb 'elpusztul; pusztulás' jelentésben értendő (vö. NySz.); az *egy hegedős* pedig nyilvánvalóan az áruló „gyalog hadnagy” nevével alkotott szójáték (vö. RMKT III, 439). Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra!

A *hegedős* (azaz: *hegedűs*), ha jó nyomon járunk, egyszersmind figyelmeztet is valamire: a versszak képes értelmére, sőt deákos humorára, melynek alighanem csattanója az utolsó sor (mondat). — Eger és az egész Felföld már-már elveszett, mégpedig egy *hegedős* miatt, vagyis — és itt lehet a csattanó — *a palasz orrunkról elesik vala* (azaz, első értelmezésben: „majdnem elesett orrunkról a palack”). — Eme előzetes megállapítások után két irányba vezetnek a szálak. Egyrészt: mi áll a sommásan szójátéknak minősített *hegedős* háttérében? Másrészt: mit is értsünk

¹ MÉSZÖLY A HB. *mige zocoztia vola* kifejezésének magyarázatában épp Tinódira s egy hasonló „majdnem”-re hivatkozik; l. ÓmSzöv. 199—200.

a *palaszk*-on; szólással vagy Tinódi alkotta újabb szójátékkal van-e dolgunk? Továbbá — végső soron — mit érthetett rajta a krónikás és hallgatósága? — Előbb azonban lássuk a további adatokat.

Tinódi az egri ostromról írott hosszú, négyrészes krónikájából egy rövidebb — előadói szempontokat inkább követő — éneket is készített Az egri históriának summája címmel. Nos, az eseményeket elbeszélő rész itt mindössze két versszaknyira zsugorodik; az idézett utolsó strófa viszont változatlan terjedelemben, csekély — a szótagszám különbözőségével könnyen magyarázható — változtatással ismétlődik. — Ezúttal az átírt szöveget idézem VARJAS BÉLA kiadásából:

Az Egör veszte nagy kár lesz vala,
Ha egy hegedős miá vesz vala,
Az egész felföld elpusztul vala,
*Az palaszk orrunkról elesik vala.*²

Tinódi tehát láthatóan ragaszkodik ehhez a csattanóra, szójátékra épített versszakhoz. Elhagyja az árulás történetének számos részletét, valamint — jellemző módon — a kérdéses részt megelőző, szintén összegző, ám vallásos, moralizáló célzatú strófát. Mint szövegelőzmény, illetőleg kimaradt szövegrész, úgy hiszem, megér egy idézetet (az egyszerűség kedvéért átírt formában):

Választák helyébe Pribék Imröhöt,
Ki végig jámborul szolgálá Egröt,
Sokan csudálák ez csuda esetöt,
Hálaadásval dicsérék úristent. (RMKT. III. 136)

Ha a két strófát összevetjük, könnyen megértjük Tinódi választását, és előbbre juthatunk az utolsó strófa nyelvi-retorikai föltérképezésében is. A krónikás ének — mint a korabeli írásokból és jelenkori tanulmányokból tudjuk — nem olvasásra, hanem elsősorban előadásra szánt műfaj; a lantos deák nemcsak szerzője, hanem előadója is énekeinek. Ilyen módon azokban hallgatóságának látásmódja, érdeklődése és ízlés-világa is kifejeződik. A hadviselt, végvárakban forgó lantos bizonyára azért tartja meg — az előzővel ellentétben — ezt a „hegedős-palaszkos” strófát, mert az hívebben érzékelteti az eset „csuda” voltát: megborzongatván a végvári hallgatóság képzeletét (mi lett volna, ha...), majd szellemes csattanóval oldván a feszültséget. — A fejtegetésnek ezen a pontján mindez talán túlzott következtetésnek tetszik; elégedjünk meg hát — egyelőre — annyival, hogy a versszak, illetve az utolsó sor értelmezésében műfaj történeti összefüggésekre, konkrétabban: a végvári környezetre, nyelvezetre is figyelemmel kell lennünk.

A következő adatot, mint annyiszor, Heltai Gáspár kiadói munkásságának köszönhetjük. 1574-ben ugyanis, bibliai históriák és zsoltárok kiadására készülődvén, kinyomtatott műhelyében egy kötetnyi históriás éneket, köztük — bizonyára nem

² Balassi B. és a XVI. sz. költői (Magyar Remekírók) I. Bp. 1979. 370; vö. Cronica X4r, ill. RMKT. III. 170. — Az utolsó sor éppenséggel szó szerint azonos, a Cronicában a *palaszk k*-jának kivételével betű szerint is; ez egyszersmind a téves írás, hibás szóalak eshetőségét is kizárja.

véletlenül — Tinódi Egri históriáját. A harmadik rész szóban forgó versszaka Heltai helyesírási és (szokásos) nyelvjárási kiigazításaival tehát így hangzik:

Im melly nagy veſzedelem leſzen vala,
Egy hegedős mia Eger veſz vala,
Egéf3 fel föld Töröcké leſzen vala,
A palaf3c orunkról el efic vala. (Cancionale Xijv)

Kérdésünk vonatkozásában egy távolabbi szövegvariáns kétségkívül tanulságosabb volna; azt sem érdektelen azonban tudnunk, hogy Heltai, a kiadó-korrektor lényegében és részleteiben megtartotta Tinódi szövegét.

Eddig az előfordulások, az egymással szorosan összefüggő szövegvariánsok számbavétele; lássuk, milyen útbaigazítást ad a nyelvtörténeti szakirodalom. — Válasszuk kiindulópontnak az RMKT. III. kötetét, Tinódi énekeinek mindmáig nélkülözhetetlen kiadását. A vizsgált verssorhoz az alábbi jegyzet tartozik (439:990. s.): „Az *palaszk orunkról leesik*³ *vala*. Mint példabeszéd ismeretlen, azért feltehető, hogy a végső strofa tartalmával van összefüggésben. Lásd: Summa 276. s.”; a feltüntetett Summabeli adat mellett nem találunk jegyzetet, utalást. SZILÁDY ÁRON, a kötet tudós szerkesztője tehát nem ismeri a kifejezést, s megelégszik egy homályos feltételezéssel.

Nem meglepő ezek után, hogy sem a NySz.-ban, sem pedig — eredeti forrásokhoz nyúlva — a korabeli és későbbi szólaggyűjteményekben nem jutunk használható adathoz. Hasonló az eredmény, ha a kulcsszavaktól elindulva XVI—XVII. századi szótárakban keresgélünk. A sikertelen próbálkozásokat tovább nem részletezve összegezzünk: a szólás vagy nem létezik (létezett), vagy felderítetlen adatok homályában szunnyad (sokat ugyan ez sem segít), vagy pedig — merész egyszerűsítéssel — a krónikás Tinódi találmánya. Akárhogyan is, még ez utóbbi kecsegtet a legtöbb sikerrel.

Elemezzük most, próbáljuk nyelvtanilag megfejteni a kérdéses mondatot. A legelső, megkerülhetetlen kérdés: mi is a kifejezésbeli *palaszk*? — nos, a NySz., hasonlóképp a TESz. és KNEZSA ISTVÁN (ezúttal is nélkülözhetetlen) szótára két *palaszk*-ot ismer (adatol, magyaráz). Az egyik a mai *palack* szavunk előzménye ‚lagená; Flasche‘ (az 1. adat XIV. sz. végi), valamint — jóval későbből adatolva (vö. TESz., SzJJSz.) — ‚csutóra, kulacs; Feldflasche‘ jelentésben, amint a szótárak adatai, illetőleg a *boros-, cserép-, hasas-, puska-* (vagy akár: *szakállas-töltő-*) *palack* féle összetételek is tisztán szemléltetik. A szócikkekben egy szép (sajnos, használhatatlan) szólásra bukkanunk: „Szabad a patak, de nem a *palaczk*” (Decsi: Adag. 343. NySz.). — A másik *palaszk* (szláv eredetű, mint az előző, sőt vele etimológiailag is rokon) a mai nyelvjárásokban itt-ott még élő *palacka* szóval vethető össze, vagyis jelentése ‚poloska; cimex‘ (l. a NySz. *palack-féreg* féle összetételeit is); adatai azonban elég kések (1577-ből való a legelső), vizsgálatunkban e nyomot követni már csak ezért is kockázatosnak tűnik. A *palaszk* tehát nyelvtörténeti ismereteink szerint aligha jelölhet mást, mint *palackot*, *flaskát*, *butykost*.

³ A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a *leesik*-ben elírás vagy sajtóhiba van; láttuk, hogy a Cronicában és magában a kiadásban is *elesik* az ige.

Ami az *elesik* igét illeti, ez az igekötős alak ma jóval szűkebb jelentéskörben, illetőleg elvontabb jelentésben használatos⁴: *elesik* valaki, amikor egyensúlyát veszítve elterül a földön (voltaképp: *leesik*); *elesik* továbbá — átvitt értelemben — a *harcos*, a *vár* (*város*); valamint (megfelelő vonzattal) *elesik* vki vmilyen *előnytől*, *haszontól*. Ilyenféle, csak valószínűleg konkrétabb értelmű és *-ról/ről* vonzattal szerkesztett *elesik* van a mi kifejezésünkben is, azaz: „távolabbra jut/kerül; eltávolodik, odébbhull”. — Szemantikailag kapcsoljuk össze mindezt a *palaszk* alannyal, valamint a bővítőménnyel; ilyesmit kapunk: „a palack/butykos elkerül/leesik az orrunktól/ról”, kissé szabadabban: „elveszítjük/elvonják orrunk elől a flaskát”. Végül, a szövegösszefüggésre is figyelve: a derekasan küzdő egriek Hegedűs, illetve „egy hegedűs” miatt könnyen elveszíthették volna orruk elől azt a bizonyos palackot.

Még néhány — eléggé kézenfekvő — kiegészítés: a szóban forgó palackon minden bizonnyal borosflaska értendő; gondoljunk csak a XVI. századi prédikátorok e tárgyban költ írásaira vagy Tinódinak Sokféle részögösökről c. énekére, másfelől pedig a végbeliek — vitézségükhöz mérhető — borissza hírére. — Ha pedig borosflaska, az nem az orrunkon van, és nem az orrunkról esik le, legfeljebb képes értelemben, ahogyan számos, szemléletileg igen tanulságos szólás mutatja, melyekben az *orr* mint az arc középponti, kiemelkedő része a közelséget, elérhetőséget fejezi ki (pl. *az orra előtt van, az orra elé teszik, az orra elől vitték el*). Nem szabad tehát szó szerint érteni az *orrunkról* szóalakot, amint valószínűleg a *palaszk*, illetőleg a *palaszk elesése* is valami másnak a csattanós, metaforikus kifejeződése.

A jelentéstani megfontolásokat művelődéstörténeti szempontokkal bővítve a *palaszk* (borosflaska) szálain visszajutunk a *hegedős*-höz. Vegyük először is ezt a szólást Baronyai Decsi Adagiorumából: „*Rütkán vagyon az hegedűsben bornemisza*” (Adag. 120. NySz.); rárimel, egyebek közt, ez az adat is: „*Job volnal tragar hegyűsnec* (Mon: Apol. 498. NySz.). — Anélkül, hogy belemerülnénk *hegedű* és *hegedűs* szavunk részleteibe, pusztán a kéznél levő adatok, krónikarészletek és tanulmányok alapján is világos, hogy Tinódi és a prédikátorok korában meglehetősen pejoratív színezete lehetett a szónak. Tudjuk, hogy a hegedűsök, az egykori sámánok, regösök, igricek leszármazottai rangjukat és udvari státuszukat elveszítve amolyan vándor-énekessé vagy kocsmai mulattatóvá váltak, akikről nem éppen hízelgő módon emlékeznek a krónikák (elég, ha Tinódi elszórt megjegyzéseire gondolunk). Mellettük és velük szemben kialakult ugyanis egy művelt, deák-literátor énekmondó réteg: a *lantosoké*, akik közé magát Tinódi is sorolja. A lantos iskolázott, latinul tudó, önálló műveket alkotni képes és udvari (familiárisi) rangot tartó énekes; a hegedűs főként népi hagyományokon nevelkedett, biztos egzisztencia híján hallgatósága — gyakorta vaskosságokat kedvelő — ízléséhez idomult, vásárokat, csapszékeket járó zenész-verselő lehetett.⁵ — Maga Tinódi öntudatosan hangsúlyozza, hogy nem hegedűsök „csacska énekét”, hanem az igaz valóságot írja (l. a *Cronica* előszavát). Énekeiben is meglehetősen lebecsüléssel említi, a „részögösökről” szólva például külön típusként szerepelteti őket; ugyanakkor vérbeli előadóként, krónikájában szintén dokumentálható módon, időnként nem áttal egy-egy ízes tréfa, fordulat erejéig eme

⁴ Talán ez a különbség áll SZILÁDY — vagy a nyomdász — tévesztése mögött is (l. *leesik* és *előző* jegyzet).

⁵ L. minderre: BOGDÁN ISTVÁN: Régi magyar históriák. Bp. 1980. 101—11; TAKÁTS SÁNDOR több tanulmánya in Bajvivó magyarok. Képek a török világból. Bp. 1956; vö. továbbá: VARJAS BÉLA: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 127—30.

szűretlenebb forrásokból meríteni.⁶ — Korántsem véletlen tehát a *hegedős* és a *palasz*k együttes előfordulása; amellet hogy hangulatilag előlegezi a *palasz*k-ot, a *hegedős* Tinódi alkotói öntudatának, illetőleg a kor erkölcsi felfogásának vonatkozásában is hordoz jelentést.

*

Térjünk vissza most a *palasz*k-hoz és a bevezetőben említett újabb — véletlen — adathoz. Egy teljesen más műfajról, Melius Juhász Péter bibliamagyarázó prédikációs gyűjteményéről van szó, címe pedig: Az Szent Jánosnak tött jelenéseknek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint (Várad, 1568). A XVIII. fejezetben, a Jelenések könyve szerint a végítélettel sújtott Babilont siratják a javaiktól megváltó királyok és kereskedők; a bibliai szöveg fordítása után következik annak *Sommája*, majd a *Magyarázat*, azaz szómagyarázatok, melyek közé didaktikus intelmeket, feddéseket is beiktat a prédikátor Melius. — Ilyenféle a bennünket közelebb-ről érintő részlet is (az összevethetőség kedvéért hosszabban idézem, új kiadás híján a nyomtatvány fénymásolatából):

Coccinū): Verős karma fin fjinū ruha, viragos kamuka. De la fd à hitlennec természetit: Nem à bünt firattiac mint à Lot fele fege, à Sidoc, hanem hogy *el kōlt orroktol à pala fjk*, El ve fjet vra fagok es è földi giōniōrū fegbe nem elhetnec: Hat valakiknec fumum bonum à voluptas à io lakas, è vilagi gazdag fag mint à tarka di fjnoc makra a fītnac, czac ve fjēdet kere f nec, es kiuannac, mint Iudas Cap: 1.2 Pet. 2.2 Tef. 2.2. Tim. 3. Mongya az iras mint oktanallatoc: ve fjēdo kenieret kere f nec. Ioan. 6. (i. m. 454; kézírásos lapszámzással)

Az önmagában is sokatmondó szövegrész elolvasása után hátravan a következők levonása. Megtaláltuk először is Tinódi kérdéses kifejezésének párját Meliusnál, a históriás ének mellett egy bibliamagyarázó prédikációban, így: *elkōlt orroktol a' palasz*k⁷, vagyis mindenképp korabeli — és mint látjuk, több változatban is élő — szózással van dolgunk, amely alighanem széles körben ismeretes volt. — Az *elesik vala* helyett idézetünkben az *elkōlt* ige szerepel praesens perfectumban, ami — mármint a szócsere — korántsem meglepő: az *elesik* és *elkel* ~ *elkōl* jelentése szorosan érintkezik a XVI. században (l. NySz.). További különbség, hogy *-tól* áll Tinódi *-ról* rangjának helyén; ez éppenséggel megerősíti a fentebbi, nem szó szerinti értelmezést (vagy értelmezési kísérletet), valamint magának a kifejezésnek a képi szemléletét is világosabbá teszi. — Az egyéb különbségek: az *orr* Tb. szám 3. személyű ragja, az *a'* és *az* (Heltai kiadványában egyébként szintén *a'*) váltakozása, valamint a szórendi eltérés lényegtelen és nyelvi szempontból sem jelent gondot (Tinódi *orrunkról* szóalakja éppenséggel az előadó és hallgatóság kapcsolatát illetően lehet újabb adalék).

⁶ Vö. SZILÁDY ÁRON Tinódi-előszavával is: RMKT. III. V—XXXVI. — Az elmondottakat támogatja a Cronica frissen megjelent kiadásának bevezető tanulmánya is. Szerzője, SZAKÁLY FERENC épp az itt elemzett strófával, ill. szójátékkal illusztrálja Tinódinak a hegedősökről való vélekedését: Tinódi S.: Krónika. Kiad. SUGÁR ISTVÁN, bev. SZAKÁLY FERENC. Bp. 1984. 24—5; vö. 547. jegyzet.

⁷ Itt jeleznem kell egy olvasati problémát: az *orroktól t*-jét esetleg *r*-nek is lehet olvasni; a korabeli nyomtatványokban, különösen pedig fénymásolatainkban sokszor szinte lehetetlen pontosan megkülönböztetni őket. Magam a betűformák tanulmányozása alapján itt *t-t* olvasok. — Még egy futó megjegyzés: a fenti idézet *ve fjēdet* szavában alighanem a *veszendő* igenevet kell keresnünk.

A Meliusnál lelt kifejezéssel voltaképp szerencsénk is van: egyrészt a biblia-magyarázó szövegben előbukkanva aligha maradhat kétségünk szólásértéke felől; másrészt — hála a prédikatori buzgalomnak — a folytatásban megbízható szólásértelmezést is találunk. Nézzük meg újra a szöveget: a hitetlenek *nem a bűnt* siratják, hanem azt, hogy *elkelt orruktól a palack*, vagyis hogy *elveszett uraságuk* (hatalmuk, vagyonuk), és hogy *e földi gyönyörűségben nem élhetnek* (tovább); számukra a legfőbb jó (summum bonum) a *voluptas*, a *jó-lakás*, az *evilági gazdagság*; a *veszendőt* (vanitas) keresik és kívánják. A fenti szólásra végül egy másik is ráfelel, ezzel a hasonlattal: *mint a tarka disznók makkra ásitnak* (áhítoznak). — Nem nehéz mindezek alapján, eddigi részismereteinket is összegezve egy '(világi) élvezettől/örömtől elesik/megfosztatik'-féle átvitt jelentést feltenni a vizsgált szólás korabeli értelmeként.

Végezetül térjünk ismét vissza Tinódihoz: másik műfaj, másfajta szöveggörnyezet, más szerzői indíték — ám ugyanaz a a szólás! Az áruló Hegedűs hadnagyból *hegedős* lett, a *hegedős* a *palaszk* gondolatával társul, Eger elvesztésének — utólag is borzasztó — gondolata a *palaszk* — írhatjuk most már: „*voluptas*” vagy egyszerűen világi öröm — elvesztésének végvárainkban alighanem szintén borzongató képzetével, mégpedig egy frappáns (talán még „*couleur locale*”-nak is ható) szólás formájában. S a végvári vitézekből álló közönség a sok vészterhes esemény után alighanem nagyot derült rajta. — Vajon nem az öntudatos, iskolázott énekszerző leereszkedését, az előadó-krónikás ösztönös alkalmazkodását értük-e tetten eme summázó versszakban s annak utolsó sorában? Nem annak példája-e, hogy a lantos olykor — pihentetesként — csapszéki hegedűs módjára is tud mulattatni? Finom gúnnyal, épp a *hegedős* és a *palaszk* metaforájával.

Az Egri história záróversszakában, ahol a szerzés körülményeit s a maga hangulatát szedi versbe a krónikás, mintha ugyanez a gondolat, az iménti csattanó fogalmazódna újra, a bor és a víz szellemes (gondoljunk a muzulmán alkohol-tilalomra!) ellentétében:

Egőr jó szerencsénél víg voltába
Vígan iszik szikszai jó borába,
Mert ha terek csúsz vala Egőr várba,
Vízről nád teröm vala ő orrába.

(Krónika /1984-i kiad./ 290; vö. Cron. V3r)

Nyomkeresésünknek végére értünk; egy és más megvilágosodott, egyik nyom a másikhoz vezetett. Ha Tinódi versszakát most jobban értjük, egyszersmind további szálak vezetnek tőle: a krónikás ének műfaji (műfajtörténeti) kérdéseinek irányába, továbbá a *lantos* és *hegedűs*, illetőleg a *palaszk* finomabb összefüggései felé; másfelől magának a szólásnak — további kalandokat ígérő — teljesebb történeti dokumentációja felé, talán épp a prédikációs írások mezsgyéin.

AZ PALASZK ORRUNKRÓL ELESIK VALA
(Recherches sur une expression de S. Tinódi)

JÓZSEF BRATINKA

Tirée d'un recueil de chants héroïques composés par Sebestyén Tinódi, poète hongrois du XVIe siècle, l'expression citée ci-dessus se traduit par 'la bouteille est presque tombée/éloignée de notre nez'. A propos de ce passage, l'auteur ouvre une enquête et analyse, tenant compte du contexte et du style, le sens figuré de la phrase. Enfin, une variante de l'expression, trouvée dans un livre de Péter Melius Juhász, théoricien protestant de la même époque, prouve que, en effet, il s'agit d'une locution ancienne, probablement répandue, et adaptée par Tinódi, dont le sens était : 'perdre (devenir privé d') un plaisir, une jouissance'.

A SZÖLKUP IGEKÉPZŐK FUNKCIÓRENDSZERE

JANURIK TAMÁS

A szölkup igékre általánosan jellemző, hogy kivétel nélkül mindegyikük tranzitív vagy intranszítív jellegű és befejezett vagy folyamatos szemléletű. E kettős igeértékek lehetséges kombinációi: tranzitív-perfektív [11], tranzitív-imperfektív [10], intranszítív-perfektív [01], intranszítív-imperfektív [00]. A szölkup igék mindegyike e kombinációk valamelyikének hordozója.

Az igeértékpárok meghatározására az egyes igealakok esetében az igék szövegkörnyezete, illetve az ún. „diagnosztikus formák” (vö. KUZNECOVA—HELMISKIJ—GRUŠKINA 1980: 210) vizsgálata ad lehetőséget:

— a tranzitív értékű igék felvehetik mind a szubjektív, mind az objektív igeragozás személyragjait, valamint tárgyi bővítményük is lehet.

— az intranszítív értékű igék ezzel szemben csak a szubjektív igeragozás személyragjait vehetik fel, s nem lehet tárgyi bővítményük.

— a perfektív értékű igék aorisztosza befejezett, múlt idő jellegű, a közlés pillanata előtt közvetlenül végbement cselekvésre/történésre vonatkozik, folyamatossá, jelen idejűvé tételükre sajátos nem derivációs eszközök (analitikus segédigés formák) is szolgálhatnak, folyamatos melléknévi igenevük viszont nem képezhető.

— az imperfektív értékű igék aorisztosza folyamatos, jelen idő jellegű, folyamatos melléknévi igenevük képezhető, analitikus segédigés formáik viszont nem használatosak.

Az abszolút tőigék \overline{V} -alapértékpárjait tisztán szemantikai viszonyaik határozzák meg, a tranzitivitást/intranszitivitást ill. a perfektivitást/imperfektivitást magán az igtőn semmiféle formális jel nem jelöli.

A tőigék alapértékpár szerinti megoszlása nem egyenletes a szölkupban. Az adatolható 201 abszolút tőige 41,3%-a (83) tranzitív-perfektív [11], 25,9%-a (52) intranszítív-imperfektív [00], 22,4%-a (45) intranszítív-perfektív [01] és 10,4%-a (21) tranzitív-imperfektív [10] értékű.

A tranzitív-perfektív [11] alapértékű tőigék:

1. *am*₁- 'megenni', 2. *ältä*- 'megjelölni', 3. *čāŋqə*- 'megágyazni', 4. *čoččä*₁- 'felállítani', 5. *etä*₂- 'elrejteni', 6. *i*- 'megfogni', 7. *ilä*- 'felemelni', 8. *itä*₁- 'felfüggeszteni', 9. *ketä*- 'megmondani', 10. *kī*- 'felajzani', 11. *kirä*- 'megnyúzni', 12. *kurä*₂- 'átkötni', 13. *kwele*- 'felnevelni', 14. *qapə*₃- 'megfoltozni', 15. *qaptä*₁- 'eloltani', 16. *qāñä*- 'befedni', 17. *qāt*- 'agyonütni', 18. *qettä*- 'megütni', 19. *qirä*- 'levakarni', 20. *qo*- 'meglátni', 21. *qolčä*- 'kimerni', 22. *qorä*- 'szétvágni', 23. *qoštä*- 'megtudni', 24. *qotä*- 'megtisztítani', 25. *qwat*- 'megölni', 26. *qwařä*- 'otthagyni', 27. *qwettä*- 'elkezdeni', 28. *lätä*-

,rendbehozni', 29. *lettā-* ,elbírní', 30. *mačā-* ,szétvágni', 31. *mančā₁-* ,meglátni', 32. *mančā₂-* ,bevégezni', 33. *māntā₁-* ,elkerülni', 34. *mē-* ,megcsinálni', 35. *mi-* ,odaadni', 36. *mitā₁-* ,elérni', 37. *mittā-* ,megérinteni', 38. *minā-* ,meghajlítani', 39. *mitā-* ,bekenni', 40. *musā-* ,megmosni', 41. *nat-* ,levakarni', 42. *nū-* ,kinyitni', 43. *ñitā-* ,megcsókolni', 44. *pan-* ,megfonni', 45. *par-* ,megfonni', 46. *pit-* ,meggyúrni', 47. *pot-* ,feltenni', 48. *pōčā-* ,áthatolni', 49. *pōlā-* ,lenyelni', 50. *pūčā-* ,megnyírni', 51. *sāčā-* ,megharapni', 52. *sārā-* ,megkötni', 53. *selā-* ,megélesíteni', 54. *sō₂-* ,megélesíteni', 55. *sulā-* ,kinyújtani', 56. *šēr₂-* ,felöltetni', 57. *šitā-* ,felkelteni', 58. *šōtā-* ,átlyukasztani', 59. *šūt-* ,megvarrni', 60. *šū-* ,levakarni', 61. *taq-* ,elrejtteni', 62. *talčā-* ,megjelölteni', 63. *tata-* ,elhozni', 64. *tāṇā-* ,elűzni', 65. *tārā-* ,elosztani', 66. *teltā-* ,megrakni', 67. *temā-* ,megvásárolni', 68. *tītā-* ,kihúzni', 69. *tōttā-* ,felfűzni', 70. *tukā-* ,megfésűlni', 71. *tū₂-* ,becsukni', 72. *twaqtā-* ,összekeverni', 73. *twelā-* ,ellopni', 74. *tapta-* ,megigérni', 75. *tāčā-* ,kikovácsolni', 76. *tātā-* ,meggyújtani', 77. *tāčā-* ,eldobni', 78. *tikkā-* ,eloldani', 79. *tō-* ,bemázolni', 80. *tōntā-* ,befedni', 81. *tū₃-* ,elrekeszteni', 82. *tū-* ,ellőni', 83. *ūtā-* ,elküldeni'.

A tranzitív-imperfektív [10] alapértékű főigék:

1. *āčā₂-* ,őrizni', 2. *āntā₁-* ,dicsérni', 3. *etā₁-* ,várni', 4. *kē-* ,érezni', 5. *kikā-* ,akarni', 6. *kūrā-* ,lengetni', 7. *qā₁-* ,üldözni', 8. *qūrā₁-* ,sodorni', 9. *qwerā-* ,hívni', 10. *ñim-* ,szopni', 11. *ñō-* ,követni', 12. *pē-* ,keresni', 13. *pū₂-* ,fűjni', 14. *tī-* ,szidni', 15. *tom-* ,mondani', 16. *tor-* ,olvasni', 17. *tōtā-* ,szidalmazni', 18. *tōtā-* ,hányyni', 19. *tutā-* ,rágni', 20. *ū-* ,vonszolni', 21. *warā-* ,tartani'.

Az intranszítív-perfektív [01] alapértékű főigék:

1. *altā-* ,leesni', 2. *āčā₁-* ,felkelni', 3. *čančā₁-* ,kimenni', 4. *čarā-* ,kifutni', 5. *čekā-* ,kiszáradni', 6. *āsā-* ,vmivé válni', 7. *kurā₁-* ,elfutni', 8. *kūnā-* ,elszökni', 9. *qalā-* ,ottmaradni', 10. *qantā-* ,átfagyni', 11. *qaptā₂-* ,kialudni', 12. *qatā-* ,eltűnni', 13. *qontā₂-* ,elaludni', 14. *quptā-* ,leereszkedni', 15. *qutā-* ,elájulni', 16. *qū-* ,meghalni', 17. *qwan₁-* ,elmenni', 18. *māntā₂-* ,elhaladni', 19. *mitā₂-* ,megérkezni', 20. *moltā-* ,bepiszkolódni', 21. *mušā-* ,megfőni', 22. *nūnā-* ,elfáradni', 23. *ñeltā-* ,megizzadni', 24. *ñi-* ,megpihenni', 25. *omtā-* ,leülni', 26. *paktā-* ,megugrani', 27. *pat-* ,alámerülni', 28. *pi-* ,megfőni', 29. *pōqa-* ,átkelni', 30. *pū₁-* ,átérni', 31. *sofā-* ,megnöni', 32. *šāṅkā-* ,meghálai', 33. *šēr₁-* ,bemenni', 34. *šūntā-* ,bevégződni', 35. *tantā-* ,hozzászokni', 36. *tī-* ,beszállni', 37. *tūrā-* ,befejeződni', 38. *tū-* ,megjönni', 39. *tū₁-* ,elolvadni', 40. *tū₂-* ,megharagudni', 41. *twetā-* ,szembetalálkozni', 42. *utā-* ,megállni', 43. *ūrā-* ,elveszni', 44. *ūpā-* ,elindulni', 45. *wāšā-* ,felemelkedni'.

Az intranszítív-imperfektív [00] alapértékű főigék:

1. *am₂-* ,enni', 2. *atā-* ,látszani', 3. *atā-* ,izzani', 4. *āmtā-* ,ülni', 5. *āntā₂-* ,dicsekedni', 6. *čāčā-* ,menni', 7. *čēnčā-* ,beszélni', 8. *čōččā₂-* ,állni', 9. *ānā-* ,félai', 10. *ē-* ,lenni', 11. *ilā-* ,élai', 12. *ippā-* ,feküdni', 13. *itā-* ,járni', 14. *itā₂-* ,függeni', 15. *kukā-* ,himbálozni', 16. *kūṇ-* ,folyni', 17. *qāčā-* ,köhögni', 18. *qontā₂-* ,aludni', 19. *qūrā₂-* ,sodródni', 20. *qūlā-* ,sántítani', 21. *qwan₂-* ,menni', 22. *qwāl-* ,futni', 23. *qwešā-* ,éhesnek lenni', 24. *laqa₁-* ,mozogni', 25. *laqqa-* ,dolgozni', 26. *lāmpā-* ,lebegni', 27. *lōqa-* ,állai',

28. *mačqa-* 'állni', 29. *mūta-* 'ugatni', 30. *ñuñā-* 'édesnek lenni', 31. *omtta-* 'imádkozni', 32. *paltā-* 'jární', 33. *pāncā-* 'árral úszni', 34. *pē-* 'vadászni menni', 35. *pīsā-* 'nevetni', 36. *porā-* 'égni', 37. *soqqa-* 'kúszni', 38. *sumpā-* 'énekelni', 39. *tot-* 'sielni', 40. *tū₁-* 'vezetni', 41. *taqqa-* 'fészkelődni', 42. *tapā-* 'csepegni', 43. *tāpā-* 'égni', 44. *tāñkwa-* 'hiányozni', 45. *tīčā-* 'beszélni', 46. *tom-* 'havazni', 47. *tukā-* 'viszketni', 48. *tūrā-* 'sírní', 49. *tūšā-* 'fájni', 50. *ū-* 'úszni', 51. *ūtā-* 'dolgozni', 52. *warkā-* 'élni'.

A relatív tőigék hordoznak ugyan magukon valamiféle képzőelemet (ez különbözteti meg őket a pusztá tőszóból álló abszolút tőigéktől), azonban mégsem tekinthetők származékiigéknek, minthogy igei mivoltukat éppen e képzőknek köszönhetik, s ezek nélkül igei értékpárjaik sem határozhatók meg. A relatív tőigéknek két lehetséges fajtája van: a denominális és az elhomályosult alapú (delatentális).

A denominális relatív tőigék [N *dx] — esetében a névszói alapszó nem hordoz igeértékeket, a szóképzéssel létrehozott ige tő alapértékpárja tehát kizárólag a denominális igeképző sajátosságainak függvényeként jelentkezik.

A denominális igeképzők elsődleges funkciója a szófajváltás: az igei szófajúság létrehozása. A létrejött ige azonban egyidejűleg automatikusan felveszi — a denominális igeképző természetének megfelelően — a négyféle értékkombináció valamelyikét. A denominális igeképzők tehát elsődlegesen igealkotók, másodlagosan igeérték-meghatározók. További osztályozásuk jelentéseik (azaz a névszói alapszó és a derivált relatív tőige szemantikai viszonyainak) vizsgálata alapján valósítható meg. E harmadlagos képzőfunkciókat is figyelembe véve a szölkup denominális igeképzők a következőképpen rendszerezhetők:

1. **Transzformatív** [TF] funkciójuk azok a tranzitív-perfektív [11] értékű denominális [*] igeképzők, amelyek jelentése: 'vkit v. vmit vmilyenné (az alapszóval megnevezett tulajdonságúvá) tenni'. Például:

*alčā-	: <i>ñaməkəl</i>	'lány' ~	~ <i>ñamək *alčā-</i>	,meglágyítani'
*āpta-	: <i>tāntəl</i>	',nedves'	~ <i>tāntə *āpta-</i>	,megnedvesíteni'
*čā-	: <i>pō</i>	',meleg'	~ <i>pō *čā-</i>	,megmelegíteni'
*qəl-	: <i>paťā</i>	',ferde'	~ <i>pať *qəl-</i>	,megsodorni'
*lčā-	: <i>paťəl</i>	',sárga'	~ <i>paťā *lčā-</i>	,besárgítani'
*mčā-	: <i>ñārqa</i>	',vörös'	~ <i>ñārqa *mčā-</i>	,bevörösíteni'
*ntā-	: <i>taməl</i>	',piszkos'	~ <i>tamə *ntā</i>	,bepiszkítani'
*tā-	: <i>lipəkəl</i>	',sötét'	~ <i>lipəkə *tā-</i>	,elsötétíteni'

2. **Insztruktív** [IN] funkciójuk azok a tranzitív-perfektív [11] értékű denominális [*] igeképzők, amelyek jelentése: 'vkit v. vmit vmivel (az alapszóval megnevezett dologgal) ellátni'. Például:

*al-	: <i>kūt</i>	',karám'	~ <i>kūt *al-</i>	,bekeríteni'
*alčā-	: <i>suñar</i>	',festék'	~ <i>suñar *alčā-</i>	,befesteni'
*am-	: <i>olə</i>	',fej'	~ <i>olə *am-</i>	,elkezdeni'
*čā-	: <i>aran</i>	',karám'	~ <i>aran *čā-</i>	,bekeríteni'
*η-	: <i>mir</i>	',ár'	~ <i>mir *əη-</i>	,eladni'
*ol-	: <i>qočə</i>	',hótorlasz'	~ <i>qočə *ol-</i>	,eltorlaszolni'
*rə-	: <i>ñwermə</i>	',festék'	~ <i>ñwermə *rə-</i>	,befesteni'
*t-	: <i>tīmə</i>	',enyv'	~ <i>tīmə *t-</i>	,megenyvezni'
*tā-	: <i>āpək</i>	',fedél'	~ <i>āpək *tā-</i>	,befedni'

3. Privatív [PR] funkciójúak azok a tranzitív-perfektív [11] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: 'vkit v. vmit vmitől (az alapszóval megnevezett dologtól) megfosztani'. Például:

*al-	: unčə	,tetű'	~ unčə *al-	,kitetvezni'
*äl-	: patə	,epe'	~ patə *äl-	,kiepézni (halat)'
*kalčə-	: saja	,szem'	~ saja *kalčə-	,megvakítani'

4. Insztrumentatív [IM] funkciójúak azok a tranzitív-perfektív [11] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: 'vmit vminek (az alapszóval megnevezett dolognak) a segítségével elvégezni'. Például:

*al-	: kotə	,kampó'	~ kotə *al-	,megragadni'
*äptə-	: tänə	,ész'	~ tänə *äptə-	,felidézni'
*qəl-	: qwəq	,váll'	~ qwəq *qəl-	,vállra venni'
*ol-	: qatə	,köröm'	~ qatə *ol-	,megkaparni'
*tə-	: kor	,kamra'	~ kor *tə-	,elraktározni'

5. Perduratív [PD] funkciójúak azok a tranzitív-imperfektív [10] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: 'vmit vminek (az alapszóval megnevezett dolognak) a segítségével tartósan végezni'. Például:

*a-	: or	,erő'	~ or *a-	,tartani'
*al-	: aptə	,szag'	~ aptə *al-	,szagolni'
*čə-	: kũ	,húzókötel'	~ kũ *čə-	,vontatni'
*mə-	: tänə	,ész'	~ tänə *mə-	,tudni'
*ŋ-	: ěčə	,szó'	~ ěčə *ŋ-	,hinni'
*r-	: tänə	,ész'	~ tänə *r-	,gondolni'
*rə-	: soma	,jó'	~ soma *rə-	,szeretni'
*t-	: qatə	,köröm'	~ qatə *t-	,kaparni'
*tə-	: ämtə	,szarv'	~ ämtə *tə-	,öklelni'

6. Transzlatív [TL] funkciójúak azok az intranszítív-perfektív [01] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: 'vmilyenné (az alapszóval megnevezett tulajdonságúvá) lenni'. Például:

*alə-	: titə	,szűk'	~ titə *alə-	,összeszűkülni'
*m-	: mānaʔ	,esztelen'	~ māna *m-	,megőrülni'
*māt-	: taŋə	,csendes'	~ taŋə *māt-	,lecsendesedni'
*ŋ-	: täntəʔ	,nedves'	~ täntə *ŋ-	,átnedvesedni'
*r-	: qalməʔ	,világos'	~ qalmə *rə-	,kivilágosodni'
*t-	: pō	,meleg'	~ pō *t-	,felmelegedni'

7. Provizív [PV] funkciójúak azok az intranszítív-perfektív [01] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: 'vmivel (az alapszóval megnevezett dologgal) ellátódni'. Például:

*alə-	: kăkkə	,kín'	~ kăkkə *alə-	,elszenvedni'
*čə-	: kolʔa	,adósság'	~ kolʔa *čə-	,eladósodni'
*m-	: tēlə	,nap'	~ tēlə *m-	,megszületni'
*ntə-	: tũ	,öv'	~ tũ *ntə-	,felöveződni'
*ŋ-	: māt	,sátor'	~ māt *ŋ-	,lesátorozni'

*ol-	: ēčā	,szó'	~ ēčā *ol-	,megszólalni'
*r-	: sī	,rozsdá'	~ sī *r-	,megrozsdásodni'
*rə-	: ke	,tél'	~ ke *rə-	,áttelelni'
*t-	: tãmpā	,öltözők'	~ tãmpā *t-	,kiöltözni'
*tə-	: nū	,nő'	~ nū *tə-	,megnőszülni'

8. **Perditív** [PE] funkciójúak azok az intranszitiv-perfektív [Ø1] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: ,vmitől (az alapszóval megnevezett dologtól) megfosztódni'. Például:

*kaləm-	: qomtā	,pénz'	~ qomtā *kaləm-	,elpénztelenedni'
---------	---------	--------	-----------------	-------------------

9. **Esszív** [ES] funkciójúak azok az intranszitiv-imperfektív [ØØ] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: ,vmivel (az alapszóval megnevezett dologgal) ellátottan, vmilyenként cselekedni'. Például:

*čə-	: tek	,gyorsan'	~ tek *čə-	,sietni'
*ltə-	: tēlā	,nap'	~ tēlā *ltə-	,ragyogni'
*η-	: qarə l	,ferde'	~ qarə *η-	,ferdén állni'
*tə-	: warqə	,nagy'	~ warqə *tə-	,nagyolni'

10. **Szenzív** [SE] funkciójúak azok az intranszitiv-imperfektív [ØØ] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: ,vmilyennek (az alapszóval megnevezett dologhoz hasonlónak) érződni'. Például:

*ñə-	: patə	,epe'	~ patə *ñə-	,keserűnek érződni'
------	--------	-------	-------------	---------------------

11. **Okkupatív** [OC] funkciójúak azok az intranszitiv-imperfektív [ØØ] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: ,vmivel (az alapszóval megnevezett dologgal) foglalatzkodni'. Például:

*al-	: āmtə	,szarv'	~ āmtə *al-	,öklelőzni'
*ar-	: antə	,csónak'	~ antə *ar-	,csónakázni'
*čə-	: kolmā	,ének'	~ kolmā *čə-	,énekelni'
*kwə-	: par	,kiáltás'	~ par *kwə-	,kiabálni'
*ñər-	: nupə	,horog'	~ nupə *ñər-	,horgászni'
*η-	: kerə	,szánkarakván'	~ kerə *η-	,vándorolni'
*r-	: ēčā	,szó'	~ ēčā *r-	,beszélni'
*t-	: poŋqə	,háló'	~ poŋqə *t-	,hálóstal halászni'
*tə-	: qaqlə	,szán'	~ qaqlə *tə-	,szánon utazni'
*t(ə)-	: nupə	,horog'	~ nupə *t(ə)-	,horgászni'

12. **Kaptatív** [CA] funkciójúak azok az intranszitiv-imperfektív [ØØ] értékű denominális [*] ige képzők, amelyek jelentése: ,vminek (az alapszóval megnevezett dolognak) a megszerzésével foglalkozni'. Például:

*t(ə)-	: sūrəm	,vad'	~ sūrə *t(ə)-	,vadászni'
--------	---------	-------	---------------	------------

A delatentális relatív töigék [??dx]- esetében az esetleges, lappangó abszolút ige-tő alapértékpárja — a leválasztható ige képző alapértékmódosító szerepének tisztázatlansága miatt — nem határozható meg egyértelműen, s ennek következtében a feltételezett derivátum kielemezhető ige-értékpárja sem határozható meg származék-értékpárként. Ehhez ugyanis éppen az alapértékpár és a származékértékpár egymáshoz

való viszonyának tisztázására lenne szükség. Sok esetben azonban még az sem állapítható meg, hogy a delatentális ige névszói vagy igei alapszóból származtatható-e. (Erre utal a két kérdőjeles ?? jelölés az ilyen típusú relatív tőigék szimbolikus ábrázolásában.) E kényszerű helyzetből eredően a delatentális relatív tőigék tehát csak külső, másodlagos igeértékeik szerint oszthatók fel — az abszolút tőigékhez hasonló módon — tranzitív-perfektív [11], tranzitív-imperfektív [10], intranszitiv-perfektív [01] és intranszitiv-imperfektív [00] értékű igékre, belső szerkezetük, s ezzel együtt a bennük lappangó esetleges abszolút igező alapértékeinek tisztázatlansága viszont a további rendszerezést lehetetlenné teszi.

A delatentális relatív tőige ennek következtében átmeneti kategória, hiszen az alapszó névszói vagy igei voltának, illetőleg az igeképző alapértékmódosító szerepének utólagos kimutatásával e csoport elemei átsorolhatók a denominális relatív tőigék $[N * dx]$ - vagy a deverbális származékigék $[V] - dx$ - csoportjába.

A deverbális származékigék $[V] - dx$ -, $[N * dx] - dx$ -, $[?? dx] - dx$ - esetében mind az abszolút vagy relatív tőige alapértékpárja, mind a deverbális igeképző aktuális alapértékmódosító szerepének eredményeként létrejött származékértékpár világosan kimutatható. Az alap- és származékértékpárok egymáshoz való viszonya alapján a származékigék deverbális igeképzőinek alapértékmódosító szerepe a következőképpen osztályozható:

1. **Represszív** (elfojtó) szerepűek azok az $[-11] \rightarrow$ -, $[-10] \rightarrow$ -, $[-01] \rightarrow$ -, $[-00] \rightarrow$ értékű képzők, amelyek az abszolút vagy relatív tőige által hordozott alapértékeket teljes egészében (mindkét komponensükben) megváltoztatják, azaz mind tranzitivitásukat, mind perfektivitásukat módosítják. A származékértékpárok tehát mintegy az alapértékpárok negáltjaiként jelentkeznek. A lehetséges kombinációk:

tranzitív-perfektív értékű represszív képzők $[00] - [11] \rightarrow [11]$

-alčə	: ałə	,izzani'	~ ałə-alčə-	,meggyújtani'
-äl-	: mūtə-	,ugatni'	~ mūtə-äl-	,megugatni'
-äptə-	: laqə ₁ -	,mozogni'	~ laqə ₁ -äptə-	,megmozdítani'
-lčə-	: atə-	,látszani'	~ atə-lčə-	,megmutatni'
-rə-	: lōqə-	,állni'	~ lōqə-rə-	,felállítani'

tranzitív-imperfektív értékű represszív képzők $[01] - [10] \rightarrow [10]$

..... (nincs adat rá)

intranszitiv-perfektív értékű represszív képzők $[10] - [01] \rightarrow [01]$

..... (nincs adat rá)

intranszitiv-imperfektív-értékű represszív képzők $[11] - [00] \rightarrow [00]$

-mpə-	: nū-	,kinyitni'	~ nū-mpə-	,kinyitva lenni'
-ł(ə)-	: minə-	,meghajlítani'	~ minə-ł(ə)-	,hajlongani'

2. **Diffraktív** (megtörő) szerepűek azok az $[-1x] \rightarrow$ -, $[-0x] \rightarrow$ -, $[-x1] \rightarrow$ -, $[-x0] \rightarrow$ értékű képzők, amelyek az abszolút vagy relatív tőige által hordozott alapértékeket részben

(egyik komponensükben) megváltoztatják, azaz vagy tranzitivitásukat, vagy perfektivitásukat módosítják. A lehetséges kombinációk:

tranzitív értékű diffraktív képzők $[\emptyset 1] - [\bar{1}x] \rightarrow [11] / [\emptyset \emptyset] - [\bar{1}x] \rightarrow [1\emptyset]$			
-alčə- :	omtə-	,leülni'	~ omtə-alčə- ,leültetni'
-äptə- :	šüntə-	,bevégződni'	~ šüntə-äptə- ,megszüntetni'
-čə- :	ürə-	,elveszni'	~ ürə-čə- ,elveszíteni'
-lčə- :	omtə-	,leülni'	~ omtə-lčə- ,leültetni'
-rə- :	mušə-	,megfőzni'	~ mušə-rə- ,megfőzteni'
-tə- :	qʷan-	,elmenni'	~ qʷan-tə- ,elvinni'

intranszitiv értékű diffraktív képzők $[11] - [\emptyset x] \rightarrow [\emptyset 1] / [1\emptyset] - [\emptyset x] \rightarrow [\emptyset \emptyset]$			
-tə- :	itə-	,ráakasztani'	~ itə-tə- ,ráakasztatni'

perfektív értékű diffraktív képzők $[1\emptyset] - [\bar{x}1] \rightarrow [11] / [\emptyset \emptyset] - [\bar{x}1] \rightarrow [\emptyset 1]$			
-al- :	āntə-	,dicsekedni'	~ āntə-al- ,megörülni'
-alə- :	atə-	,izzani'	~ atə-alə- ,meggyulladni'
-am- :	ilə-	,élni'	~ ilə-am- ,feléledni'
-qəl- :	pūə-	,fűjni'	~ pūə-qəl- ,megfűjni'

imperpektív értékű diffraktív képzők $[11] - [\bar{x}\emptyset] \rightarrow [1\emptyset] / [\emptyset 1] - [\bar{x}\emptyset] \rightarrow [\emptyset \emptyset]$			
-ešpə- :	čəkə-	,kiszáradni'	~ čəkə-ešpə- ,száradni'
-kwə- :	am-	,megenni'	~ am-kwə- ,eszegetni'
-mpə- :	mančə ₁ -	,rá nézni'	~ mančə ₁ -mpə- ,nézni'
-r- :	mačə-	,elvágni'	~ mačə-r- ,vágni'
-t(ə)- :	čəkə-	,kiszáradni'	~ čəkə-t(ə)- ,száradni'

3. **Fortifikatív** (megerősítő) szerepűek azok az $-\bar{1}1x \rightarrow$, $-\emptyset 1x \rightarrow$, $-\bar{x}1 \rightarrow$, $-\bar{x}\emptyset \rightarrow$ értékű képzők, amelyek az abszolút vagy relatív tölge által hordozott alapértékek egyikét változtatlanul átengedik a származékigébe, a másik alapértéket pedig megerősítik. A lehetséges kombinációk:

tranzitív értékű fortifikatív képzők $[11] - [\bar{1}1x] \rightarrow [111] / [1\emptyset] - [\bar{1}1x] \rightarrow [1\emptyset 1]$			
-āl- :	nat-qəl-	,letörölni'	~ nat-qəl-āl- ,letörölni (sokat)'
-āl- :	kirə-	,megnyúzni'	~ kirə-āl- ,megnyúzni (sokat)'
-qəl- :	mē-	,megcsinálni'	~ mē-qəl- ,megcsinálni (sokat)'

intranszitiv értékű fortifikatív képzők $[\emptyset 1] - [\emptyset 1x] \rightarrow [\emptyset 11] / [\emptyset \emptyset] - [\emptyset 1x] \rightarrow [\emptyset 1\emptyset]$			
-tə- :	qalə-	,megmaradni'	~ qalə-tə- ,magától megmaradni'

perfektív értékű fortifikatív képzők $[11] - [\bar{x}1] \rightarrow [111] / [\emptyset 1] - [\bar{x}1] \rightarrow [\emptyset 11]$			
-āj- :	qaptə	,eloltani'	~ qaptə-āj- ,már eloltani'
-etə- :	šūt-	,megvarrni'	~ šūt-etə- ,már megvarrni'
-ltə- :	mē-	,megcsinálni'	~ mē-ltə- ,már megcsinálni'

imperpektív értékű fortifikatív képzők $[1\emptyset] - [\bar{x}\emptyset] \rightarrow [1\emptyset 1] / [\emptyset \emptyset] - [\bar{x}\emptyset] \rightarrow [\emptyset \emptyset 1]$			
-ānčə- :	qwešə-	,éhesnek lenni'	~ qwešə-ānčə- ,éhezni'
-ešpə- :	čēnčə-	,beszélni'	~ čēnčə-ešpə- ,hosszan beszélni'
-mpə- :	etə ₁ -	,várni'	~ etə ₁ -mpə- ,hosszan várni'
-r- :	āmtə-	,ülni'	~ āmtə-r- ,üldögelni'
-t(ə)- :	pisə-	,nevetni'	~ pisə-t(ə)- ,nevetgelni'

4. **Permeábilis** (átengedő) szerepűek azok az $[-xx] \rightarrow$ értékű képzők, amelyek az abszolút vagy relatív tölge, által hordozott alapértékeket változatlanul átengedik a származékigébe. A lehetséges kombinációk: $[11]-[xx] \rightarrow [11] / [10]-[xx] \rightarrow [10] / [01]-[xx] \rightarrow [01] / [00]-[xx] \rightarrow [00]$

-*älä-* : *ni-ηkə-* ,állni' ~ *ni-ηkə-älä-* ,állni (sokan)'
 -*qəlä-* : *qwan-* ,elmenni' ~ *qwan-qəlä-* ,elmenni (sokan)'

A szölkup igeképzők itt felvázolt egységes funkciórendszerébe a hagyományos képzőosztályozás kategóriái (transzitiv, reflexiv, duratív, frekventatív, momentán, stb.) jól beilleszthetők, sőt számos esetben az igeértékpárok figyelembevétele az osztályozás további finomítására is lehetőséget ad.

DAS FUNKTIONSSYSTEM DER SÖLKUPISCHEN VERBALSUFFIXE

VON

TAMÁS JANURIK

Für die sölkupischen Verben ist allgemein charakteristisch, daß sie alle transitiv oder intransitiv und perfektiv oder imperfektiv sind. Die möglichen Kombinationen dieser zweifachen Verbalwerte sind: transitiv-perfektiv [11], transitiv-imperfektiv [10], intransitiv-perfektiv [01], intransitiv-imperfektiv [00].

Die Grundwertpaare der absoluten Stammverben $[\bar{V}]$ - werden durch rein semantische Beziehungen bestimmt, die Transitivitytät wird am Verbalstamm durch keinerlei formale Zeichen markiert. Die Verteilung der erfaßbaren 201 absoluten Stammverben nach den Grundwertpaaren ist nicht gleichmäßig: 41,3% (83) haben transitiv-perfektiven [11], 25,9% (52) intransitiv-imperfektiven [00], 22,4% (45) intransitiv-perfektiven [01] und nur 10,4% (21) transitiv-imperfektiven [10] Wert.

Im Falle der denominalen relativen Stammverben $[N * dx]$ - hat das nominale Grundwort keinen verbalen Wert, das Grundwertpaar des durch Suffigierung zustandegekommenen Verbalstammes ist also die Folge der Eigenart des denominalen Verbalsuffixes. Die primäre Funktion $[F_1]$ der denominalen Verbalsuffixe ist der Wortartwechsel: die Generierung der verbalen Wortart. Das so zustandegekommene Verb bindet aber automatisch — entsprechend der Natur des denominalen Verbalsuffixes — eine der vier Wertkombinationen an sich. Die sekundäre Funktion $[F_2]$ der denominalen Verbalsuffixe ist also die Bildung des Verbalwerts. Ihre tertiäre Funktion $[F_3]$ ist durch die Untersuchung der semantischen Beziehungen des nominalen Stammes und des derivierten relativen Stammverbs zu bestimmen. Auf Grund dieser $[F_1 F_2 F_3]$ Funktionen sind die sölkupischen denominalen Verbalsuffixe folgendermaßen zu klassifizieren:

1. **Transformative** [$* 11$ TF] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,jmdn. oder etw. mit irgendeiner Eigenschaft (mit der Eigenschaft des Grundwortes) versehen'.

2. **Instruktive** [$* 11$ IN] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,jmdn. oder etw. mit etwas (mit der im Grundwort bezeichneten Sache) versehen'.

3. **Privative** [$* 11$ PR] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,jmdn. oder etw. der im Grundwort bezeichneten Sache berauben'.

4. **Instrumentative** [$* 11$ IM] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,etwas mit Hilfe von etwas (mit Hilfe der im Grundwort bezeichneten Sache) erledigen'.

5. **Perdurative** [$* 10$ PD] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,etw. mit Hilfe von etwas (mit Hilfe der im Grundwort bezeichneten Sache) dauernd ausführen'.

6. **Translative** [$* 01$ TL] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,eine bestimmte (im Grundwort bezeichnete) Eigenschaft bekommen'.

7. **Provisive** [$* 01$ PV] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,mit etwas (mit der im Grundwort bezeichneten Sache) versehen werden'.

8. **Perditive** [$* 01$ PE] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: ,einer Sache (der im Grundwort bezeichneten Sache) verlustig gehen'.

9. **Essive** [$* \emptyset \emptyset$ ES] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: „mit etwas (mit der im Grundwort bezeichneten Sache) versehen handeln“.

10. **Sensitive** [$* \emptyset \emptyset$ SE] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: „sich irgendwie (mit der im Grundwort bezeichneten Sache identisch) fühlen“.

11. **Okkupative** [$* \emptyset \emptyset$ OC] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: „sich mit etwas (mit der im Grundwort bezeichneten Sache) beschäftigen“.

12. **Kaptative** [$* \emptyset \emptyset$ CA] Funktion haben Suffixe mit der Bedeutung: „sich mit der Beschaffung von etwas (von der im Grundwort bezeichneten Sache) beschäftigen“.

Im Falle der delatentalen (eine unklare Grundbedeutung habenden) relativen Stammverben $[\text{??dx}]$ - kann das innere Grundwertpaar des eventuellen latenten absoluten Verbalstammes — wegen der Ungeklärtheit der aktuellen grundwertverändernden Rolle des abtrennbaren Verbalsuffixes — nicht eindeutig bestimmt werden, und infolgedessen kann auch das analysierbare äußere verbale Wertpaar nicht als Derivatwertpaar bestimmt werden. Die delatentalen relativen Stammverben sind also nur nach ihren sekundären, äußeren Verbalwerten zu klassifizieren, und zwar — den absoluten Stammverben ähnlich — als transitiv-perfektive [11], transitiv-imperfektive [10], intransitiv-perfektive [01] und intransitiv-imperfektive [00] Verben.

Im Falle der deverbale abgeleiteten Verben $[\overline{V}]$ -dx-, $[\overline{N * dx}]$ -dx-, $[\text{??dx}]$ -dx- sind sowohl das Grundwortpaar des absoluten oder relativen Stammverbs als auch das infolge der aktuellen grundwertverändernden Rolle des deverbale Verbalstammes zustandegekommene Derivatwertpaar deutlich nachzuweisen. Die grundwertverändernde Rolle der deverbale Verbalstammes der Derivatverben kann auf Grund des Verhältnisses der Grund- und Derivatwertpaare folgendermaßen klassifiziert werden:

1. **Repressive** (unterdrückende) Funktion haben diejenigen $[\overline{11}] \rightarrow [\overline{10}] \rightarrow [\overline{01}] \rightarrow [\overline{00}] \rightarrow$ -wertigen Suffixe, die die vom absoluten oder relativen Stammverb getragenen Grundwerte völlig (in beiden Komponenten) verändern, d. h. sowohl ihre Transitivität als auch ihre Perfektivität modifizieren. Die möglichen Kombinationen sind:

a) transitiv-perfektive Suffixe	$[\emptyset \emptyset] - [\overline{11}] \rightarrow [11]$
b) transitiv-imperfektive Suffixe	$[\emptyset 1] - [\overline{10}] \rightarrow [10]$
c) intransitiv-perfektive Suffixe	$[10] - [\overline{01}] \rightarrow [01]$
d) intransitiv-imperfektive Suffixe	$[11] - [\overline{00}] \rightarrow [00]$

2. **Diffraktive** (brechende) Funktion haben diejenigen $[\overline{1x}] \rightarrow [\overline{0x}] \rightarrow [\overline{x1}] \rightarrow [\overline{x0}] \rightarrow$ -wertigen Suffixe, die die vom absoluten oder relativen Stammverb getragenen Grundwerte teilweise (die eine Komponente betreffend) verändern, d. h. entweder ihre Transitivität oder ihre Perfektivität modifizieren. Die möglichen Kombinationen sind:

a) transitive Suffixe	$[\emptyset 1] - [\overline{1x}] \rightarrow [11]$ bzw. $[\emptyset \emptyset] - [\overline{1x}] \rightarrow [10]$
b) intransitive Suffixe	$[11] - [\overline{0x}] \rightarrow [01]$ bzw. $[10] - [\overline{0x}] \rightarrow [00]$
c) perfektive Suffixe	$[10] - [\overline{x1}] \rightarrow [11]$ bzw. $[\emptyset \emptyset] - [\overline{x1}] \rightarrow [01]$
d) imperfektive Suffixe	$[11] - [\overline{x0}] \rightarrow [10]$ bzw. $[\emptyset 1] - [\overline{x0}] \rightarrow [00]$

3. **Fortifikative** (verstärkende) Funktion haben diejenigen $[\overline{1!x}] \rightarrow [\overline{0!x}] \rightarrow [\overline{x!1}] \rightarrow [\overline{x!0}] \rightarrow$ -wertigen Suffixe, die einerseits einen der vom absoluten oder relativen Stammverb getragenen Grundwerte unverändert in das Derivatverb übernehmen, andererseits die andere Komponente verstärken. Die möglichen Kombinationen sind:

a) transitive Suffixe	$[11] - [\overline{1!x}] \rightarrow [1!1]$ bzw. $[10] - [\overline{1!x}] \rightarrow [1!0]$
b) intransitive Suffixe	$[\emptyset 1] - [\overline{0!x}] \rightarrow [0!1]$ bzw. $[\emptyset \emptyset] - [\overline{0!x}] \rightarrow [0!0]$
c) perfektive Suffixe	$[11] - [\overline{x!1}] \rightarrow [1!1]$ bzw. $[\emptyset 1] - [\overline{x!1}] \rightarrow [0!1]$
d) imperfektive Suffixe	$[10] - [\overline{x!0}] \rightarrow [1!0]$ bzw. $[\emptyset \emptyset] - [\overline{x!0}] \rightarrow [0!0]$

4. Permeabile (durchlassende) Funktion haben diejenigen $-\overline{xx} \rightarrow$ -wertigen Suffixe, die die vom absoluten oder relativen Stammverb getragenen Grundwert unverändert in die Derivatverben übernehmen. Die möglichen Kombinationen sind:

$[11]-\overline{xx} \rightarrow [11]$, $[10]-\overline{xx} \rightarrow [10]$, $[01]-\overline{xx} \rightarrow [01]$, $[00]-\overline{xx} \rightarrow [00]$

In das hier dargestellte einheitliche Funktionssystem der sölkupischen Verbalsuffixe sind die Kategorien der traditionellen Suffixklassifikation (transitiv, reflexiv, durativ, frequentativ, momentan usw.) gut einzufügen; bei Beachtung der verbalen Wertpaare ergibt sich sogar in vielem Fällen die Möglichkeit zur weiteren Verfeinerung der Klassifizierung.

A *TEHÁT* KÖVETKEZTETŐI JELENTÉSÉNEK KIALAKULÁSA A JÓKAI-KÓDEXBEN

JÓZSÁNÉ SZENÁKY GYÖNGYI

A *tehát* kötőszó mai nyelvünk következtető utótagú mellérendelő összetett mondatainak leggyakoribb kapcsolóeleme. Tudjuk azonban, hogy nyelvi élete során a *tehát* nem volt mindig pusztán viszonyzó: a viszonyjelentés mellett fogalmi jelen-téssel is rendelkezett.

A történelmi nyelvtudomány számára régóta ismert, hogy a *tehát* következtető kötőszó végigjárta a jelentésfejlődésnek azt az útját, amely számos kötőszónk kialakulására jellemző. Eredetileg feltehetően helyhatározószó volt, majd „akkor” jelentésű (latin *tunc*) időhatározószóvá fejlődött. A fejlődési folyamat végső stádiumában, az idő és az oksági kapcsolat érintkezése folytán, ráértéses funkcióváltás eredményeként vált következtető kötőszóvá. Az azonban már nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy ez az utolsó fejlődési szakasz mikor kezdődött el, és meddig tartott. Melyik században indult meg a *tehát* időhatározószó viszonyzószóvá válása, s megfigyelhető-e már ez az új funkciója legelső magyar nyelvű könyvünkben, a Jókai-kódexben (XIV—XV. sz.)? Rövid írásomban e kérdésekre szeretnék választ adni, s így némileg hozzájárulni a *tehát* szó történetéhez.

I.

Mindenekelőtt hadd idézzem két nyelvészünk véleményét e kérdéssel kapcsolatban!

BERRÁR JOLÁN így ír a következtető mondatokról történeti mondattanában: „A következtető mondatok kifejezőeszközei a XV—XVI. századra még nem fejlődtek ki teljes mértékben. [...] a kódexekben általánosan időhatározó *tehát* csak a XVII. században válik kedvelt következtető kötőszóvá...”

RÁCZ ENDRE A *tehát* (*tahát*) kötőszóvá fejlődésének kezdetei c. tanulmányában foglalkozik ezzel a kérdéssel, s végeredményben egyező álláspontra jut BERRÁR JOLÁNNAL. Véleménye szerint a XV. században és a XVI. század elején a *tehát*, *tahát* még túlnyomórészt időhatározószó, kötőszóvá fejlődésének a csírái azonban már ezeknek az adatoknak egy részében is jelentkeznek. Megemlíti, hogy tulajdonképpen csak a DöbrK. fordít latin következtető kötőszót — az *ergo*-t — néhány esetben *tahát*-tal (ill. és *tahát*-tal), de már a NySz. is idéz a *tehát*-nak következtető kötőszói funkciójára a Jókai-kódexből egy adatot. (JókK. 4.) A latin eredetiben a megfelelő helyen valóban következtető kötőszót találunk: *unde*. Ezt az adatot azonban nem tartja teljes értékű bizonyítéknak, mégpedig kettős elszigeteltsége miatt. Véleménye szerint a Jókai-kódexben a *tehát* minden más — 51 — alkalommal „akkor” vagy ha-

sonló jelentésű. De nemcsak a Jókai-kódexen belül, hanem egy hosszú korszakon át is ez volna az egyetlen adat a *tehát*, *tahát* következtető kötőszói szerepére. Tanulmányát a következő megállapítással zárja: „A *tehát*, *hát* csak a XVII. században válik a következtető mondatok általánosan használt kötőszavává.”

Munkám során beható elemzésnek vetettem alá a JókK. *tehát* szavának mind az 52 előfordulási helyét, s minden egyes esetben megpróbáltam megállapítani a szó jelentését és funkcióját. Tizenhét esetben már az időhatározói jelentés elhalványulását és a következtető kötőszói szerep kialakulását fedeztem fel. Tíz olyan adatot találtam a kódexben, amelybe már mind a két jelentés beleillik (JókK. 51, 54, 58, 67, 69, 106, 108, 137, 125, 151), így mindössze 25 esetben tartom a *tehát* szót tisztán időhatározószónak.

A *tehát* következtető kötőszói funkciójának kialakulása kétféle környezetben figyelhető meg a kódexben:

Egyrészt olyan kapcsolatos mondatokban, amelyek időben egymás után következő történést fejeznek ki, mivel e mondatokban benne rejlik az ok és a következmény viszonya is.

Másrészt *azért* kötőszós következtető utótagú mellérendelő mondatokban, amelyekben a *tehát* időhatározói szerepe már elszíntelenedett, s ennek következtében magába olvaszthatta az előtte álló kötőszó következtetői jelentését (*azért tehát*). (Itt jegyzem meg, hogy a Jókai-kódexben található három olyan adat is, amelyben a *tehát mert* kötőszós alárendelő mondatban fordul elő, közvetlenül a kötőszó után (*mert tehát*): JókK. 44, 98, 102. A *tehát* kötőszónak ez az előfordulási helye szokatlan mai nyelvünkben, bár az okhatározás és a következtetés kifejező eszközei keveredhetnek. A következtető kötőszó többnyire az előrevetett okhatározói mellékmondat főmondatában áll mintegy utalószóként. Az első adatban (44/12) következményes jelentéstartalmú tárgyi alárendelő mellékmondatot vezet be a *mert* és a *tehát*, míg a második és harmadik adat esetében okhatározói alárendelő mellékmondatban állnak. A második adatban (98/13) a *tehát* jelentése egy újabb mozzanattal gazdagodik: egy előző közlésre történő visszaútazás rejlik benne, bár kétségtelen, hogy a lényeges gondolatra való visszatérés jelzése lazább kapcsolatot jelent az ok-okozati összefüggésnél. A harmadik adatban (102/2) azonban tisztán egyidejűsége utaló, 'akkor' jelentést hordoz a *tehát*.

Az említett két környezet, melyek előidézték a *tehát* következtető kötőszói szerepének a kialakulását, a következőképpen oszlik meg a JókK. adataiban:

A/környezet:

Időben egymást követő eseményeket tartalmazó kapcsolatos mondatokban fejlődött ki 14 adat esetében.

B/környezet:

Azért kötőszós következtető mondatban két adat esetében.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára a *tehát* kötőszói használatára hat jelentést ad meg, ezek közül három már megtalálható a Jókai-kódex említett 17 adatában is:

1./ „Ahogy az előbb mondottakból ésszerűen következik, következőképpen, ezért, azért, ennél fogva.” (ÉrtSz. I./1)

2./ „Az előzmény olyan okot tartalmaz, amelyből a következmény, ill. következtetés (tény, követelmény) megokolható: ez okból, ezért.” (ÉrtSz. I./4)

3./ „Valamely gondolatmenet lényeges részére való visszatérésben, a lényegét szó szerint v. tartalom szerint röviden megismételve [...] a figyelmet fokozottabban a lényegre irányító szóként.” (ÉrtSz. I./6)

II.

Az adatok részletes elemzésénél is megtartom a vizsgált anyag két részre való bontását a funkcióváltást előidéző környezeteknek megfelelően. Először azokat a következtetői mondatokat vizsgálom meg, amelyek — az idő és az oksági kapcsolat érintkezése folytán — kapcsolatos mellérendelő mondatokból fejlődtek ki.

I. A/ környezet 1. jelentéstípus:

A *tehát* következtető kötőszói szerepének első jelentéscsoportjába a Jókai-kódex 7 adata sorolható be. Ez a 7 adat formai szempontból két részre osztható:

a) a következtető utótagú mellérendelő összetett mondat kapcsolóeleme a puszta *tehát*.

b) a következtető kötőszó előtt más mellérendelő kötőszó is áll a mondatban (és, de).

I. a) A mondategységek, illetőleg mondategységek kötőeleme a puszta *tehát*.

Három adat tartozik bele ebbe a csoportba: JókK. 15/27, 49/7, 152/11. Ez a három adat formai és jelentéstani szempontból egyaránt sok egyezést mutat egymással. A párhuzamos latin szövegben minden egyes esetben *tunc* felel meg a *tehát*-nak, a következőt tartalmazó mondatok idősíkjá azonban már a *tunc* ('ekkor', 'akkor') eredeti egyidejűségétől eltolódott az utóidejűség felé. Az előzményt tartalmazó rész mindhárom adatban hosszú, több mondategységből áll, míg a következő csupán egy ill. két predikatív viszonyban jut kifejezésre. Mind a három szövegrészlet olyan beszédszituációt tartalmaz, amely 2 személy között, a beszélő és a hallgató viszonyában zajlik le.

<i>beszélő</i>	—	<i>hallgató</i>
(15/27) hews (ifjú)	—	frater ma f feus
(49/7) žent ferenc	—	frater leo
(152/11) žent fferencž	—	farkas

Az előzményt, az okot minden egyes esetben a beszélő kérése, parancsa szolgáltatja, s a következő, az okozat a hallgató adekvát cselekedetében nyilvánul meg. A felszólítást tett követi, s ezek ok-okozati viszonyban állnak egymással.

Vizsgáljuk meg ezek után a JókK. 15/27-es adatát:

„/Smonda az hews/ Elyas nem akar en hažam žewnye De menyel žent fferencžhez
Es mondjad hogy en žewtem frater žlye/hez bezellenem: mert nem akarom
ewtett bantanya Smongyat hogy kewlge hozžam frater Ilye ft *Tehat* elmene
frater ma f feus. žent ferenchež...”

A mondatok szerkezete így ábrázolható:

$$\langle F^1 \rightarrow \{F^2 + [F^3/(t_1/h_{o2}) + (F^4/t_1)]\} \rangle \rightarrow F^5$$

Az első négy főmondat — az alárendelt mellékmondatokkal — tartalmazza a beszélő kérését, az 5. főmondat pedig a hallgató cselekvését, a kérés teljesítését. A szöveg fő kapcsolási formája a következtető mellérendelés, mivel ennek mentén tagolódik két részre.

Nézzük meg mai magyarsággal, a közbevetéseket kihagyva, s a kötőszó transzformációjával a három adatot! (A 49/7-es és a 152/11-es adatok esetében csak az átirrt szöveget közlöm).

15/27. „Éliás nem akar idejönni (én)hozzám, de (ezért) *menj el szent Ferenchez*, és mondd meg neki, hogy azért jöttem, hogy Illés fráterrel beszéljek, ... s mondd meg neki, hogy küldje hozzám Illés frátert. *Erre aztán (ezért) Masseus fráter elment szent Ferenchez.*”

JókK. 49/7. „De ígérd meg Atyámfia fráter, hogy többet nem leselkedsz utánam, és *menj vissza celládba* isten áldásával, ... *így hát (ezért) Leó fráter elment igen örvendezve.*”

JókK. 152/11. „Atyámfia farkas, azt akarom, hogy miként becsületszavadat adtad nekem, amikor még a városkapun kívül voltunk, úgy itt, az egész nép előtt is *add becsületszavadat* arra, hogy ezeket megtartod... *Erre aztán (ezért) a farkas jobb lábát felemelve becsületszavát adta szent Ferencnek.* ...”

I. b) A *tehát* előtt más mellérendelő kötőszó is áll. Az első jelentéstípus második alcsoportjába a JókK. négy adata sorolható be: 23/3 *Es tehát* (lat. Et ex tunc), 80/22 *Es tehát* (lat. et ex tunc), 112/26 *Es tehát* (lat. et tunc), 41/17 *De tehát* (lat. —). — Az első három adatban a *tehát* kötőszó előtt az *és* kapcsolatos mellérendelő kötőszó áll, ami a *tehát*nak eredeti időhatározói szerepével magyarázható. (Mai nyelvünk határozószói jellegű ill. színezetű kötőszói — *így, ezért, ennélfogva, ennek következtében, ez okból* stb. — is együtt járhatnak az *és, s* kötőszókkal.)

Mivel a *tehát* következtetői funkciója olyan kapcsolatos mellérendelő mondatokban alakult ki, amelyek időben egymást követő eseményeket tartalmaznak, az *és* kapcsolatos kötőszó jelenléte a mondatokban nem meglepő, noha ez a kapcsolatos viszony legtöbbször jelöletlen volt.

A kódex 52 adatából mindössze 15 adat tartalmazza az *és* kötőszót a kapcsolatos mellérendelés jelzésére. Az *és* kötőszó valamint a *tehát* együttes előfordulása azt mutatja, hogy a Jókai-kódexben eleven még a *tehát* időhatározói jelentése, s csak lassan adja át a helyét a következtető jelentésnek. A már említett 15-ből csak öt adatban figyelhető meg a *tehát* következtető kötőszói használata, hét adatban még vitathatatlan az időhatározói jelentése (JókK. 36, 41, 42, 45, 87, 94, 138), s további három adatban már gyenge következtetői tartalom is színezi a szó jelentését (JókK. 58, 125, 137).

Vizsgáljuk meg a következtetőinek jelzett 5 adatból azt a 3-at, amelyek az ÉrtSz. 1. jelentéstípusába tartoznak! (23/3, 80/22, 112/26).

Különösnek tűnhet, hogy az első adatként jelzett szövegrészlet csonka — a kódexből itt hiányzik egy levél, s a latin forrás sincs közölve —, mégis számon tartom mint a *tehát* következtetői használatának egyik bizonyítékát.

JókK. 23/3 „fferenc ygen meg ewrewle nagy ewreumuel vr ie fus cri/tu/fnac nagy halat aduan *Es tehát* arról touaba nem ketelkedek: *I*De mendenkor nagyobb ewreumuel es touaba valo zerelmuel lelettetikuala hozzaya: Mely zerelmet nem csak etiben de es halalaban mvzata”

A szövegnek az előzményt kifejtő része hiányzik, így csak a következményi rész tartalma alapján ítéldhetjük meg a *tehát* mondatbeli szerepét. A rendelkezésünkre álló tagmondatok arról tudósítanak, hogy szent Ferencnek valamihez, ill. valakihez való viszonya valamely isteni cselekedet folytán megváltozott. A gondolatmenet folytatásából nyilvánvalóvá válik, hogy szent Ferenc Bernald fráter iránt érzett szeretetében nyert megerősítést. A *tehát* következtetői funkcióját alátámasztják a tagmondatokban szereplő időhatározók, amelyek a jövő felé tágitják ki az idősíkot: „*touaba*”¹, „*mendenkor*”, „*touaba*”², „*eletiben*”, „*halalaban*”.

A másik két példa (80/22, 112/26) formai jellemzőjeként ismét megállapíthatjuk, hogy az ok kifejtése több mondategységen át folyik, míg az okozat egy ill. két tagmondatra szorítkozik.

A 112/26-os az előző alcsoportban tárgyalt adatokhoz kapcsolódik tartalmánál fogva. A párbeszéd szereplői itt *cri/tu f* (v. *Y/ten*) és *zent fferencz*. Isten, a beszélő, kéréssel fordul szent Ferenchez, s ígéri, hogy annak teljesítése fejében ő is szent Ferenc kérésének megfelelően fog cselekedni. Elmondja azonban azt is, hogy ellenkező esetben mi fog történni. Szent Ferenc döntése tehát az ígélet és a fenyegetés megfontolásának következtében születik meg.

„De te tegyed ezt ennekem hogý te zerzeted maradyon azon allatban kyben uettett: mert nem marad teb nep mend eý vylagban ¶ Es en te neked fogadom hogý te zerelmedert es te zerzetednek zerelmeert. /nem boczatom eý vylagot yutnya tewredelme f segre/ ... ¶ Es tehát (,ezért’) megternek el few allatokra:”

A 3. adat (80/22) a következő szituációt tartalmazza:

szent Ferenc nyilvánosan megbüntet egy frátert, azzal a szándékkal, hogy a büntetés a jelenlevőkből kódvöző hatást váltson ki — t. azok megutálják a pénzt. Ez a látottak következményeként be is következik, így szent Ferenc eredeti, eltervezett tanító szándéka és a büntetés kiváltotta emberi érzelmek megfelelnek egymásnak:

„... ¶ De hogý az frater az paranczolatott nehezen telye feytyuala meg ./ mend azt nezewk es hallok bel telenek nagy felelemuel: ¶ Es tehát (,következésképpen’) ynka b vtalak meg az zamar ganayahoz ha f fonlot penczt hodnem az zamar jarat...”

A szövegrészlet makroszerkezete így ábrázolható:

$$(h_{01} \setminus F^1) \rightarrow (F^2/h_{11})$$

A negyedik adatban (JókK. 41/17) a *de* mellérendelő kötőszó után áll a *tehát*. A *de* leggyakrabban a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés kapcsolóeleme ahol az első tagmondat érvényét a második tagmondat megszorítja, korlátozza. Példánkban azonban a második tagmondat tartalma nem áll ellentétben azzal, ami az első tagmondatban foglaltakból következik. A második tagmondat csupán részletezi, magyarázza az első tagmondat tartalmát:

„Es paranczola frater leonak hogý tewbzer ne menne hozzaýa egy nappon hanem csak egýel keneruel es vizuel Es veternyekoron euel egýel: Es mykoron oda yewne egýebett semmytt ne zolna hanemcsak azt mondana ./ Domi(n)e labia mea: aperies ./ es zent ferencz felelen onnattbelewl ./ ... Es ha nem felelne legottan el terne frater leo... mely paranczolatokott frater leo ewrewme ft meg tarta mendene stewlfoguan ./ De tehát (,következésképpen’) ffrater leo zent fferenczet hyvsege ft lesejýyuala es cýtteheneduen ewrýyuala meneben tehetiuala:”

A tagmondatok között valójában nincs, és nem is lehet ellentétes viszony, mivel az ellentétet mint kapcsolási formát kizárja a következő szókapcsolatok jelentése:

- meg tarta mendene /tewlfoguan/
- hýv fege /t le /e3yuala/
- meneben tehetiuala

A felsorolás menetében van csak zökkenő, az események elbeszélése egy hosszabb kitérő után folytatódik. A *de* kötőszó használatát tehát a gondolatmenet visszatérése teszi indokolttá (jelentése „pedig, hát, szóval”).

Az aláhúzott mondatok szerkezete így írható le:

$$F^1 \rightarrow [F^2 + (F^3/h_{r1})]$$

vagy: $F_1 \leftarrow [F^2 + (F^3/h_{r1})]$

A két tagmondat tehát az előzmény és a következmény viszonyában áll egymással, a kapcsolatuk azonban kétféleképpen is értelmezhető: következtető utótagú, ill. kifejtő-magyarázó utótagú mellérendelésként egyaránt felfogható. (A magyarázó utótagú mellérendelés kötőszava is gyakran *tehát*.)

II. A/ környezet 2. jelentéstípus:

(„Az előzmény olyan okot tartalmaz, amelyből a következmény, ill. következtetés megokolható.”)

Mindössze két, egymással némi rokonságot mutató adat tartozik bele ebbe a jelentéscsoportba: JóK. 4/7 *Tehat* (lat. *Unde*), JóK. 83/25 *Tehat* (lat. *Tunc*)

Mindkét példa esetében megállapítható, hogy — az eddigiektől eltérően — az ok, az előzmény kifejtése csupán egy mondategységnyi, s az okozat sem terjedős — 2 ill. 3 tagmondatot vesz csak igénybe. Az előző adatokkal szemben, az előtagok és a következtetői utótagok alanyai azonosak; az okot mindkét esetben a cselekvő alany valamilyen elhatározása szolgáltatja, az okozat pedig magának a cselekvő alanynak a tettében nyilvánul meg, amely az elhatározásból fakad.

JókK. 4/7: „De wr Bernald vetee azt ewn 3yueben reytezuen ewry3ni eyel *Tehat* (‘ezért’) elett ylnemew ocual: hogý mycoron valamennýet ew agýaban nugonnak mutata magatt alonny fennent es mel/egest /.”.

A tagmondatok szerkezete lineárisan így ábrázolható:

$$F^1 \rightarrow (F^2/j_{m1})$$

Ez az az adat, amelyet már a NySz. is felvett a *tehát* következtetői jelentésére, s a TESz. is megjelöli, bár kérdőjellel, a *tehát* kötőszói használatára.)

A másik adat (83/25) így szól:

„De 3ent ferenc3 etelre le 3aluan kamorayabol: Flata a3 a3talokott maga f fan meg uettný Es oly oduar modra Fl *Tehat* (‘ezért’), (‘erre aztán’) legottan tyt-konnan elmene fueue egý nemý 3egennek cap/ayatt es bottyatt ky a3 napon oda yewue”

A mondategységek szerkezeti ábrázolása a következő:

$$F^1 \rightarrow [F^2 + (F^3/j_{m1})]$$

A cselekvések (történések) láncolata így követhető nyomon: Szent Ferenc észlel valamit, amit helytelenít. Megéri benne egy elhatározás, s ennek megfelelően cselekszik.

Ebben a példában a *tehát* következtetői használatát alátámasztja a közvetlenül mellette álló időhatározószó is: „legottan”.

III. A/ környezet 3. jelentéstípus:

(„Valamely gondolatmenet lényeges részére való visszatérésben... a figyelmet fokozottabban a lényegre irányító szóként.”)

A JókK. öt adata képviseli ezt a jelentéscsoportot: 9/10 *Tehat* (lat. Tunc), 54/18 *Es tehat* (lat. Et tunc), 55/13 *Es tehat* (lat. ex tunc), 115/14 és 115/25 *Tehat* (lat. Tunc)

Ezek tagmondatai között mindenképpen lazább kapcsolatot létesít a *tehat* kötőszó, mint tisztán következtetői használata esetén, ugyanakkor a gondolatmenetre való visszatérés jelzése mind az öt adatban összefoglaló, lezáró, következtetői jelentéssel párosul. (Két példában a *tehat* ismét az *és* mellérendelő kötőszóhoz járul, ami a tagmondatokat eredetileg összekötő kapcsolatos viszony maradványa, s a *tehat* eredeti határozószói szerepével magyarázható.)

A legszorosabb tartalmi-logikai viszony a 115/14, a 115/25 és az 55/13 jelzésű adatok mondatösszeállításait fűzi össze. Az első két adat tulajdonképpen összevonható, mivel ugyanazon gondolatmeneten belül jelentkeznek:

„Es azért fogagyatok tȳ myelke fteknec ȳtalmat es ȳgewmewlczet./ kyk ewrewk orȳagot./ melyet alazatos ȳmad fagoknak es egy ȳgew fegteknec es ſȳralmatoknak myatta erewuel ragattatok Es eȳkeppen vȳfelȳk ew keueyeket Es ew alazato f faganak / es ȳent eȳȳ ȳgew fegenek gewmewlczet/ es erdelmȳt./ belmednek ./ vr yftennek ewrewmebe vȳgaduan / es ewrewluen De azok kyk nem gondoltanak egyebre hanemȳzak tudomanra Es egyebeknek ydȳue f fegnek utatt muttatnȳ ſemmyt ewnewn eretek myuelkeduen Cri/tu ſnak ytelew ȳekȳ elewt alnak meȳȳtelen./ es hyuan Es ȳzak ȳemerem fegnek veȳelȳtt es banattnak keueȳt vȳfeluen *Tehat* ȳent alazato f fagnak es ȳent eȳȳgew fegnek es ymad fagnak es ȳegen fegnek yozaga ./ ky my hyuatalonk./ fȳelmagaȳtattatyk es ewrewltettetyk es nagyoboltatyȳ menden ewrewmuel Ewk ew tudomanyoknak ȳeleuel ./ meg ragalmaȳtak eleteket ew bewȳȳe fegeknek kewlewmb kewlewmb beȳedȳuel monduan Aȳ byȳon fagot lenny hamo f fagnak Es mykeppen vakok azokot kyk yartanak byȳon fagban: kemenen kewuettek *Tehat* ew neȳmelle f fegnek teuelge ſe es hamo f faga kyken ȳartak kyket byȳon fagnak lennȳ p(re)dicaltanak banatban es veȳelben meg veȳeȳtetnek es ȳemer fegben”

Szerkezetileg így elemezhetjük a szövegrészletet:

$$[\langle \{[(F^1/j\acute{e}_1) \rightarrow (F^2 + F^3)] \rightarrow \leftarrow F^4 \bigwedge_{a_1} F^4 \rangle \rightarrow F^5 \bigwedge_{jm_1} F^5 \rangle \rightarrow \leftarrow (F^6 + F^7 \bigwedge_{t_1} F^7)] \rightarrow F^8 \bigwedge_{j\acute{e}_1 + j\acute{e}_1} F^8$$

A széttagolódott szöveg mondatösszeállításai között bizonyos kulcsfontosságú szavak teremtenek értelmi kapcsolatot a leglátványosabban. A szöveg lineáris kohézióját voltaképpen a jelkapcsolatok lexikológiai jelentése biztosítja, a koreferencia, vagyis az azonos jelentésű mondat szerkezetek (parafrázisok), rokon értelmű szavak és szóismétlések révén:

Első közlésben

1. ȳtalmat es ȳgewmewlczet
alazatos ȳmad fagoknak es
egy ȳgew fegteknec
alazato f faganak /es ȳent eȳȳ
ȳgew fegenek gewmewlczet/

Visszatérésben

1. ȳent alazato f fagnak es
ȳent eȳȳgew fegnek es
ymad fagnak... yozaga./...
fȳelmagaȳtattatyk es
ewrewltettetyk es

es erdelmýt./ belmednek ./.
vr y ftennek ewrewmebe vȳgaduan/
es ewrewluen

2. tudomanra
es csak žemerem feġnek
veželytt es banattnak
keuejt vȳfeluen

nagyoboltatȳk menden
ewrewmuel

2. tudományoknak
banatban es veželben
meg vegežtetnek es
žemer feġben

A szövegrészlet gondolatmenete a következő:

1. Az első három főmondatból megtudjuk, hogy mi a „jók” jutalma (örök ország), s hogy mivel érdemelték ki ezt a jutalmat (alázatos imádság, jámborság, alázatosság).
2. A negyedik főmondat ezzel szemben a „rosszak” (tudományokkal foglalkozók) büntetését írja le: isten ítélőszéke előtt mezítenül fognak állni, bánatosan és szégyenkezve.
3. Az ötödik főmondat ismét a jóság jutalmát fejt ki: összefoglalva s némileg továbbfejlesztve az eddigieket eljut a jóság felmagasztalásáig.
4. A hatodik és a hetedik főmondat ismét ellentétesen kapcsolódik a megelőző gondolathoz: visszatér a „rosszak” bírálatához, részletesen bemutatva rosszaságuk mibenlétét. (Az igazságot hamisságnak mondták, elítélték azokat, akik az igaz úton jártak.)
5. Ezzel a megerősítéssel, részletezéssel az utolsó következtetés még indokoltabbá válik: a „rosszak” szégyent vallanak (8. főmondat). Ábrázolva:

$$\left\langle \left[\begin{array}{c} \{yF \rightarrow \leftarrow xF \\ \text{a jók ju-} \\ \text{talma} \end{array} \right\} \rightarrow xF \\ \left[\begin{array}{c} \text{a rosszak} \\ \text{büntetése} \end{array} \right] \rightarrow \leftarrow yF \\ \left[\begin{array}{c} \text{a jóság fel-} \\ \text{magasztalása} \end{array} \right] \rightarrow xF \\ \left[\begin{array}{c} \text{rosszaságuk} \\ \text{mibenléte} \end{array} \right] \rightarrow \leftarrow yF \end{array} \right\rangle \rightarrow xF$$

a rosszaság
szégyent vall

A *tehát* kötőszó funkciója mindkét esetben a lényeges gondolatok kiemelése, következtetői jellegű összefoglalása volt; a gondolatmenet visszatérése lehetővé tette a két különböző emberi magatartás — s majdani elbírálásuk — nyomatékosabb szembeállítását is.

A JókK. 55/13-as adata ugyanilyen jellegű, de lényegesen egyszerűbb szerkesztésű. Az 54/18-as és a 9/10-es adatokban a *tehát* következtetői jelentése gyengébb, inkább csak a visszatérő gondolat jelzésére szolgál. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a 9/10-es adatot a *tehát* időhatározói jelentésére idézi:

„... nemȳ ewdeben mene el helerewl: es mene aȳ helyre holot vala frater f Bernald (....) ffrater bernald lakykuala eȳ erdewben: y fteny ede f feġben mendene f-telfogan felmagasztatott: es y ftenuel egye fewltetet: [Tehát (,szóval') žent ferenc mene el aȳ erdewbe: es hyua frater bernaldot...”

Véleményem szerint a *tehát* időhatározóként való értelmezése ebben az esetben nem helytálló. Az „akkor” jelentést értelmetlenné teszi a szöveg indítása, hiszen itt már értesülünk szent Ferenc útjáról. Némi kitérő után a második tagmondat közléstartalma megismétlődik, a beszélő tulajdonképpen újra indítja a történetet, de most már pontosabb, konkrétabb információt közöl. A helyhatározó válik pontosabbá: „mene aȳ helyre holot vala frater f Bernald”; „mene el aȳ erdewbe”. A hely megnevezése azonban nem jelent új közlést, egy előző tagmondat már tudósított róla (ffrater bernald lakykuala eȳ erdewben). A visszatérésben az elbeszélő lényegében összefoglalja az addig elhangzottakat. A *tehát* kötőszó tulajdonképpen visszavisz az elbeszélés menetébe, s az addig elmondottak összefoglalásával elősegíti a cselekmény folytatását.

III.

I. B/ környezet

(A *tehát* azért, ill. mert kötőszós összetett mondatokban áll.)

A JókK.-ben mindössze 3 olyan adat található, amelyben a *tehát* a *mert* alárendelő kötőszó után áll, s csak 2 olyan adat, amelyben az *azért* következtető kötőszóhoz járul a *tehát*:

— mert tehát: 98/13, 44/12, (102/2)

— azért tehát: 12/14, 13/24

(A zárójelbe tett adatot a *tehát* tisztán időhatározói jelentése miatt fentebb már kizártam a *tehát* kötőszói használatát bizonyító adatok sorából.)

A fennmaradt négy adatban is él még a *tehát* időhatározói jelentése, a *mert*, ill. *azért* és a *tehát* együttállása ugyanis éppen ezzel az eredeti határozói szereppel magyarázható. E négy adatban azonban már a *tehát* kötőszói funkciója is megjelenik.

Végezetül vizsgáljuk meg ezt a négy adatot!

1./ JókK. 44/12 *mert tehát* (lat. *quod tunc*)

..., es nemikoron monda ffrater lleo ./ *mert tehát* vala ezenne felelemuel meg rettenet ./ *hogya* ha fewld meg nytauolna magat/ ewrewme ft magatt el reyttteuolna ./ ... "

A *mert* és a *tehát* következményes jelentéstartalmú tárgyi alárendelő mellékmondatban állnak; a beszélő nyilvánvaló magyarázó szándéka egy nagyobb szövegrészleten keresztül megfigyelhető. Ez a magyarázó szándék elősegíthette, hogy a *tehát*, amely az eredeti egyidejűség kifejezése helyett itt már egy múltbeli cselekvésre utal vissza, tovább lépjen a jelentésváltás útján a viszonyoszóvá válás irányába.

A mondategységek szerkezete a következő:

... F/t₁/(h_{ifelt3} \ j_{me2}) ...

2./ JókK. 98/13 *mert tehát* (lat. *quia tunc*)

Ez az adat a *tehát* jelentésénél fogva az értelmező szótár 3. jelentéstípusába sorolható be. A tagmondatokat szoros grammatikai viszony fűzi össze, a visszatérő gondolat jelzése okhatározói alárendelésen belül jelentkezik.

„Nemy ydewben mykron lakozykuala angyalis newew herrewlualo zent marianal

Γ Es megen keuesenualanak az barátok Megyenuala Γ zent ferencz...

...Zent ferencz gondoluan ew buzgo fagat ./ ygen ewruendezek yftenben:

mert tehát („mert hát”) *keues barátj valának*”

A *tehát* funkcióváltását itt is a mondatban jelenlevő magyarázás, okadatolás tette lehetővé.

3./ Az *azért* és a *tehát* együttállására az egész kódexben csupán két adat van (12/14, 13/24), s nem lehet véletlen, hogy éppen egymást követő oldalakon szerepelnek. Mindkét esetben a latin *Unde ex tunc* fordítása az *azért tehát*, s a latin szövegben sem kapcsolódik össze többször az *unde* a *tunc*-kal és az *ex tunc*-kal. E két adat esetében a *tehát* jelentésváltását ismét a visszaütalás, rávezetés, magyarázás szándéka segítette elő:

JókK. 13/24 „Es mykron allana es ymadkozna: yelentuala nek y vr yftentewl az egyházban hog y ew venne helyeket ezuylagotmya azert hog y keluala ew zerjetenek nag y foka f fagban terjedny ./

Azert tehat („azért hát”) yfsteny paranczolatbol: kezdé helyet mendenewt foglalnýa : ”

A tagmondatok szerkezete így ábrázolható:

$$[(h_{11} \setminus F^1 / (a_1 / h_{c2}))] \rightarrow F^2$$

4./ A 12/14-es adatban a tehát időhatározói jelentésébe belesugárzik a következői jelentés is:

„(De frater Bernald monda) žent engedelme f fegnek mýat paranczoloc nec: hogý valamýkoron vagyonk egytlenbe: fegý meg engemet en fogýattkoza f om-bol: es kemenen megžegenges: ký haluan žent fferenc valyauala ewtett nagý tižte f fegben: es ýgen meg yžanywdak: Mert frater bernald vala olyw nagý žent fegy *f Azert tehatt* („Ežért aztán”) žent fferenc ožyauala vele žokaualo laka fat hogý ne ežfelel mondot engedelme f fegnek mýat tertenek ýl žent lelket: es ýl yfstenýet valami nemew fegelemuel megbantanýa./.”

A tagmondatok szerkezete így ábrázolható:

$$\{[(F^1 / (t_1 \bigwedge_{h_{12}} t_1 + t_1))] \rightarrow [(F^2 + F^3) / h_{o1}] \rightarrow (F^4 / h_{c1})\}$$

Ez a négy példa azt bizonyítja, hogy a *tehát* jelentésváltozása a XV. század elején már megindult még olyan környezetekben is, ahol a mondat elején más — a *tehát* mai, következtetői jelentésével és szerepével rokon jelentésű és funkciójú — kötőszó is áll.

*

A Jókai-kódex adatait tanulmányozva arra a megállapításra jutottam, hogy a XIV. század végén és a XV. század elején már elkezdődött a *tehát* kötőszóvá fejlődése, s néhány adatban (17) már logikusabb a szöveg értelmezése, ha elfogadjuk a *tehát* kötőszói használatát. Újabb tíz olyan adatot sorolhatunk fel, amelyekben az időhatározói jelentés mindinkább átadja a helyét a következtetőinek. (JókK. 51, 54, 58, 67, 69, 106, 108, 125, 137, 151) Így 25 olyan adatunk marad, amelyben tisztán időhatározói funkcióban találjuk a *tehát* szót. Ezek közül 7 adatban idéző mondatot vezet be a *tehát*: JókK. 16, 23, 47, 95, 103, 128, 132 Pl.: „*Tehat* („erre”) monda yfsten”. *Tehat* („erre”) žent ferencž monda” stb.

Ezekben az adatokban már elhalványult a *tehát* időhatározói szerepe, s csak az elbeszélés továbbfűzésére szolgál a *tehát* szó. Meglehet, hogy a *tehát* csak a XVII. században válik kedvelt következtető kötőszóvá — amint Berrár Jolán és Rácz Endre megállapították — következtető kötőszói használata azonban már legelső kódexünkben is megfigyelhető, hiszen a belső nyelvi változások mindig hosszas, fokozatos fejlődés eredményei.

A szimbólumok feloldása

F	= főmondat, illetőleg minden mondategység a beszéd szintjén
yF	= halmozott főmondategüttes (mellérendelés)
xF	= szerkesztett mondategüttes, beszédsszintű fő taggal (alárendelés)
a	= alanyi mellékmondat
h _o	= célhatározói mellékmondat
h _r	= fokhatározói mellékmondat

h_h	= hasonlító határozói mellékmondat
h_t	= időhatározói mellékmondat
h_o	= okhatározói mellékmondat
j_e	= értelmező jelzői mellékmondat
j_m	= mennyiségjelzői mellékmondat
j_{m1}	= minőségjelzői mellékmondat
t	= tárgyi mellékmondat
alsó index	= a mellékmondatok mélységi fokozata
$\setminus /$	= alárendelő viszony jele (az alárendelt mellékmondat felé dől)
$+$	= kapcsolatos viszony
$\rightarrow \leftarrow$	= szembeállító és megszorító ellentétes viszony
\rightarrow	= következtető viszony
\leftarrow	= okadó magyarázó viszony és kifejtő magyarázó viszony

Irodalom

1. A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. (Akadémiai K., Bp. 1959—1962)
2. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. (Akadémiai K., Bp. 1967—76)
3. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR: A magyar nyelv története (TK, Bp. 1967)
4. BÉKÉSI IMRE: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (Akadémiai K., Bp. 1982)
5. BENCZÉDY—FABIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ: A mai magyar nyelv (TK, Bp. 1976)
6. BERRÁR JOLÁN: Magyar történeti mondatok (TK, Bp. 1957)
7. CZUCZOR—FOGARASI: A magyar nyelv szótára VI. (Athenaeum K., Bp. 1874)
8. DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv (TK, Bp. 1976)
9. DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Akadémiai K., Bp. 1971)
10. JUHÁSZ DEZSŐ: A kötőszók a kései ómagyar korban (A magyar nyelv történeti grammatikája) Kézirat
11. KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondatok (MTA, Bp. 1942)
12. NAGY FERENC: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (TK, Bp. 1981)
13. RÁCZ ENDRE: A *tehát* (*tahát*) kötőszóvá fejlődésének kezdetei (NyttudÉrt. 40. sz.) (Akadémiai K., Bp. 1963)
14. RÁCZ—SZATMÁRI: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (TK, Bp. 1983)
15. SIMONYI ZSIGMOND: Kötőszók
16. SZARVAS—SIMONYI: Magyar nyelvtörténeti szótár I—III. (MTA, Bp. 1890—1893)

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ВЫРАЖЕНИЯ СЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ СОЮЗОМ *TEHÁT* ('ИТАК') В КОДЕКСЕ «ЙОКАИ»

Денди Й. Сенаки

В современном венгерском языке союз *tehát* — наиболее употребительный союз сложно-сочинённых предложений, выражающих отношение следствия. Однако, в своей языковой жизни это слово имело различные значения. Первоначально оно функционировало как обстоятельство места, потом стало обстоятельством времени с значением 'тогда' (лат. *tunc*). Позже, в результате соприкосновения категории времени и каузальности, слово получило функцию союза, выражающего отношение следствия.

Однако, трудно определить, когда начался этот последний этап изменения значения слова, и как долго он продолжался.

В своей работе автор ищет ответ на вопрос: можно ли обнаружить эту новую функцию (т. е. функцию сочинительного союза) слова *tehát* в самом первом сборнике, написанном на венгерском языке в XIV—XV вв. — в Кодексе «Йокаи».

Венгерские языковеды (Йолан Беррар и Эндре Рац) в своих исследованиях пришли к одинаковому выводу в связи с этим вопросом. Они установили, что слово *tehát* в кодексах в общем исполняет функцию обстоятельства времени, и только в XVII веке становится общепотребительным союзом, выражающим отношение следствия.

В ходе анализа предложений кодекса «Йокаи» автор обнаружил, что в 17-и случаях слово выступает уже в качестве сочинительного союза.

В большинстве случаев (14 раз) эта функция появляется в сложносочинённых предложениях — иногда с соединительными союзами (és, и') — части которых обозначают разные действия, которые не совпадают по продолжительности во времени, а одно действие предшествует другому, или следует за другим действием.

Эти данные указывают на то, что последний этап изменения значения и функции слова *tehát* уже начался в конце XIV и в начале XV веков, хотя может быть, что этот союз стал общеупотребительным только в XVII-ом веке — ведь внутренние языковые изменения являются всегда результатами длительного, постепенного развития.

AZ ERZA-MORDVIN IGETŐTÍPUSOK

MÉSZÁROS EDIT

1. Bár az urálistikában a szótövek kérdése újra előtérbe került, a mordvin nyelv szótöveivel csak igen kevés munka foglalkozik. A mordvin nyelv alaktanát tárgyaló nyelvtanok (BUDENZ 1877, PAASONEN 1953, BUBRIH 1953, Materialy 1955, KOLJADENKOV—ZAVODOVA 1962, JEVSEV'JEV 1963, SEREBRENNIKOV 1967, ERDŐDI 1968, FEOKTISTOV 1975) az ige-típusok fajtáinak megállapításához rendszerint el sem jutnak, s ha mégis mondanak róluk valamit, akkor a főnévi igenév *-ms* végződésének mechanikus leválasztásával vélik megkapni az ige tövét, és ennek megfelelően *a-*, *o-*, *e-* tövű (tehát csak magánhangzós tövű) igékről beszélnek (BUDENZ 1877: 62—63, KOLJADENKOV—ZAVODOVA 1962: 291—292, JEVSEV'JEV 1963: 198, 203, 218, 286, SEREBRENNIKOV 1967: 122, 144—147, ERDŐDI 1968: 263). D. T. NAD'KIN az egyetlen, aki az ige-tövekkel részletesebben foglalkozott, és mássalhangzós ige-töveket is feltételezett a mordvinra (NAD'KIN 1968, 1975, 1978, 1979). Azonban neki sem elsősorban a rendszeralkotás volt a célja, hanem a mordvin mássalhangzós *tő* — magánhangzós *tő* szembenállásának a bizonyítása. Osztályozását néhány kiragadott igére alapozta (NAD'KIN 1975: 52). Éppen azért, mert adatait nem szövegekből vette, több igének tévesen állapította meg a tövét, és rosszul sorolta be őket. A szövegekből való gyűjtés során világosan elkülönülő változó tövű igéket például nem vette észre, és az egyik tövük alapján sorolta be. NAD'KIN csak a képzetlen igékkel foglalkozott, és mindössze néhány ige-t sorolt be az általa megállapított öt *tő*-osztályba.

Ebben a dolgozatban az erza-mordvin ige-típusokat vizsgálom. Ez az áttekintés szorosan kapcsolódik Az erza-mordvin ige-tövek rendszere címmel írt orosz nyelvű publikációmhoz (MÉSZÁROS 1984), annak folytatása.

2. Az ige-típusok fajtáinak megállapítása a paradigmásor kritikus alakjainak, vagyis azoknak az alakoknak a megtalálásán alapult, amelyekben az ige valódi töve jelentkezik, azaz amelyekben a tövek differenciálódnak: vagy magánhangzós, vagy mássalhangzós alakban jelentkeznek, aszerint, hogy melyik a valódi tövük. Szemben a paradigmásor nem kritikus alakjaival, amelyekben minden ige valódi tövétől függetlenül vagy csak magánhangzós, vagy csak mássalhangzós tövű lehet. Leíró szempontból minden mordvin ige-nak két töve van: egy magánhangzós és egy mássalhangzós. Azt, hogy egy adott ige-nak a kettő közül melyik a valódi töve és melyik a nem valódi, a paradigma kritikus alakjaiban megmutatkozó *tő* határozza meg. Annak az ige-nak tehát, amelyik a kritikus alakokban magánhangzós tövet mutat, a valódi töve magánhangzós, annak az ige-nak pedig, amelyik a kritikus alakokban mássalhangzós tövet mutat, a valódi töve mássalhangzós. A valódi tövén kívül azonban a magánhangzós tövű ige-nak van mássalhangzós, csonka töve is, a mássalhangzós

tövének pedig kötőhangzóval bővült, magánhangzós töve is. Ezek a tövek nem valódi tövek. A nem kritikus alakok a tövek szempontjából differenciálatlanok, azaz ezekben nem különülnek el a tövek; tehát az igének vagy csak a magánhangzós, vagy csak a mássalhangzós tövéhez kapcsolódnak a toldalékok. Ennek megfelelően a nem kritikus alakoknak abban a csoportjában, amelyben csak magánhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, az ige jelen lehet a valódi tövével (ha eredetileg magánhangzós tövű ígéről van szó) vagy a nem valódi, magánhangzóval bővült tövével (ha eredetileg mássalhangzós tövű ígéről van szó). A nem kritikus alakoknak a másik csoportjában, amelyben csak mássalhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, az ige szintén jelen lehet a valódi tövével (ha eredetileg mássalhangzós tövű az ige) vagy a nem valódi, csonka tövével (ha eredetileg magánhangzós tövű az ige).

A fentiek szerint a ragozási rendszernek három egyértelműen elkülöníthető csoportja van:

1. A kritikus alakok csoportja, amelyben a toldalékok vagy magánhangzóra, vagy mássalhangzóra végződő tőhöz kapcsolódnak

2. A nem kritikus alakoknak az a csoportja, amelyben a toldalékok csak magánhangzóra végződő tőhöz kapcsolódhatnak

3. A nem kritikus alakoknak az a csoportja, amelyben a toldalékok csak mássalhangzóra végződő tőhöz kapcsolódhatnak

Ezeknek az alakoknak a rendszerét — mely a paradigma összes ragos és képzős alakját tartalmazza — az említett dolgozatban vázoltam fel (MÉSZÁROS 1984). A továbbiakban az igtőtípusok jellemzésekor megadott példák ezeket az alakokat képviselik.

3. A paradigma kritikus alakjai alapján elkülönülő különböző morfológiai szerkezetű igéket a következő osztályokba soroltam:

1. osztály: *CVC(CCC)a-* szerkezetű, magánhangzós, *a-* tövű igék (*juta-ms* 'vonul, kerül, jut', *jovta-ms* 'elmond, elmesél', *peksta-ms* 'bezár, becsuk', *pelksta-ms* 'versenyez')
2. osztály: *CVC-* szerkezetű, a tőben egy mássalhangzót tartalmazó mássalhangzós tövű igék (*kad-o-ms* 'hagy', *pel-e-ms* 'fél', *pez-e-ms* 'mos')
3. osztály: *CVCo-*, *CVCe-*, *CVCe-* szerkezetű, a tőben egy mássalhangzót tartalmazó magánhangzós, nem *a-* tövű igék (*kulo-ms* 'meghal', *pide-ms* 'főz')
4. osztály: *CVC-/CV-* szerkezetű, a tőben egy (*j*) mássalhangzót tartalmazó, e mássalhangzó nélküli alakban is előforduló mássalhangzós tövű igék (*mij-e-ms* 'elad')
5. osztály: *CVC(C)-/CVC(C)o-*, *CVC(C)e-*, *CVC(C)e-* szerkezetű, magánhangzós és mássalhangzós tövel egyaránt szereplő, változó tövű igék (*vano-ms* 'néz', *čude-ms* 'folyik', *kelme-ms* 'fázik')
6. osztály: *CVCC(CC)-* szerkezetű, a tőben két vagy több mássalhangzót tartalmazó mássalhangzós tövű igék (*kand-o-ms* 'hoz, visz', *kekš-e-ms* 'elrejtőzik, elrejt', *piželd-e-ms* 'zöldell', *pandž-o-ms* 'kinyit', *lakš-e-ms* 'megfarag', *kevks-e-ms* 'kérdez')
7. osztály: *CVCC(CCC)o-*, *CVCC(CCC)e-*, *CVCC(CCC)e-* szerkezetű, a tőben két vagy több mássalhangzót tartalmazó magánhangzós, nem *a-* tövű igék (*ozno-ms* 'imádkozik', *ašte-ms* 'van, található', *pivse-ms* 'csépel', *uksno-ms* 'hány', *kantle-ms* 'hord', *mařavkšno-ms* 'hallatszik', *keřksne-ms* 'fűz', *kevksne-ms* 'kérdezősködik, kérdeget')

4. Tágabb osztályozással minden mordvin ige besorolható az alábbi két típus valamelyikébe:

1. magánhangzós tövű igék (1., 3., 5., 7. osztály)

2. mássalhangzós tövű igék (2., 4., 5., 6. osztály)

A magánhangzós tövű igék csoportján belül azonban külön kell választani az *a*-tövéket (1. osztály) az *o*-, *e*-, *ę*-tövéktől (3., 5. és 7. osztály), mert a nem kritikus alakoknak a magánhangzós tövet mutató csoportjában az *a*-tövé ige valódi töve csak magánhangzós (csak *a*-) lehet, az ezekben az alakokban *o*-, *e*-, *ę*-tövé ige valódi töve pedig vagy magánhangzós, vagy mássalhangzós. Azokban a grammatikai alakokban, amelyekben csak magánhangzós tőhöz járulhatnak a toldalékok, a toldalék előtt jelentkező *o*, *e*, *ę* hangokról nem lehet eldönteni automatikusan, hogy a tőhöz tartoznak-e vagy kötőhangzók. (Az erza-mordvin nyelvben ezek a kötőhangzók lehetségesek.) Az *a* viszont nem lehet kötőhangzó, csak a tőhöz tartozhat. Ebből következően az ezekhez a grammatikai alakokhoz tartozó infinitívus alapján is csak az *a*-tövéigéket lehet felismerni, az *o*-, *e*-, *ę*-tövéigéket viszont a mássalhangzós tövéktől elkülöníteni az infinitívusuk alapján nem lehet.

A nem kritikus alakok magánhangzós tövű csoportjában *a*-tövet mutató igék a kritikus alakokban csak *a*-tövék lehetnek. Ezért ezek az igék morfonológiai szerkezetüktől, a töben lévő mássalhangzók számától függetlenül egy osztályba tartoznak (1. osztály). Például a *jutams*, *jovtams*, *pekstams*, *pelkstams* igék töve *juta-*, *jovta-*, *peksta-*, *pelksta-*; ezek a típusok képviselik az összes ilyen szerkezetű igét. A nem kritikus alakok magánhangzós tövű csoportjában *o*-, *e*-, *ę*-tövet mutató igék a kritikus alakok szerint magánhangzós tövékre (3. és 7. osztály), illetve mássalhangzós tövékre (2., 4. és 6. osztály) oszlanak. Ezért magánhangzós tövű például az *učoms* 'vár', *udoms* 'alszik', *kuloms* 'meghal', *pidems* 'főz', *pižems* 'esik', de mássalhangzós tövék az ugyanolyan morfonológiai szerkezetű *čačoms* 'születik', *kadoms* 'hagy', *paloms* 'ég', *videms* 'vet', *kužems* 'felemelkedik', *felkúszik' igék. A nem kritikus alakok magánhangzós tövű csoportjában *o*-, *e*-, *ę*-tövet mutató igék esetében célszerű volt különbséget tenni az igék morfonológiai szerkezete szerint is, és a töben levő mássalhangzók számától függően külön-külön osztályokat állapítani meg. Ez a különválasztás áttekinthetőbbé teszi a mássalhangzós és a magánhangzós tövű igék egymással való hangtani és alaktani összehasonlítását.*

Külön osztályt alkotnak azok, a nem kritikus alakok magánhangzós tövű csoportjában *o*-, *e*-, *ę*-tövet mutató igék is, amelyeknek a kritikus alakokban két tövük (magánhangzós és mássalhangzós) van (5. osztály). A kritikus alakokban két tövék a 4. osztály igéi is, de ezek tulajdonképpen mássalhangzós (*j*-) tövék, s ezért végső soron a 2. osztályba sorolhatók; csak többeli mássalhangzójukat a kritikus alakokban el is veszthetik.

5.1. Az első osztályba tartozik minden *a*-tövé ige. Ezek a kritikus alakokban a toldalék előtt mindig *a* magánhangzót tartalmaznak (*kajams* 'hajít': *kaja-tano*, *kaja-tado*, *kaja-š*, *kaja-št*, *kaja-k*, *kaja-samak*, *ež kaja-k*, *ež kaja*, *kaja-mks*). A nem kritikus alakoknak abban a csoportjában, amelyben csak magánhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, az első osztály igéi a valódi, tehát *a* magánhangzós tövékkel szerepelnek (*kajams*: *kaja-do*, *kaja-zan*, *kaja-vliń*, *kaja-mak*, *kaja-ssa*, *kaja-vlimik*, *ež kaja*, *kaja-ms*, *kaja-vt*, *kaja-mo*, *kaja-voms*). A nem kritikus alakoknak abban a csoportjában pedig, amelyben csak mássalhangzós tőhöz kapcsolódhatnak

a toldalékok, az *a-* tövű igéknek a csonka (*a* magánhangzó nélküli) töve szerepel (*kajams*: *kaj-an*, *kaj-iñ*, *kaj-iñiñ*, *kaj-iñdeñan*, *kaj-ikseñiñ*, *kaj-imik*, *kaj-ik*, *kaj-iž*, *kaj-iñdeñasamak*, *kaj-ikseñimik*, *kaj-íca*, *kaj-sems*).

Ebbe az osztályba képzetlen és képzett igék egyaránt tartoznak. A képzetlen igék közül az összes lehetséges morfológiai szerkezetű *a-* tövű ige idetartozik:

1. *CVCa-* szerkezetűek: pl. *aca-ms* ,szétterít, beborít', *ana-ms* ,akar, kér', *baša-ms* ,beszélget', *čaha-ms* ,nyerít', *čara-ms* ,forog', *čoča-ms* ,begombol', *čuka-ms* ,üt, ver', *eša-ms* ,él', *eškeša-ms* ,lép', *gaga-ms* ,gágog', *iza-ms* ,boronál', *jaka-ms* ,jár', *java-ms* ,bemelegszik', *jaža-ms* ,megöröl', *joma-ms* ,elveszik', *kengela-ms* ,hazudik', *keša-ms* ,vág', *koda-ms* ,fon, köt', *koma-ms* ,meghajol', *koňa-ms* ,behuny', *kopača-ms* ,beburkol', *kuja-ms* ,hízik', *kula-ms* ,hall', *mora-ms* ,énekel', *muňa-ms* ,varázsol', *nara-ms* ,nyír', *nola-ms* ,nyal', *neda-ms* ,felfűz', *oza-ms* ,letül', *pala-ms* ,csókol', *poluča-ms* ,kap', *pona-ms* ,fon', *pura-ms* ,forog', *puva-ms* ,fúj', *raka-ms* ,nevet', *rama-ms* ,vásárol', *reša-ms* ,megold', *sala-ms* ,lop', *sa-ms* ,megérkezik', *sasa-ms* ,utolér', *služa-ms* ,szolgál', *soda-ms* ,tud', *soka-ms* ,szánt', *sola-ms* ,olvad', *sova-ms* ,beme gy', *stroja-ms* ,épít', *tapa-ms* ,szétzúz, szétver', *veša-ms* ,vezet', *žala-ms* ,sajnál'

2. *CVCCa-* szerkezetűek: pl. *alta-ms* ,ígér, áldoz', *berša-ms* ,döf', *čirka-ms* ,visít', *čalga-ms* ,rálép, tapos', *izňa-ms* ,legyőz', *jarsa-ms* ,eszik', *kalma-ms* ,eltemet', *kapša-ms* ,siet', *karma-ms* ,kezd', *kiřňa-ms* ,ugrik, hajlít', *kočka-ms* ,szed, gyűjt', *korta-ms* ,beszél', *kunda-ms* ,megfog', *laňda-ms* ,leguggol', *laška-ms* ,fut', *livňa-ms* ,repül', *meřka-ms* ,összegyű r, összenyom', *murda-ms* ,visszatér', *nolda-ms* ,elenged', *noska-ms* ,szuszog', *nevša-ms* ,kopaszt', *ojma-ms* ,pihen', *orša-ms* ,felöltözik', *pomňa-ms* ,emlékezik', *pra-ms* ,leesik', *purga-ms* ,fröcsköl', *puvra-ms* ,forog', *puvta-ms* ,felébreszt', *seřňa-ms* ,begyűjt, összegyűjt', *siřga-ms* ,megmozdul, felkel', *sta-ms* ,varr', *šorma-ms* ,redőz, ráncol', *šta-ms* ,felkel', *šna-ms* ,dicsér', *tomba-ms* ,megüt, megsért', *tonda-ms* ,alkalmazkodik', *vadža-ms* ,simít', *varša-ms* ,megízlel, megpróbál', *vátka-ms* ,lehánt'

3. *CVCCCa-* szerkezetűek: pl. *karksa-ms* ,övez, körülvesz', *keřksa-ms* ,felfűz, gombolyít', *porksa-ms* ,szétver, megver'

A képzett igék közül idetartoznak:

(1.) Az *-ija/-ija-* denominális igeképzős igék: pl. *alija-ms* ,tojik', *čemeňija-ms* ,rozsdásodik', *eija-ms* ,eljegesedik', *rudazija-ms* ,bepiszkolódik', *sodija-ms* ,bekor-mozódik', *vazija-ms* ,borjazik, ellik'. Ezek az igék *CVCa-* szerkezetűek.

(2.) A *-la-* denominális igeképzős igék: pl. *ekšeša-ms* ,fürdik'. (*CVCa-* szerkezetűek.)

(3.) A *-nza/-ňza-* denominális igeképzős igék: pl. *kavonza-ms* ,megkettőz', *pejenza-ms* ,fogaz', *pelenza-ms* ,elfelez', *pelenža-ms* ,felhősödik', *vijenza-ms* ,meg-erősödik'. Ezek az igék *CVCCa-* szerkezetűek.

(4.) A *-ta/-ta-* denominális igeképzős igék: pl. *onksta-ms* ,megmér', *pelksta-ms* ,versenyez'. Ezek a példák *CVCCCa-* szerkezetűek.

(5.) A *-sta/-šta-* denominális igeképzős igék: pl. *anoksta-ms* ,elkészít'. (*CVCCCa-* szerkezetű.)

(6.) A *-na-* deverbális igeképzős igék: pl. *pezna-ms* ,beleakad, beleragad', *purna-ms* ,gyűjt'. Ezek az igék *CVCCa-* szerkezetűek.

(7.) A *-lda/-lda-* deverbális igeképzős igék: pl. *muzulda-ms* ,mosolyog', *nevešda-ms* ,kitép, kicsip'. (*CVCCa-* szerkezetűek.)

(8.) A *-zda-* deverbális igeképzős igék: pl. *lukozda-ms* 'ring, leng'. (CVCCA- szerkezetűek.)

(9.) A *-nda-* deverbális igeképzős igék: pl. *pelenda-ms* 'megijed', *purgonda-ms* 'kifakad'. (CVCCA- szerkezetűek.)

(10.) A *-rda-* deverbális igeképzős igék: pl. *šuvorda-ms* 'összeszorít'. (CVCCA- szerkezetűek.)

(11.) A *-ja-* deverbális igeképzős igék: pl. *otvečaja-ms* 'válaszol'. (CVCa- szerkezetűek.)

(12.) A *-ta-/tā-*, *-da-/dā-* deverbális igeképzős igék: pl. *eškēda-ms* 'átlép', *košta-ms* 'szárit', *lūvta-ms* 'leszakít', *nuřata-ms* 'megremeg', *pokorda-ms* 'megsért', *varšta-ms* 'megnéz', *velata-ms* 'megfordul'. Ezek az igék CVCa-, CVCCA- és CVCCCa- szerkezetűek.

(13.) A *-sta-/šta-* deverbális igeképzős igék: pl. *lekšta-ms* 'felsóhajt', *ranksta-ms* 'felkiált, felordít'. Az idetartozó igék mind CVCCCa- vagy CVCCCCa- szerkezetűek.

(14.) A *-ksta-* deverbális igeképzős igék: pl. *čarksta-ms* 'megfordul', *žerksta-ms* 'eldördül'. Az idetartozó igék CVCCCCa- szerkezetűek.

5.2. A második osztályba a CVC- morfológiai szerkezetű mássalhangzós tövű igék tartoznak. Ezek az igék infinitivusi alakjukban *o-*, *e-* és *ę-* tövet mutatnak. Míg a paradigma kritikus alakjaiban a valódi, mássalhangzós tő jelenik meg (*kadoms*: *kad-tano*, *kad-tado*, *kad-š*, *kad-št*, *kad-t*, *kad-samak*, *ež kad-t*, *ež kad*, *kad-moks*; *pelems*: *pel-tano*, *pel-tado*, *pel-š*, *pel-št*, *pel-t*, *ež pel-t*, *ež pel*, *pel-meks*; *pezems*: *pez-tano*, *pez-tado*, *pez-š*, *pez-št*, *pez-t*, *pez-samak*, *ež pez-t*, *ež pez*, *pez-meks*), addig a nem kritikus alakoknak abban a csoportjában, amelyben csak magánhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, a nem valódi *o*, *e* és *ę* magánhangzóval bővült tő (*kadoms*: *kado-do*, *kado-zan*, *kado-vliń*, *kado-mak*, *kado-ssa*, *kado-vlimik*, *ež kado*, *kado-ms*, *kado-ž*, *kado-voms*; *pelems*: *pele-de*, *pele-zan*, *pele-vliń*, *ež pele*, *pele-ms*, *pele-ž*, *pele-ma*, *pele-ževms*; *pezems*: *peze-de*, *peze-zan*, *peze-vliń*, *peze-mak*, *peze-ssa*, *peze-vlimik*, *ež peze*, *peze-ms*, *peze-ž*, *peze-ma*, *peze-vfems*). A nem kritikus alakoknak a csak mássalhangzós tövet tartalmazó csoportjában az igék valódi tövéhez kapcsolódnak a toldalékok (*kadoms*: *kad-an*, *kad-iń*, *kad-iřiń*, *kad-ińderan*, *kad-iķseřiń*, *kad-iřik*, *kad-iķ*, *kad-iž*, *kad-ińderasamak*, *kad-iķseřimik*, *kad-noms*; *pelems*: *pel-an*, *pel-iń*, *pel-iřiń*, *pel-ińderan*, *pel-iķseřiń*, *pel-ića*; *pezems*: *pez-an*, *pez-iń*, *pez-iřiń*, *pez-ińderan*, *pez-iķseřiń*, *pez-iřik*, *pez-iž*, *pez-ińderasamak*, *pez-iķseřimik*).

Az erza-mordvin nyelvben az ige nem lehet *b*, *f*, *c*, *ć* és (nem palatalizált) *r* mássalhangzós tövű. (A *b* és *f* többeli mássalhangzóként a magánhangzós tövű igékben sem fordul elő.) Ezzel a megszorítással a második osztályba tartozó CVC- szerkezetű képzetlen és képzett igék töve a hatodik osztályba tartozó igékkel összehasonlítva (ahol két vagy kettőnél több mássalhangzó van a töben) *g* és *k* kivételével bármilyen mássalhangzó lehet. Ebbe az osztályba tartoznak tehát a következő CVC- szerkezetű igék:

1. *č-* tövűek: pl. *čač-o-ms* 'születik', *kuč-o-ms* 'küld', *vač-o-ms* 'megéhezik, éhes' képzetlen igék

2. *d-* tövűek: pl. *kad-o-ms* 'hagy', *kalad-o-ms* 'elpusztul, leomlik', *sod-o-ms* 'megköt', *srad-o-ms* 'szétszóródik' alapigék. A denominális igeképzős igék közül idetartoznak a *-d-* képzősek (pl. *kačad-o-ms* 'illatozik, füstöl', *přad-o-ms* 'befejez'), a *-gad-/*

-kad- képzősek (pl. *befagad-o-ms* ,megromlik', *čirgad-o-ms* ,elferdül', *vecakad-o-ms* ,nedvessé válik, vízessé válik'), a *-škad-*, *-škad-* képzősek (pl. *čapaškad-o-ms* ,reg-savanyodik', *seňškad-o-ms* ,megkékül', *sepeškad-o-ms* ,megkeseredik'), a *-lgad-* képzősek (pl. *ašolga-d-o-ms* ,elfehéredik, fehérré válik', *maziłga-d-o-ms* ,megszépül', *nurkalga-d-o-ms* ,megrövidül', *ormalga-d-o-ms* ,megbetegedik', *piželga-d-o-ms* ,kizöldül') és a *-mgad-* képzősek (pl. *tustomgado-m-s* ,megsűrűsödik'). A deverbális igeképzős igék közül a *-d-* képzősek (pl. *londad-o-ms* ,leereszkedik', *počod-o-ms* ,behint, beszór', *stuka-d-o-ms* ,kopogtat') és a *-gad-/kad-* képzősek (pl. *avařga-d-o-ms* ,sírva fakad', *šalakad-o-ms* ,felzúg').

3. *d-* tövűek: pl. *le-d-e-ms* ,lő', *ma-d-e-ms* ,lefekszik', *va-d-e-ms* ,beken', *vi-d-e-ms* ,vet' alapigék. Idetartoznak a *-d-* denominális (pl. *mele-d-e-ms* ,evez', *ňežed-e-ms* ,támaszkodik', *siřed-e-ms* ,megöregszik') és a *-d-* deverbális igeképzős igék (pl. *čangod-e-ms* ,segít', *eřged-e-ms* ,megörül', *kapod-e-ms* ,megragad, elkap', *seřad-e-ms* ,felcsattan', *vačkod-e-ms* ,megüt, megver'), valamint a *-ged-* és *-kad-* deverbális igeképzős igék (pl. *šerged-e-ms* ,felkiált', *zeřka-d-e-ms* ,eldördül').

4. *h-* tövűek: pl. *jah-o-ms* ,csapkod' alapige

5. *j-* tövűek: pl. *čij-e-ms* ,siet', *kaj-e-ms* ,kicsírázik', *lij-e-ms* ,járkál', nyüzsgő', *nej-e-ms* ,lát', *saj-e-ms* ,vesz, elvesz', *tej-e-ms* ,csinál, tesz', *uj-e-ms* ,úszik', *vij-e-ms* ,visz' alapigék

6. *l-* tövűek: pl. *pal-o-ms* ,ég', *val-o-ms* ,önt' alapigék

7. *l-* tövűek: pl. *keř-e-ms* ,átgázol', *koř-e-ms* ,elromlik', *moř-e-ms* ,megy', *niř-e-ms* ,lennyel', *peř-e-ms* ,fél', *uř-e-ms* ,van' alapigék

8. *m-* tövűek: pl. *kem-e-ms* ,hisz', *skim-e-ms* ,apad', *šim-e-ms* ,iszik' alapigék. Ilyen a tövűk az *-m-* denominális igeképzős (pl. *taštom-o-ms* ,elavul', *valdom-o-ms* ,kivilágosodik'), a *-ksom-/kšem-*, *-kštom-/kštem-* denominális igeképzős (pl. *kalgoksom-o-ms* ,kalgořkštom-o-ms ,megkeményedik', *kemekšem-e-ms* ,megerősödik', *parokšom-o-ms* ,megjavul') és az *-m-* deverbális igeképzős (pl. *suřam-o-ms* ,elszunnyad', *vačom-o-ms* ,megéhezik', *veňem-e-ms* ,kinyúlik'), a *-žem-* deverbális igeképzős igéknek (pl. *nuvažem-e-ms* ,elszunnyad'). Az *-m-* vagy utolsó elemében *m-*-et tartalmazó képzővel alkotott igék csak mássalhangzós tövűek lehetnek.

9. *n-* tövűek: pl. *čaiřmori-e-ms* ,hallgat', *meň-e-ms* ,kikerül, elkerül', *paň-e-ms* ,hajt, űz' alapigék

10. *p-* tövűek: pl. *čap-o-ms* ,ácsol', *šop-o-ms* ,elrejt' alapigék

11. *ř-* tövűek: pl. *keňeř-e-ms* ,elér, beér, beérik', *keveř-e-ms* ,elgurul', *kiř-e-ms* ,összezsugorodik', *meř-e-ms* ,mond', *pamoř-e-ms* ,morzsálódik', *peveř-e-ms* ,hull, lepereg', *poř-e-ms* ,rág, nyel, harap', *tuř-e-ms* ,harcol' alapigék

12. *s-* tövűek: pl. *kas-o-ms* ,nő' alapige

13. *š-* tövűek: pl. *liš-e-ms* ,kijön, előjön' alapige

14. *š-* tövűek: pl. *veš-e-ms* ,kér, óhajt' alapige

15. *t-* tövűek: pl. *put-o-ms* ,helyez, tesz', *sat-o-ms* ,elég' alapigék és a *-t-* deverbális igeképzős igék (pl. *kajat-o-ms* ,vetődik, dobódik', *targat-o-ms* ,kihúzódik, görcsöl')

16. *t-* tövűek: pl. *peř-e-ms* ,hígít', *viř-e-ms* ,kiegyenesít, kijavít' alapigék és a *-ř-* deverbális igeképzős igék (pl. *kepeř-e-ms* ,felemelkedik', *livřet-e-ms* ,valamit kiütés borít')

17. *v-* tövűek: pl. *čav-o-ms* ,üt, csap', *čuv-o-ms* ,ás', *jav-o-ms* ,oszt', *lov-o-ms* ,olvas', *sev-e-ms* ,eszik', *šiv-e-ms* ,összetörik', *šuv-o-ms* ,kiélesít' alapigék. Ilyen tövűek a *-v-*

deverbális igeképzős (pl. *kadov-o-ms* ,marad', *mařav-o-ms* ,hallatszík', *ńejav-o-ms* ,lát-szík', *panžov-o-ms* ,kinyílik', *śimev-e-ms* ,ivódik') és a -žev- deverbális igeképzős igék (pl. *peleže-v-e-ms* ,megijed', *rakaže-v-e-ms* ,felnevet'). A -v- vagy az utolsó elemében *v-i* tartalmazó képzővel alkotott igék csak mássalhangzós tövűek lehetnek.

18. z- tövűek: pl. *koz-o-ms* ,köhög', *laz-o-ms* ,hasít', *pez-e-ms* ,mos', *řez-e-ms* ,sor-vad, elsorvad' alapigék

19. ž- tövűek: pl. *kaž-e-ms* ,ad, ajándékoz', *kuž-e-ms* ,felemelkedik, felkúszik', *šež-e-ms* ,tép, letép' alapigék és a -ž- deverbális igeképzős igék (pl. *kirvaž-e-ms* ,meggyullad', *širgož-e-ms* ,felébred, felkel'). A -ž- képzős igék csak mássalhangzós tövűek lehetnek.

20. ž- tövűek: pl. *ež-e-ms* ,felmelegszik', *puž-o-ms* ,elhervad' alapigék

A töben egyetlen *h, j, m, n, p, s, ś, š, t, t', v, z* és *ž* mássalhangzót tartalmazó képzetlen igék vagy csak mássalhangzós tövűek, azaz a második igeosztályba tartozóak, vagy csak *a* magánhangzós tövűek lehetnek (1. 1. osztály). A töben egyetlen *č, d, đ, l, l', ř, ž* mássalhangzót tartalmazó képzetlen igék lehetnek mássalhangzós (2. osztály), *a* magánhangzós (1. osztály) és nem *a* magánhangzós tövűek (3. osztály).

5.3. A harmadik osztályba azok az *o, e, ę* magánhangzós tövű igék tartoznak, amelyeknek tövében egy mássalhangzó van. Szerkezeti képletük *CVCo-, CVCe-, CVCę-* lehet. Az ebbe az osztályba tartozó igék a paradigma kritikus alakjaiban a toldalékok előtt *o, e, ę* magánhangzót tartalmaznak (*kuloms: kulo-tano, kulo-tado, kulo-ś, kulo-śf, kulo-k, ež kulo-k, ež kulo, kulo-mks; pidems: pide-tano, pide-tado, pide-ś, pide-śf, pide-k, pide-samak, ež pide-k, ež pide, pide-mks*). A nem kritikus alakoknak a csak magánhangzós tövet tartalmazó csoportjában ezek az igék a magánhangzós, valódi tövűekkel szerepelnek (*kuloms: kulo-do, kulo-zan, kulo-vliń, ež kulo, kulo-ms, kulo-ž, kulo-ma, kulovto-ms; pidems: pide-de, pide-zan, pide-vliń, pide-mak, pide-ssa, pide-vlimik, ež pide, pide-ms, pide-ž, pide-ma*). A nem kritikus alakoknak a csak mássalhangzós tövet tartalmazó csoportjában pedig az *o, e, ę* magánhangzó nélküli, csonka tőhöz kapcsolódnak a toldalékok (*kuloms: kul-an, kul-iń, kul-i-ń, kul-ińderan, kul-iķse-ń, kul-i; pidems: pid-an, pid-in, pid-i-ń, pid-ińderan, pid-iķse-ń, pid-imik, pid-ik, pid-iž, pid-ińderasamak, pid-iķse-ńimik, pid-ića*).

Az első és a második tőosztályhoz hasonlóan ebbe az osztályba is képzetlen és képzett igék egyaránt tartoznak. A képzetlen igék közül mindössze tizenhárom olyan magánhangzós, nem *a-* tövű erza-mordvin ige van, amelyben a *tő* magánhangzója előtt egy mássalhangzó található. Ez a mássalhangzó lehet ugyanaz, mint a második igeosztály többi mássalhangzója, azzal a különbséggel, hogy itt *č* is szerepelhet. Lehet tehát a *tő* magánhangzója előtt:

1. *č: eče-ms* ,megtölt, bedug, bemászik'
2. *č: iče-ms* ,dagaszt', *učo-ms* ,vár'
3. *d: sudo-ms* ,megátkoz', *udo-ms* ,alszik'
4. *đ: ide-ms* ,megment', *pide-ms* ,főz'
5. *l: kulo-ms* ,meghal', *kunsolo-ms* ,hallgat'
6. *l: kengele-ms* ,hazudik'
7. *ř: kiķkeře-ms* ,görbül'
8. *ž: piže-ms* ,esik', *śiže-ms* ,elfárad'

A képzett igék közül a harmadik tőosztályba tartozik:

(1.) Néhány *-ñe-* deverbális igeképzős ige, mégpedig azok, amelyekben a *-ñe-* képző magánhangzós tőhöz kapcsolódott (pl. *şelgeñe-ms* 'köpköd', *valgoñe-ms* 'ereszkedik, csúszik, csúszkál'). Mivel egyéb esetekben ez a képző az ige mássalhangzós tövéhez járul, a többi *-ñe-* képzős ige a hetedik igeosztályba tartozik. A *-ñe-* képzős igék mindig magánhangzós tövűek.

(2.) A *-će-* deverbális igeképzős igék: pl. *piće-ms* 'főz, főzőget'. A *-će-* a *đ-*-re végződő igető (*pid-*) és a *-še-* képző összeolvadásából keletkezett.

(3.) Az olyan *-le-* deverbális igeképzős igék, amelyekben a *-le-* képző *-d/-đ-* képzőelemre végződő igetőhöz járul. A *-d/-đ-* képzőelem a *-le-* előtt kiesik, ezért ezek az igék a *CVCo-*, *CVCe-*, *CVCe-* típusú tőosztályba tartoznak: pl. *erģele-ms* 'örül' (*erģed+le-ms*), *tuźalģale-ms* 'sárgállik' (*tuźalģad+le-ms*). A *-le-* képző mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul, ezért ennek az esetnek a kivételével a *-le-* képzős igék *CVCC(CCC)e-* szerkezetűek, azaz a hetedik osztályba tartozóak. A *-le-* képzős igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

(4.) A *-je-* deverbális igeképzős igék: pl. *ćaraje-ms* 'dörög', *vaćkoje-ms* 'üt, ver'. A *-je-* képzős igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

5.4. A negyedik osztályba azok a *CVC-* szerkezetű mássalhangzós tövű igék tartoznak, amelyeknek a paradigma kritikus alakjaiban van egy, a töben lévő mássalhangzó nélküli — tehát *CV-* szerkezetű — alakja is (*mijems*: *mij-tano/mi-tano*, *mij-tado/mi-tado*, *mij-š/mi-š*, *mij-št/mi-št*, *mij-t/mi-t*, *mij-samak/mi-samak*, *eź mij-t/ez mi-t*, *eź mij*, *mij-meks/mi-meks*). Az ebbe az osztályba tartozó igék a *CVC-* típusú tövűk alapján végső soron a második igeosztályba sorolhatók. A negyedik osztály igéinek a többi mássalhangzója azonban csak *j* lehet, s ebből következően az infinitívusban csak *e* magánhangzó jelentkezik a *t* után. A paradigma nem kritikus alakjaiban — a második osztály igéihez hasonlóan — a negyedik osztály igéinek is egy tövű van: a csak magánhangzós tövet tartalmazó csoportban az *e* magánhangzóval bővült *j-s* tő (*mijems*: *mije-de*, *mije-zan*, *mije-vliń*, *mije-mak*, *mije-ssa*, *mije-vlimik*, *eź mije*, *mije-ms*, *mije-ź*, *mije-ma*), a csak mássalhangzós tövet tartalmazó csoportban pedig a mássalhangzós, *j-s* tő (*mijems*: *mij-an*, *mij-iń*, *mij-i-liń*, *mij-ińdeřan*, *mij-ikseřliń*, *mij-imik*, *mij-ik*, *mij-iź*, *mij-ińdeřasamak*, *mij-ikseřlimik*).

Nem minden *CVC-* típusú *j-* tövű igének van *j* nélküli töve is, csak a következőknek: *mijems* 'elad', *mujems* 'talál', *nujems* 'arat', *pijems* 'fő', *tujems*¹ 'elmegey', *tujems*² 'elvisz, elhoz'. Ezért tehát csak ez a hat *j-* tövű ige tartozik a negyedik tőosztályba, a többi *j-* tövű a másodikba. A többi *j-* tövű igének (pl. *ćijems*, *kajems*, *lijems*, *ńejems*, *sajems*, *fejems*, *ujems*, *vijems*) a ragozási sor kritikus alakjaiban mindig megmarad a *j* a tövében. A negyedik osztály hat igéje közül a *pijems* képzett (*-j-* kontinuatív képzős), a többi képzetlen.

5.5. Az ötödik osztályba a változó tövű igéket soroltam, vagyis azokat, amelyek a kritikus alakokban magánhangzós és mássalhangzós tövel egyaránt szerepelnek. Mivel ilyen igét mindössze ötöt találtam, itt egy osztályba vettem fel a töben egy mássalhangzót és a töben két mássalhangzót tartalmazó igéket. A lehetséges szerkezetek közül ténylegesen csak a *CVC-/CVCo-* (*vanoms* 'néz') a *CVC-/CVCe-* (*ćudemś* 'folyik') és a *CVCC-/CVCCe-* (*keľmemś* 'fázik', *lajśems* 'sír', *veľmemś* 'feléled, felélenkül') fordult elő a vizsgált anyagban. Ezek az igék végső soron egyidejűleg tar-

toznak a második és a harmadik, illetve a hatodik és a hetedik tőosztályba. A paradigma kritikus alakjaiban tehát itt is két tő jelentkezik, mint a negyedik osztályban (*vanoms: vano-tano/van-tano, vano-tado/van-tado, vano-š/van-š, vano-št/van-št, vano-k/van-t, vano-samak/van-samak, ež vano-k/ež van-t, ež vano/ež van, vano-mks/van-mks*). A paradigma nem kritikus alakjainak a csak magánhangzós tövet tartalmazó csoportjában ezeknek az igéknek a magánhangzós tövéhez, a csak mássalhangzós tövet tartalmazó csoportban a mássalhangzós tövéhez kapcsolódnak a toldalékok. Az ötödik osztály igéi mind képzetlenek.

5.6. A hatodik osztályba azok a mássalhangzós tövű igék tartoznak, amelyeknek tövében két vagy kettőnél több mássalhangzó van. Szerkezeti képletük tehát *CVCC-*, *CVCCC-*, *CVCCCC-*. A paradigma kritikus alakjaiban ez a mássalhangzós, valódi tő jelenik meg (*kandoms: kand-tano, kand-tado, kand-š, kand-št, kand-t, kand-samak, ež kand-t, ež kand, kand-moks; kekšems: kekš-iano, kekš-iado, kekš-š, kekš-št, kekš-t, kekš-samak, ež kekš-t, ež kekš, kekš-meks*). A nem kritikus alakoknak a csak magánhangzós tövet tartalmazó csoportjában a nem valódi, *o, e, ę* magánhangzóval bővült tő, a csak mássalhangzós tövet tartalmazó csoportban pedig a mássalhangzós, valódi tő szerepel a toldalékok előtt.

A hatodik osztályba tartozó *CVCC(CC)-* szerkezetű képzetlen és képzett igék többi utolsó mássalhangzója a következők lehetnek:

1. *d:* pl. *and-o-ms* 'etet', *ard-o-ms* 'fut', *čamd-o-ms* 'kiürít', *kand-o-ms* 'hoz, visz', *pand-o-ms* 'fizet' alapigékben. A denominális ige képzős igék közül idetartoznak az *-ld-* képzősek (pl. *piželd-e-ms* 'zöldell', *raužold-o-ms* 'feketéllik'), az *-nd-* képzősek (pl. *čumond-o-ms* 'vádol'), a deverbális ige képzős igék közül a *-d-* képzősek (pl. *čikord-o-ms* 'csikorog', *kučkord-o-ms* 'megrúg'), az *-ld-* képzősek (pl. *umbold-o-ms* 'kivájódik, kivésődik') és az *-rd-* képzősek (pl. *čidard-o-ms* 'kibir, elvisel').

2. *d:* pl. *kild-e-ms* 'befog, beköt', *kird-e-ms* 'tart, kibír', *šind-e-ms* 'összetör', *terd-e-ms* 'hív', *vižd-e-ms* 'szégyenkezik' alapigékben. Idetartoznak a *-d-* (pl. *jakš-terd-e-ms* 'pirosodik', *lemd-e-ms* 'nevez') és az *-nd-* denominális ige képzős igék (pl. *lembend-e-ms* 'felmelegszik'), valamint a *-d-* (pl. *avarđ-e-ms* 'sír', *meňd-e-ms* 'elenged, meghajt', *šimđ-e-ms* 'ítat') és az *-ld-* deverbális ige képzős igék (pl. *nevelđ-e-ms* 'kitép, kicsíp').

3. *g:* pl. *ajg-e-ms* 'eltol, elhalaszt', *čeng-e-ms* 'elég', *čulg-o-ms* 'széthasít, felvág', *gajg-e-ms* 'lángol, cseng', *kelg-e-ms* 'van valahol, elhelyezkedik', *kolg-e-ms* 'folyik, csepeg', *nelg-e-ms* 'elvesz', *neig-e-ms* 'tapos, beletapos', *ong-o-ms* 'ugat', *pong-o-ms* 'jut, kerül', *rang-o-ms* 'üvölt', *šalg-o-ms* 'beleszúr', *šelg-e-ms* 'köp', *šolg-o-ms* 'becsuk, bezár', *tong-o-ms* 'bedug', *valg-o-ms* 'leereszkedik, lecsúszik' alapigékben

4. *k:* pl. *ešk-e-ms* 'megüt, megver', *kočk-o-ms* 'kigyomlál', *košk-e-ms* 'megszárad', *mušk-e-ms* 'mos', *načk-o-ms* 'átázik', *nalk-o-ms* 'játszik', *pečk-e-ms* 'levág', *susk-o-ms* 'megharap', *teřk-e-ms* 'kinyit', *usk-o-ms* 'szállít', *večk-e-ms* 'szeret', *vešk-e-ms* 'fűtyül' alapigékben

5. *s:* pl. *maks-o-ms* 'ad' alapigében

6. *š:* pl. *kekš-e-ms* 'elrejtőzik, elrejt' alapigében

7. *t:* pl. *art-o-ms* 'befest', *ašt-o-ms* 'van, található', *avt-o-ms* 'kinyit', *čašt-o-ms* 'mozog, mozgat', *jort-o-ms* 'eldob', *mašt-o-ms* 'képes, tud', *stuvt-o-ms* 'elfelejt', *ušt-o-ms* 'befűt' alapigékben. Idetartoznak a *-kst-* (pl. *urvakst-o-ms* 'megházasít, megházason-dik') és a *-vt-* denominális ige képzős igék (pl. *čapavt-o-ms* 'savanyít', *jakšavt-o-ms* 'lehűt'). A deverbális ige képzősek közül a *-t-* (pl. *čačt-o-ms* 'szül', *kast-o-ms* 'termeszt,

növeszt'), az *-st-* (pl. *vanst-o-ms* ,megvéd, megles'), a *-kst-* (pl. *kiřakst-o-ms* ,lecsúszik, legurul') és a *-vt-* képzős igék (pl. *jakavt-o-ms* ,jártat', *kandovt-o-ms* ,hozat, vitet', *keřavt-o-ms* ,vágat').

8. *ř-*: pl. *evř-e-ms* ,felteker, gombolyít', *kiřř-e-ms* ,táncol', *livř-e-ms* ,kivisz, kihoz', *pivř-e-ms* ,köpül', *řisř-e-ms* ,ömlik, zuhog' alapigékben. Idetartoznak a *-křř-* denominális (pl. *řikřř-e-ms* ,megházasít') és a *-ř-* (pl. *kuřř-e-ms* ,felvisz, felemel', *lakřř-e-ms* ,megfarag'), az *-řř-* (pl. *kirvařř-e-ms* ,meggyújt') és a *-vř-* deverbális igeképzős igék (pl. *kelmevř-e-ms* ,megfagyaszt, lehűt', *molevř-e-ms* ,indít, meneszt', *řevř-e-ms* ,mutat').

9. *ž-*: pl. *panž-o-ms* ,*pandž-o-ms* ,nyit, kinyit' alapigében

5.7. A hetedik osztályba azok a magánhangzós tövű igék tartoznak, amelyeknek tövében két vagy kettőnél több mássalhangzó van. A lehetséges morfonológiai szerkezetekből ténylegesen csak *CVCCo-*, *CVCCe-*, *CVCCę-*; *CVCCCo-*, *CVCCCe-*; *CVCCCCo-*, *CVCCCCe-* és *CVCCCCCe-* szerkezeti képletű igék fordultak elő. A paradigma kritikus alakjaiban a valódi, magánhangzós tő jelenik meg (*ozno-ms*: *ozno-tano*, *ozno-tado*, *ozno-ř*, *ozno-řř*, *ozno-k*, *ež ozno-k*, *ež ozno*, *ozno-mks*; *ařře-ms*: *ařře-tano*, *ařře-tado*, *ařře-ř*, *ařře-řř*, *ařře-k*, *ež ařře-k*, *ež ařře*, *ařře-mks*; *pivře-ms*: *pivře-tano*, *pivře-tado*, *pivře-ř*, *pivře-řř*, *pivře-k*, *pivře-samak*, *ež pivře-k*, *ež pivře*, *pivře-mks*). A nem kritikus alakoknak abban a csoportjában, amelyben csak magánhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, a hetedik osztály igéi a valódi, magánhangzós tövűkkel szerepelnek, a nem kritikus alakoknak abban a csoportjában pedig, amelyben csak mássalhangzós tőhöz kapcsolódhatnak a toldalékok, a csonka, magánhangzó nélküli tő szerepel.

A hetedik osztályba tartozó igékben a tő magánhangzója előtt a következő mássalhangzók lehetnek:

1. *č-*: a második mássalhangzóként álló *č* a hetedik osztályban csak képző (*-če-*) lehet (pl. *koņče-ms* ,pislog, hunyorog', *laņče-ms* ,leguggol'). Ezek az igék mind *CVCCe-* szerkezetűek. Több mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *č*-t tartalmazó igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

2. *ř-*: a töben lévő több mássalhangzóból az utolsóként álló *ř* a hetedik osztály igéiben csak képző (*-ře-*) lehet (pl. *kiřakřře-ms* ,csúszkál, gurul', *maksře-ms* ,adogat', *pančře-ms* ,nyitogat'). Az idetartozó igék *CVCCCe-* vagy *CVCCCCe-* szerkezetűek. Több mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *ř*-et tartalmazó igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

3. *n-*: pl. *ozno-ms* ,imádkozik', *řizne-ms* ,bánkodik', *řovno-ms* ,veszekedik', *talno-ms* ,izgul', *tarno-ms* ,remeg' képzetlen igékben, a *-no-* deverbális igeképzős (pl. *kadno-ms* ,hagy, hagyogat', *lazno-ms* ,hasogat', *lovno-ms* ,olvas, olvasgat', *vanno-ms* ,néz, őriz, nézeget') és a *-křno-* deverbális igeképzős igékben (pl. *kundakřno-ms* ,fogdos', *mařavkřno-ms* ,hallatszik', *mukřno-ms* ,talál, keresgél', *ramakřno-ms* ,vásárolgat', *sajekřno-ms* ,veszeget', *seřřakřno-ms* ,gyűjtöget'). Több mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *n*-et tartalmazó igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

4. *ň-*: a *-ňe-* deverbális igeképzős (pl. *kekřňe-ms* ,rejtőzik, rejteget', *kevķřňe-ms* ,kérdőzködik, kérdezet', *livňe-ms* ,repül, repdes', *řejňe-ms* ,csinál, csinálgat') és a *-křňe-* deverbális igeképzős igékben (pl. *avarkřňe-ms* ,siránkozik, sírdogál', *molekřňe-ms* ,mendégél'). Több mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *ň*-et tartalmazó igék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

5. *ř*: а *-ře-* deverbális igeképzős ígékben (pl. *řinře-ms* 'tördel'). Тöbb mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *ř*-et tartalmazó íгék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

6. *s*: pl. *pivše-ms* 'csépel' képzetlen íгében

7. *ś*: pl. *jukše-ms*, *ukše-ms* 'kibont, szétbont', *lakše-ms* 'gyalul, kifarag', *teńše-ms* 'söpör' képzetlen íгékben és а *-še-* deverbális igeképzős íгékben (pl. *eřše-ms* 'él, éldegél', *kajše-ms* 'hajigál', *nalkše-ms* 'játszik, játszogat', *ojmše-ms* 'pihen, pihenget', *večkše-ms* 'szeret'). Тöbb mássalhangzóból az utolsó többeli mássalhangzóként *ś*-et tartalmazó íгék csak magánhangzós tövűek lehetnek.

8. *š*: а hetedik osztályban csak képzőként (*-še-*) fordul elő (pl. *javše-ms* 'szétoszt', *tokše-ms* 'érintget').

9. *t*: pl. *ašte-ms* 'van, található' alapíгében

IRODALOM

- BUBRIH 1953: D. V. BUBRIH: Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka. Saransk 1953.
 BUDENZ 1877: BUDENZ JÓZSEF: Moksá- és erza-mordvin nyelvtan. NyK 13: 1—134.
 ERDÓDI 1968: ERDÓDI JÓZSEF: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). Budapest 1968.
 FEOKTISTOV 1975: A. P. FEOKTISTOV: Mordovskije jazyki. Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Pribaltijsko-fínskije, saamskij i mordovskije jazyki. Moskva 1975. 248—345.
 JEVSEV'JEV 1963: M. E. JEVSEV'JEV: Osnovy mordovskoj grammatiki. Izbrannyje trudy 4. Saransk 1963.
 KOLJADENKOV—ZAVODOVA 1962: M. N. KOLJADENKOV—R. A. ZAVODOVA: Grammatika mordovskih jazykov 1. Fonetika i morfológija. Saransk 1962.
 Materialy 1955: Materialy naučnoj sessii po voprosam mordovskogo jazykoznanija 2. Normy mordovskih (mokša i erzja) literaturnyh jazykov. Saransk 1955.
 MÉSZÁROS 1982: MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin íгетővek rendszere. Doktori disszertáció. Szeged 1982.
 MÉSZÁROS 1984: MÉSZÁROS EDIT: Sistema glagol'nyh osnov erzja-mordovskogo jazyka. NyK 86: 392—397.
 NAD'KIN 1968: D. T. NAD'KIN: Morfológija nižnepjanskogo dialekta erzja-mordovskogo jazyka. Očerki mordovskih dialektov 5: 3—198. Saransk 1968.
 NAD'KIN 1975: D. T. NAD'KIN: K voprosu o mordovskih glagol'nyh osnovah. Voprosy finno-ugrovedenija 6 [1975]: 145—147.
 NAD'KIN 1978: D. T. NAD'KIN: Reprezentacija osnovy v paradigmátike mordovskogo glagola. Finno-ugristika 1 [1978]: 52—75.
 NAD'KIN 1979: D. T. NAD'KIN: Osnova glagola v mordovskih jazykah v aspekte finno-volžskoj obščnosti. Finno-ugristika 2 [1979]: 81—103.
 PAASONEN 1953: PAASONEN, HEIKKI: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki 1953.
 SEREBRENNIKOV 1967: B. A. SEREBRENNIKOV: Istoričeskaja morfológija mordovskih jazykov. Moskva 1967.

ТИПЫ ГЛАГОЛЬНЫХ ОСНОВ ЭРЗЯ-МОРДОВСКОГО ЯЗЫКА

Эдит Месарош

В этой статье рассматриваются следующие типы глагольных основ эрзя-мордовского языка:

Класс 1: глаголы со структурой *CVC(CCC)a-*, т. е. с основой на гласный, на *a-* (*juta-ms* 'пройти, переправиться, обойти', *jonta-ms* 'сказать, рассказать', *peksta-ms* 'запереть, закрыть', *pelksta-ms* 'соревноваться')

- Класс 2: глаголы со структурой *CVC-*, т. е. с основой на согласный, содержащей один согласный в основе (*kad-o-ms* 'оставить', *pef-e-ms* 'бояться', *pez-e-ms* 'мыть')
- Класс 3: глаголы со структурой *CVCo-*, *CVCe-*, *CVCe-*, т. е. с основой на гласный, не на *a-* содержащей один согласный в основе (*kulo-ms* 'умереть', *pide-ms* 'варить')
- Класс 4: глаголы со структурой *CVC-/CV-*, т. е. с основой на согласный, содержащей один согласный (*j*) в основе, но встречающиеся и без него (*mij-e-ms* 'продать')
- Класс 5: глаголы со структурой *CVC(C)-/CVC(C)o-*, *CVC(C)e-*, *CVC(C)e-*, т. е. встречающиеся с чередующейся основой как на гласный, так и на согласный (*vano-ms* 'смотреть', *čude-ms* 'течь', *kelme-ms* 'мёрзнуть')
- Класс 6: глаголы со структурой *CVCC(CC)-*, т. е. с основой на согласный, содержащей два или больше согласных в основе (*kand-o-ms* 'нести', *kekš-e-ms* 'спрятать, спрятаться', *piželd-e-ms* 'зеленеть', *paňž-o-ms* 'открыть', *lakš-e-ms* 'обтесать', *kevkšt-e-ms* 'спросить')
- Класс 7: глаголы со структурой *CVCC(CCC)o-*, *CVCC(CCC)e-*, *CVCC(CCC)e-*, т. е. с основой на гласный, не на *a-*, содержащей два или больше согласных в основе (*ozno-ms* 'молиться', *aš-e-ms* 'быть, находиться', *pivse-ms* 'молотить', *uksno-ms* 'рвать', *kantl'e-ms* 'вынашивать', *mařaukšno-ms* 'слышаться', *keřksne-ms* 'нанизывать', *kevkšne-ms* 'расспросить')

NÉHÁNY UJJNEVÜNK EREDETÉHEZ

— Övezeti (areális) nyelvészeti tanulmány —

MOKÁNY SÁNDOR

A XVI. század végén, pontosabban 1592-ben egy Kolozsvárott kelt „Cisio” így sorolja-tanítja a korabeli fiatal tudni vágyóknak ujjaink neveit:

„Nyilván vadnac előtted az őt vyaidnac neuei, vgy mint az első Hivelyk, az második Index, azaz mutato vy, Harmadik hoszszu vy, avagy *bolond vy*, Negyedic Gyűrös vy, avagy *neueletlen vy*, ötedic kis vy” (TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Nyelvtörténeti adatok. = MNy. 10: 325).

Ebben a tanulmányomban az általam kiemelt ujjnevekkel foglalkozom: az elsőnek a névadását, a második esetében pedig a névadás szemléleti alapját, hátterét, majd eredetét vizsgálom.

1. *bolond vy*

Mind ez, mind az alább következő — valószínűleg a XVIII. század elejéről származó —, azonos összetételű és jelentésű *bolondujj* mostanáig kimaradt a *bolond* szavunk történeti-etimológiai irodalmából: „Seb rajtam sohasem volt, de egyszer gyermekségemben a baltanyelet addig vagdaltam, kopácsoltam: a jobb tenyeremet feltöré; én azt kifakasztám, a hideg megcsipé, nosza [(erre) rögtön; (erre) aztán] dagadni, orbáncosodni kezdé, oly seb s lyuk lőn rajta, ha derék borbélyhoz ne vigyenek [‘nem vittek volna’] Segesvárott, a *bolond ujjam* [én emeltem ki; — M. S.] vagy elszakad, vagy megbénul vala” (Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele. — SZALAY LÁSZLÓ, Magyar Történeti Emlékek. II. kötet. Pest, 1858. 211—212). E „mellőzés” oka talán azzal magyarázható, hogy szlavistáink hapaxnak vélhették az 1592-es Csízio adatát. Ami viszont a fenti címet viselő önéletírást illeti, az az elveszett eredetiből meglehetősen szabadon másolt — abban az időben ezt korántsem tiltották — kiadás (SZALAY LÁSZLÓ i. m., bev.VII—IX), amelyet azonfelül össze is tévesztettek (téveszthettek) egy másik — franciából fordított — gróf Bethlen Miklós emlékirattal¹. Magától értődik, hogy mindez csak növelte a nyelvi tényeknek (így idézett adatunknak is) a labilitását. — Azért mégis úgy vélem, hogy — az említett körülmények ellenére — *nincs okunk* kételkedni egyik forrás tanulmányozott adatában sem, mivel ezek az adalékok egymást erősítik, igazolják; a régi nyelvben tehát két-

1. L. például: ZOLNAI BÉLA (MNy. XXXVIII, 125. 1. sz. jegyzet) téves állítását, ill. DEME LÁSZLÓ (MNy. XXXVIII, 210—211) kiigazítását.

séget kizáróan, valóban jelentkeztek — regionális jelleggel — *bolondujj* típusú szavak. Megjegyzem: a közelmúltban megjelent egy olyan — erdélyi (Hunyad megyei) kelet-kezesű — régi adalék, amely a *bolond* 'esztelen' → 'nagy' jelentésváltozás (egyik) okára adhat magyarázatot: „1754: Cire onul egy *nagy bolond* (én emeltem ki; — M. S.) görtsös bottal úgy hozzá tsapa Jánek Juhonhaz úgy üti főbe az lovat hogy mingyárt segre esék” (SzT. I, 983. a *bolond* mn. 4. átv. jel. alatt). A *bolond* melléknévet a szótörténeti tár fokozószóként kezeli; jelentése kb. 'idomtalan, istentelen'. — A *bolond* 'esztelen' → 'nagy' jelentésváltozásban döntő szerepe van szerintem a *nagy bolond* 'szokatlanul, meglehetősen nagy' (vö. még analógiaként: *nagy marha* 'rendkívül, hallatlanul nagy') nyomósított jelzőegyüttesnek.

Arra érdemes itt még rámutatnom: a *bolondujj* egy sorban áll a *nagyujj* 'középső ujj', a régi *őreg uj*, ua.; tkp. *nagy ujj*' (NySz. III, 853) és a régi *hoszszu vy*, ua.; tkp. *nagy ujj*' (l. fent) szavainkkal, illetőleg ezek szemléletével.

Összegezve az eddig mondottakat megállapítható, hogy már a XVI. században Erdélyben (pontosabban talán a Mezőségen; erre vallana a korábban idézett részekben az őtedic, ill. Juhonhaz alak) *élt* a *bolond* melléknévnek egy átvitt értelmű 'nagy' jelentése.

Nem kis fejtörést okozott az a kérdés, hogy ide tartozónak tekinthető-e az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár következő adata: „*bolondbúza?* anyarozs; corn de secară; Kornbrand, Mutterkorn. 1807: El-tsépelvén Gabonáját, visgállya-meg, a' mag között nintsen-é Bolondbuz a ? ha lészen, azt karélás által, mint a' Taklást tisztittsa-ki, mellyet mosás által-is meg-tehet, leg-bizonyosabb tisztítás mind azonáltal a Szemelés” (SzT. I, 983). Ha a *bolondbúza* összetétel itt — SZABÓ T. ATTILA kérdőjellel kifejezett kételye ellenére — mégiscsak *anyarozs*-nak volna a neve, akkor a jelzői szerepű *bolond* előtagnak a *szó szerinti* jelentése (minthogy ez a karom alakú élősködő gomba jóval hosszabb, *nagyobb*, testesebb a kalász többi szeménél) bátran *lehetne* 'nagy' (is), s így lenne még egy adatunk a *bolond* melléknév 'nagy' jelentésére. Ám ennek a tetszetős szemléletani feltevésnek, fejtegetésnek — sajnos — nincs tudományos fedezete, minthogy a szövegkörnyezetből az *anyarozs* jelentés csak gyanítható, sejt-hető de nem bizonyítható.

Ezt a bizonytalanságot végezetül is két nyelvjárási adat oszlatta el.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében őrzik SZÜCS JÁNOS-nak „Tájszógyűjtemény Magyarókereke (Kalotaszeg) népének nyelvéből” (1926) kéziratos anyagát. Benne föllelhető a *bolondbúza* összetétel is, de nem *anyarozs* a jelentése, hanem 'szédítő vadóc (*Lolium temulentum*)' /ÚMTSz. *bolondbúza* a./ „A L[olium] temulentum L. (szédítő vadóc, részeges fű, üszögös konkoly) — olvassuk a Révai Nagy Lexikonában — főképp árpa- és zabföldön található [...]. Pelyvéja a kalászkánál hosszabb, szálkás v. szálkátlan. [...] Ennek, valamint a lenvetésben található *L. arvense*-nek magvaiban is *loliin*, egy bódító, éterben oldódó anyag van, mely főfájást, hányást, szédülést, reszketést, érzékzavart, vizelethajtást okoz. [...] A vele megrontott kenyert már a legrégebbi korban ismerték. L. még „*Bódító perje*” (XII, 833). „*Bódító perje* (*Lolium temulentum* L.), mag. Mérges; az angol és olasz perjétől (*L. perene*, *L. italicum*) könnyen megkülönböztethető; teste zömökebb, rövidebb és szélesebb amazokénál, míg szálkája kétszer olyan hosszú, mint az olasz perjéé” (Uo. III, 434). A következő — nyomtatásban megjelent — forrás adata: Ketesd, Kalotaszentkirály: *bolondbúza* fn. 'konkoly' (GÁLFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről. — Studii

de lexicologie universitatea „Babeş—Bolyai” Cluj, 1965. 21). Mind a két nyelvjárásban minden bizonnyal *űszögös* konkolyról (=szédítő vadócról) van szó. Ezek a nyelvjárási tények — földrajzi hovatarozásuk szerint is — elhárítják azt a lehetőséget, hogy a régi *bolondbuza* adat előtagjának „nagy” jelentést tulajdonítsunk. A régi és nyelvjárási *bolondbuza* „szédítő vadóc” előtagja is megítélésem szerint a nyelvjárási *bolondbilling* „beléndek (Hyosciamus niger)” és a népi *bolondgomba* „mérge gomba” összetételekéhez hasonlóan a *bolond* „esztelen” melléknévből alakult érintkezésen alapuló névátvitellel, mivel „a mérge növény, gomba bolondító, bódító hatású” (TESz. I, 333).²

2. *neueletlen* *vy*

A fönt nevezett régi újnevünk jelzőjét a TESz. (*nevel* a.) „meg nem nőtt”-ként értelmezi. A *neveletlen* *ujj* „gyűrűsujj” keletkezésének szemléleti háttere akkor bontakozik ki előttünk a maga eredeti valóságában, ha bevonjuk vizsgálódásunk körébe a *neveletlen*-nel azonos töről fakadt régi *nevendékeny-ujj* „gyűrűsujj” előtagját is: 1643: „Az völegény gyűrűjét az menyaszszony balkezének nevendékeny ujjában teszi” (Com: Jan. 50: NySz. III, 853). E névadás indítékának szellemes magyarázatát adja CUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS: „*nevendékeny* (ne-v-end-ék-eny) mn. [...] Folytonos növésben levő, serdülő. *Nevendékeny ifju, fiatal csemete*. Innen átv. ért. *nevendékeny ujj*, máskép: *nevendékujj*, mely a kisujjhoz képest már serdülőnek tekinthető, de mégsem a leghosszabb, mint a középujj...” (CzF. IV, 833).

Az 1592-es Csíziónál valamivel korábbi (ám szintén Erdélyben kelt) nyelvemlékünks is felsorolja ujjaink neveit — vö.: 1577: „húelk, asag uj, közepső, *nevetlen*, kýczin” (KolGI.: RMGI. 552), de a gyűrűsujj neve szemmel láthatóan nem egyezik az eddig ismertekkel, tárgyalattal: a *nevetlen* az ősi — uráli — eredetű *név* szavunk tagadó képzős származéka (TESz. II, 1015). Újnevünkre vonatkoztatva azonban mégsem szabad úgy értelmeznünk, hogy mindegyik ujjunknak van neve, a negyediknek meg nincs. Van ám ennek is, csak éppenséggel „nevenincsujj” a neve. Ugyanúgy, mint a régi Ugocsa vármegye egyik tiszántúli kisközségének is egy időben *Nevetlen-falu* volt a neve (Révai Nagy Lexikona. XIV, 442; a névadás indítékáról l.: KÚNOS IGNÁCZ, A helynevekben levő népetimológiáról. — Nyr. XIV, 102 és IMRE ZÉKÁNY, Toponymie von *Neveletlen-falu*. — Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugritarum. Tallinn, 17—23. VIII. 1970. Pars I, 165).

Nem lehet közömbös számunkra, hogy a negyedik ujjunk *nevetlen* megnevezése korábbi keletű a *neveletlen*-nél. Mivel a régebbi megnevezés motiváltsága korántsem

² Az EtSz., SzJsz. és a TESz. utal egy Székelyföldön följegyzett (MTSz.) „vásonbza zárt kőnehezék, amely a szövőszéken levő fonálon keresztül tett fára van kötve, hogy a fonalat feszesen tartsa” jelentésű *bolond* főnévre. A TESz. (I, 333) megjegyzi, hogy ennek a jelentésnek a keletkezése „tiszta társra szorul”. — Az elnevezés indítékát abban látom, hogy ez a felfüggesztett kőnehezék — a szövőszéken végzett munka közben — *lengő, himbálózó mozgást végez*. Hasonló szemléleten alapul például a *rengő* „bölcső” <: *reng* „(könnyű súlyú, bizonytalan alátámasztású vagy függő tárgy) ide-oda mozog, leng, lebeg, ring, hullámozik” (TESz. III, 380), vagy a népi *sétáló* „óra ingája” (ÉrtSz.) <: *sétál* „szórakozásból jön-megy” (SzegSz.). — A *bolond* főnév itt tárgyalat jelentése a szláv *blod* „tévedés, tévelygés” (TESz. I, 333) főnévnek a magyar fejleménye; azaz: „tévelygés” → „mozgó, ingó, lengő” kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére.

oly világos, mint a későbbié, az etimológusnak élnie kell azzal a feltevessel, sejtéssel, hogy ezek a megnevezések nem keletkezhettek egymástól függetlenül, vagyis a későbbi létrejöttében közreműködhetett a *népetimológia*. Az alább következő — rokon és nem rokon — nyelvekből idézett nyelvi-nyelvjárási tények — úgy hiszem — elegendőek ahhoz, hogy ebben a fontos kérdésben segítsenek eligazodni, esetleg: tisztán látni.

Finn: *nimetön* I. mn. 'névtelen, ismeretlen'; *nimetön sormi* 'gyűrűsujj'. II. fn. I. 'gyűrűsujj' (PAPP ISTVÁN, Finn-magyar szótár. Bp., 1962. 460) | ész: *nimetu* 'névtelen, nevetlen, anonim'; *nimetissõrm* 'gyűrűsujj' (J. TAMM, Eesti-vene sõnaraamat. Tartu, 1949. 297) | vepsze: *nimetoiñ* 'névtelen, nevetlen'; nyj. *nimetoman sořm* 'gyűrűsujj' (М. И. Зайцева, М. И. Муллонен, Словарь вепского языка. Ленинград, 1972. 359) | cseremis: *лумдымõ варня* 'gyűrűsujj'; tkr. nevetlen ujj' (Русско-марийский словарь, Москва, 1966. 34) | erzä mordvin: *лемтеме* 'nevetlen'; *лемтеме сур* 'gyűrűsujj' (М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов, Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949. 122) | zürjén: nyj. *нимтõм* ~ nyj. *нимтэм* 'nevetlen'; nyj. *нимтõм чунь* 'gyűrűsujj' ~ nyj. *нимтэм чунь*, 'ua.' (Т. И. Жилина, М. А. Сахарова, В. А. Сорвачева, Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. 242) | votják: *ñimtäm*, *ñemtäm* 'nevetlen'; *ñ. čini* 'nevetlen ujj; ringfinger' (MUNKÁCSI BERNÁT, Votják szótár. Bp. 1890. 530) || ótörök: *atsiz* 'ismeretlen'; *atsiz erñäk* 'безымянный палец; nevetlen ujj' (Древнетюркский словарь. Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. Ленинград, 1969. 68); török: *adsiz* 'nevetlen'; *adsiz parmak* 'gyűrűsujj' (REDHOUSE YENİ, Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul, 1968. 15); altaji: *ады жок гол* 'gyűrűsujj'; tkr. neve nincs ujj, név nélküli ujj' ~ nyj. *ады жок* 'gyűrűsujj'; tkr. neve nincs, név nélküli' (В. Вербицкий, Словарь алтайского наречий тюркского языка. Казань, 1884. 30 és 139) | tatár: *атсыз* 'nevetlen'; *атсыз бармак* 'gyűrűsujj' (Татарско-русский словарь. Москва, 1966. 44) | burját-mongol: *нэрэгуй* 'nevetlen, névtelen'; *нэрэгуй хурган* 'gyűrűsujj' (Ц. Б. Цыдсандамбаева, Русско-бурят-монгольский словарь. Москва, 1954. 32) || orosz: *без(ы)ыменный*, *безымянный* 'nevetlen, névtelen'; *безымянный палец* 'gyűrűsujj' (В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. Набрано и напечатано со второго издания 1880—1882 гг. Москва, 1955. [Új lenyomat: 1956.] I, 80) | ukrán: *безіменний палець* 'gyűrűsujj'; tkr. nevetlen ujj' (Словник української мови. Том I. Київ, 1970. 130) | bolgár: *прѣст с прѣстен* 'gyűrűsujj' ~ *безимен прѣст*, 'ua.'; tkr. 'nevetlen ujj' (Петър Миятев, Ирейн Оппелц-Миятева, Унгарско-български речник. София. 1956. 351).

A *nevetlen ujj* megnevezés imént látott széles körű elterjedése több, mint meglepő. A véletlenek ilyen nagyszámú összetalálkozását kizártnak tartom. Ha pedig nem hiszünk, s miért is hinnénk, a *nevetlen ujj* megnevezés keletkezésének esetlegesében, keresnünk kell e különös névadás okát. Kutatásom mindmegannyi útja a hajdan virágzó *hiedelmek* (~ babonák) tarka világába vezetett. Lássunk hát egy csokorra valót belőlük:

„A bűbajos műveletekben [a nevetlen ujjnak] nagy jelentősége van. Vele szokták a kelevényt megkerékíteni, esetleg megkeresztetni, hogy elműljék. Kálm. II. 218³.

³ KÁLMÁNY LAJOS, Szeged népe. I—III. Arad—Szeged. 1881, 1882, 1891.

Szívbaos betegnek anyja *nevetlen ujjából* [én emeltem ki; — M. S.] eresztett három csöpp vért kell meginnia, hogy meggyógyuljon. Tá. [=Tápé] Amikor az ördög kifúrta Noé bárkáját, Noé csak az ördög *nevetlen ujjával* [én emeltem ki; — M. S.] tudta bedugni. A fában a csomó az ördög nevetlen ujját «jegyzözi». Kálm.Kézir. 2809⁴. (SzegSz. I, 199) | „A nyavalyatörésről azt hiszik, hogy az ördög vagy boszorkány csigázza. Kov. 364⁵. Ha valakinek a testvérét nyavalya töri, eressen a maga *nevetlen ujjából* [én emeltem ki; — M. S.] három csöpp vért, a beteg meg igya meg, elmúlik a baj. Kálm.Kézir. 2857.” (SzegSz. II, 209) | „A támadásra [=kelevényre, daganatra] három reggel, napkölte előtt a jobbkez *nevetlen ujjával* (én emeltem ki; — M. S.) keresztet kell húzni és ezt mondani: *Krisztusnak gyékényágya, kúpárnájja, tüskös lepedője, sajtalán kásájja, Jézus mondása: múljon el a támadása.* Kálm. II. 113. Sza. [=Szaján] III. 153. Sző., Verb. [=Szőreg, Verbica].” (Uo. II, 540, ill.: KÁLMÁNY LAJOS, Ráolvasások. — Ethn. II, 36—37) | „*Mindönrü jó:* (Ha valakinek valamije fáj, a bűbajos asszony a jobb keze *nevetlen ujjával*⁶ körösztözve mondja:) *Gyékén káka* (körösztözi), *kü párna* (körösztözi), *Jézus mondotta: mújon el!* (Körösztözi. Itt egy darabig megállt, majd újra kezd s az egészet háromszor végzi el egyfolytában.) — Szőreg.” (KÁLMÁNY LAJOS i. m., 35) | „*Gilvárul való.* (A jobb keze *nevetlen ujjával*⁷ a gilvát oszlatja:) *Az Atya roncson, A Fijú boncson, A Szentlélok eloszlasson!* — Hosszúhát” (Uo. 37) | „(Ha valakin támadást látok, akár árpa nyöl a szömibe’, akár miféle támadás, csak a — jobb kezem — *nevetlen ujjammal*⁸ háromszor mökkörösztözöm oszt’ mondom:) *Az Atyának nevibe’, Mulassza el a ki teremttöte!* (A ujját a földhöz kenyi s mindezt *napfönkö’* előtt végzi.) — Szőreg.” (Uo. 37) | „*Pokolvarrul való.* [...] (Először a *nevetlen ujjával*⁹ háromszor kerekíti a pokolvart, az után mondja:) *Én tégöd mökkerekítelek az Atyának, Fiúnak, Szentlélok istennnek nevibe’!* (Jobb keze öt ujjával megfogja a pokolvart s folytatja:) *Én tégöd mögfoglak az öt ujjammal!* *Az Atya törjön, a Fijú roncson, a tejjes Szentháromság eloszoltasson!* (*nevetlen ujjával*¹⁰ keresztet vet rá:) *Én tégöd mökkörösztöllek az Atyának, Fijúnak, Szentlélok istennek nevibe’, valamint Krisztus Urunkat szent János a Jordán vizibe’ mökkörösztölte.* — Szőreg” (Uo., 69) | „*Sühröl való.* (*Nevetlen ujjával*¹¹ a sühöt «elkörösztöli» Atya, Fiú, Szentlélok-Isten nevében s mondja:) *Atya éroncson* (keresztet vet) *Fijú szétboncson* (ismét keresztet vet) *Szentlélok Isten sémmité teremcsön!* (ismét keresztet vet) *77-féle sü’, fő’dbü’ gyütt, fő’dbe mönynyön!* (Amén-t nem szabad mondani, háromszor kell elmondani s utoljára keresztet vet a földre) — Hosszúhát” (Uo., 69) | „*Szemfájásrul való.* (Jobb kezének *nevetlen ujjával*¹² keresztet vet a fájós szemre s mondja:) *Az Atyának nevibe’* (újra keresztet vet) *Fijúnak szerelmibe’* (ismét keresztet vet) *Szent Jánosnak áldása terjegygyön réjál! Boldogságos szüz Márija teje* (a föld felé viszi a kezét) *Mozs’ lé, mosogassa lé eszt a bajokat!* — Szőreg” (Uo., 70) | „*Árpa.* Keress a falon 9 meszelő szórt, fogd azokat keresztbe, vedd a bal kezedbe s kaszálj vele 9-szer a szemed előtt s mond el 9-szer e verset

Árpa árpa lekaszállak,
Fejér ló s....be duglak.

Ugyanúgy tesznek 9-szer a *bal kéz nevetlen ujjával* vagy *párnacsúcscsal*” (BALÁZS MÁRTON, Szilágyi néprajzi adalékok. — Ethn. II, 201) | „A kelést kerekítsd körül

⁴ KÁLMÁNY LAJOS kéziratos hagyatéka. Néprajzi Múzeum.

⁵ KOVÁCS JÁNOS, Szeged és népe. Szeged, 1901.

⁶ =¹⁸: én emeltem ki; — M. S.

a *nevetlen ujjaddal*¹³ háromszor, ekközben mindég nyomd meg a közepét. Ugyanígy csinálj hót szénnel, akkor dobd el, de ne nézd meg hogy hova dobtad, s mond ezt: Akkor lássalak, mikor ezt a hótszenet” (BENKŐ ANDRÁS, Háromszekü babonák. — Ethn. II, 362). | „Azt hiszik [Mezőkövesden, Szentistván] különben, hogy ha a halott *«nevetlen újját»* megszerzi az ember magának, bátran mehet lopni, mert a mellett, hogy a holt ember újja úgy ég mint a gyertya, annak világánál egyszerűsmind halandó ember soha meg nem láthatja a tolvajt” (ISTVÁNFY GYULA, A Borsodi matyó nép élete. — Ethn. VII, 372). | „Ha a fájós szemet *nevetlen ujjá*¹⁴ által nyállal megkenik, a baj elmúlik. — Sárhida” (GÖNCZI FERENC, Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. — Ethn. XIII, 128) | „Szent György (április 24) előtti gyíknak torkát a *növendékujja*¹⁵ megsimítani igen jó a torokfájás ellen” (KIMNACH ÖDÖN, Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok. — Ethn. XIII, 226) | „Ha tüt talál valaki, előbb a »nevetlen« ujjával keresztelje el, mert másképpen meg lesz rontva” (BENKÓCZY EMIL, Egervideki babonák. — Ethn. XVIII, 102). | „*Hasgörcs* ellen a kerékvágásból kell három bicskahegynyi földet venni, s azt egy kis ecettel s egy gerezd összetört fokhagymával jól összekeverni. Ennek megtörténte után a *nevetlen ujját*¹⁶ (gyűrűsujj/) a keverékben megmártva a köldökmélyedésben háromszor egymásután meg kell forgatni” (CSIKESZ LAJOS, Gyógyító babonák Sándorfalváról. — Ethn. XXXVI, 171) | „Szabó Endréné, Varga Etelka (Matolcs): Azt mondja, hogy aki rászánja magát és *balkeze nevetlen ujjának a hegyét keresztalakban bevágja* s 9 csepp véréet pogácsába csepegteti és úgy éteti meg a legénnyel, azzal azt megnyeri” (LUBY MARGIT, Népi szövegek. Rontó babonák. — Ethn. XXXIX, 201) | *nevetlen ujj*, 'ring-finger'. Nr. Ha árpa van a szemedben, kerekítsd be háromszor a nevetlenujjoddal, vess rá keresztet s elmúlik. (SzamSz. II, 158—159) | Részlet özv. Bartók Jánosné (tiszánánai lakos) 1974. február 21-én kelt — Erdélyi Zsuzsannához címzett — leveléből:

„Tisztelettel

Ezen Imácságot amit most leírok ez régi Kovács Anygomtól tanultam ő már régen meghalt 1875-ben született. Én aki nagyon megijedtem a tüztől és a kutyától aszt az imácságot imátkozta, amit leírok csak az a fontos hogy *szívűből imátkozzonak* és akkor biztos hogy használni fog mert nekem használt és még én is szaktam magamra imádkozni és *érzem* hogy jó.

Az Imácság kezdete

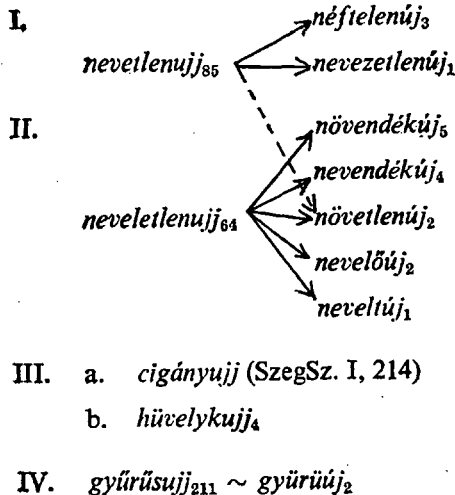
Keresztvetés, *a szíven a job gyűrűs ujat teszik amíg az imácság tart* (én emeltem ki; — M. S.) ament nem szabad mondani csak az utolján...” (ERDÉLYI ZSUZSANNA, Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest, 1976. 123. 1. sz. jegyzet) | [A *golyvát*] „A — *gyógyító* a két középső (nevetlen) ujjával húzogatja és közben »visszafelé számlál« → *ráolvasást* mond, vagy egy halott kezével háromszor megérinti, abban a hitben, hogy a halott magával viszi a daganatot” (Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet. Budapest, 1979. 291. *golyva* a.) | „Legelterjedtebb [*torokgyíkot*] megelőző eljárások: *balázsolás* (→ *Balázs napja*); továbbá simogatás → *Szent György napja* előtt fogott gyíkkal vagy a gyík torkát megsimogató személy *nevetlen ujjával* (én emeltem ki; — M. S.). Gyógyítása gyakran történt *ráolvasással*. A ráimádkozó *nevetlen ujjával érinti* (én emeltem ki; — M. S.), vagy keresztet, ráfúj, majd a földet megnyomkodva annak adja át a betegséget” (Uo. Ötödik kötet. Budapest, 1982. 326. *torokgyík* a.).

Végezetül bemutatok egy orosz — népi — mágikus gyógymódot is: „На каком глазу сядя жычина, на тую руку привзывают шэрстяну нїтачку, только на́да г безымѣннѣму пѣльцу (én emeltem ki; — M. S.)” [= „Amelyik szemem ágra keletkezik, gyapjúszálat kötnek azon az oldalon levő kéz nevetlen ujjára.”] (А. И. Лебедева, О. С. Мжельская, Псковский областной словарь с историческими данными. [= Pszkovi területi szótár nyelvtörténeti adatokkal kiegészítve.] Выпуск 1. Издательство Ленинградского Университета. 1967. 158. безымѣнный а.).

Az itt bemutatott számos, ám korántsem teljes néprajzi anyag alapján megállapíthatjuk: a *nevetlen ujj* fölöttébb hatásosnak vélt és hitt *varázseszköz* volt a régmúlt időkben, amely képes volt nemcsak *mindent gyógyítani*, hanem a benne lakozó bűvös (szellemi) erő segítségével meg is tudta *óvni* az ártó szellemektől, láthatatlan rossz lelkektől, majd a boszorkányoktól a fejletlen műveltségű embert. A társadalmi fejlődés bizonyos fokán az ember hitt a *névmágiában*, vagyis abban, hogy „a név a legteljesebben hozzátartozik a viselőjéhez, tehát (az érintkezésen alapuló mágia elve alapján) senki sem juthat birtokába, senki se tudhatja meg, mert ezáltal hatalmába kerítheti a név viselőjét” (Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet. Bp., 1981. 38). Érthető tehát, hogy az akkori ember csak úgy tudta távol tartani a *negyedik ujjától* — többek között — a settenkedő, ólálkodó, sündörgő gonosz szellemeket és azok mesterkedéseit, ha *eltitkolta* varázseszköze nevét, s ezzel létezését. Mert aminek *nincs neve*, vagyis: *nevetlen*, az *nem is létezik*, ugyebár. — A *nevetlen ujj* megnevezés szerintem a névmágia szülöttje, s mint ilyen, nagyobb figyelmet érdemelne az e kérdéssel foglalkozó kutatók, tudósok körében.

Azt hiszem, most már elérkezett annak az ideje, hogy áttekintsük és csoportosítsuk negyedik ujjunk nyelvjárásainkban élő neveit. Nagy segítséget nyújt nekünk ebben a Magyar Nyelvjárások Atlaszában 512. *gyűrűsujj* szőlappja. (A szavak jobb alsó sarkában levő számok a gyakoriságra utalnak.)

Nyilvánvaló, hogy *elsődleges* megnevezés a még ma is szép számban előforduló *nevetlenujj*. Erről meggyőzően tanúskodnak mind a fentebb bemutatott

azonos vagy hasonló szerkezetű és ugyanolyan jelentésű rokon ill. idegen nyelvi párhuzamok, mind a gazdag néprajzi adatok. — A második csoport szavai a *népetimológia* jóvoltából keletkeztek. A népetimológia formálhatta hasonlóképpen az orosz nyelvjárási *бизумённый палец* 'nevetlen ujj'; tkp. esztelen ujj' (vö. nyj. *безымённый палец* 'nevetlen ujj'), ill. orosz nyj. *безумёнищ* 'nevetlen (ujj)'; tkp. esztelen (ujj)' (A. И. Лебедева, О. С. Мжельская, i. m. 157—159) szavakat is.

A ritkán vagy csak egyszer előforduló — mind a két csoporton belül is későbbi — névváltozatok keletkezésének egymáshoz viszonyított időrendjét hitelt érdemlően megállapítani fölöttébb nehéz, sziszifuszi feladat lenne, mivel a csoportok között is létez(het)nek népetimológias „kölcsonhatások” (1. például a szaggatott nyíllal jelöltet), s a nyelvi-nyelvjárási irodalomban is — egy-kettő kivételével — alig van nyomuk.

Nem kevésbé érdekesek a harmadik csoport szavai sem. Messzemenő — a hajdani névmágiával kapcsolatos — következtetés levonására csábított a tápéi (Csongrád m.) *cigányujj* 'gyűrűsujj' adat; ám mivel nem lehet régi, több mint valószínű, hogy jelzője a nyj. *cigányfog* 'bölcsességfog' (EtSz. I, 667; ÚMTSz. I, 691), a nyj. *cigánybúza* 'a búzához hasonló, kalászos gyomnövény', a nyj. *cigánygomba* 'bolondgomba' (ÚMTSz. I, 691), ill. *svábbbogár*; stb. előtagjaihoz hasonlóan gunyoros, le-kicsinylő értelemben szerepel, s így az összetétel tulajdonképpen jelentése 'nem igazi'¹⁷ ujj ~ nem szabályos ujj' lehet. (A *cigányujj* megnevezés egyben kifejezi talán az ujjal „gyógyítás”-hoz való hozzáállást is.) — A *hüvelykuj* (Ro—18) ~ *hüvejkuj* (Cssz—18) ~ *hüvejkú* ~ *hüvĕjkuj* ~ *hüvejkuj* (Cssz—26) 'gyűrűsujj' összetétel egyik nyelvjárásban sem egyedüli. Az utolsóban például még a *gyűrűsuj* ~ *gyűrűsűj*, ill. egy utótág nélküli *nevendék*-kel együtt szerepel. A *hüvejkuj* típusú megnevezések érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. E jelenséggel találkozhatunk más — rokon és nem rokon — nyelvben is. Vö. például: osztják *kõtĕp* 'keskus, cepe-дина, серѣдка; közép', *ēnə* 'suuri; vanhempi, vanhin; gross, älterer, ältester'; nagy, idősebb, legöregebb'; *kõtĕp ēnə tui* 'nimetön; nevetlen ujj' (tkp. középső nagy ujj); *k'oi'ər'loi'* 'keskisormi, koukkunen; nimetön; középső ujj, nevetlen ujj; mittelfinger, ringfinger' (tkp. középső ujj) (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. Helsinki, 1948. 452, 1039) || ócseh: *mĕzenec* 'безымянный палец; nevetlen ujj' (tkp. kisujj) (М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. II, 620) || magyar: *nevendék új* 'mali prst; kisujj' (JANCOSICS ISTVÁN, Új magyar—szláv [= szlovák; — M. S.] és szláv—magyar szótár. I. rész. Magyar—szláv szótár. Szarvason, 1848. 313); Óbecse (Bács-Bodrog vm.); *nevetlen új* 'mutatóujj' (ÚMTSz. cédulaanyaga); Martos (Komárom vm.): *nevetlen ujj* 'kisujj' (Uo). Medina (Tolna m.) nyelvjárásában a *kisűj* ~ *kisujj* mellett *nevetlenujj* ~ *nevetlenűj* 'kisujj' adatok is vannak (MNYA. 513. szólap). A jugoszláviai Torontáltordán viszont a 'középső ujj' neveként első helyen a *nevetlen-űj* áll, és csak a második a *középsőűj* adaté; a Szabolcs-Szatmár megyei Mándon viszont a következő sort zárja: *nagyűj* ~ *középsőűj* ~ *középsőűj* ~ *középsőűj* ~ (ritkán) *nevetlenűj* 'középső ujj' (MNYA. 511. szólap). Viss (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) nyelvjárásában a szintűgy 'középső ujj' jelentésű *nagyűj* ~ *középsőűj* szavakkal együtt följegyeztek egy bizonytalan értékű *nevelőűj* adatot is (Uo.). Ide

¹⁷ *nem igazi* = 'nem a tulajdonképpen rendeltetését betöltő, hanem kuruzslásra, kerekítésre használt'.

Adatgyűjtésem folyamán többféle — az eddigiektől onomasziológiailag is eltérő — gyűrűsujj nevet találtam. Nem érdektelen néhányukról egy-két szót ejteni vagy mindössze csak bemutatni: lengyel: *palec serdeczny* 'gyűrűsujj; tkp. szívuji' (JAN REYCHMAN, Magyar—lengyel szótár. Warszawa, 1968. 439) || angol: *third-finger* 'gyűrűsujj; tkp. harmadik ujj' (ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar—angol szótár. Ötödik, változatlan kiadás. Budapest, 1977. 769); vö. a névadás megértése érdekében: *fore-finger* 'mutatóujj; tkp. elől levő ujj, elülső ujj, első ujj', ill. *first finger* 'mutatóujj; tkp. első ujj'; *second finger* 'középső ujj; tkp. második ujj' (Uo. 1420, 1172) || latin *digitus medicínális* 'gyűrűsujj', lásd ennek régi magyar fordítását: „A gyűrűs új avagy orvos új” (Com: Jan. 50: NySz. III, 853) COMENIUS, JOHANN AMOS alkototta a gyűrűsujj jelentésű *dedac uj*-at; vö.: „A középső ujj és kis ujj közötti vagy a gyűrűs új avagy orvos új és deác uj” (Uo. 852). — Vannak olyan nyelvek — továbbá —, amelyek *körülírás-sal* (is) élnek: osztják nyj. *уо́лѣнъ пѣнѣа Лѡи́**, nimetön sormi; nevetlen ujj; tkp. kisujj melletti ujj' (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. 1039) ~ osztják nyj. *wáʔaŋi wí čí loj*, безымянный палец; nevetlen ujj; tkp. kisujj melletti ujj' (Н. И. Терешкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Ленинград, 1981. 525) || uk-

gán: підмізінний палець 'палець перед мізинцем, четвертий палець руки; a kisujj előtti ujj, a kéz negyedik uja; tkr. a kisujj melletti ujj' (Словник української мови. Том 6. Київ, 1975. 456) || portugál: népi *seu vizinho* 'gyűrűsujj; tkr. úrnak a szomszédja' (KIRÁLY RUDOLF, Magyar—portugál szótár. Budapest, 1981. 281). — Egy utolsó példa *elliptikus* alakra: osztják nyj. *põñâlî* 'nimetön; nevetlen ujj; tkr. melletti' (< *uðşñz põñal Lõi* 'gyűrűsujj; tkr. kisujj melletti ujj') (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. 1039). — A körülíráshoz, ill. elliptikus úton keletkezett alakok másodlagos, sőt „harmadlagos” jellegű megnevezések, s mint ilyenek — talán a humor alkotta portugál példa kivételével — a *névmágia* szülöttei lehetnek. A személynevekkel kapcsolatban tudjuk, hogy csak a születéskor kapott, tehát elsődleges név birtokában nyernek korlátlan hatalmat a viselője fölött az ártó, rontó szellemek; a másodlagos — közhasználatban kapott — név (ill. nevek) birtoklása már semminemű rontásra nem alkalmas, a viselőjére tehát nem hozhat bajt, veszedelmet (A. B. ELLIS, The Ewe-speaking peoples. London, 1890. 98—99; SOLYMOSSY SÁNDOR, Névmágia. — MNy. XXIII, 83—99; ZSILINSZKY ALADÁR, A névvarázs, — MNy. XXIII, 100—101). Nyilvánvalóan így van ez a negyedik ujjunk nevével is számos nép hajdani (a jelenbe is átsikló, átöröklődő, ám jelentősen átlényegült) hiedelmében: *nem adtak neki nevet, hogy ezzel letagadják létezését. De véd(het)ték másodlagos jellegű megnevezésekkel is, mert hitték: a körülírások, névátvitel és elliptikus „változatok” hatásosan megvédik, megóvják a gonosz szellemek ármánykodásai ellen a nevetlen ujj mindenható varázsserejét.*

Térjünk vissza — végezetül — magukra a *nevetlen ujj*, ill. *gyűrűsujj* megnevezésekre, s összegezzük, hogy milyen szóföldrajzi, időrendi, majd általános következtetések vonhatók le velük kapcsolatban.

I. A *nevetlen ujj* megnevezés korábban felsorolt — korántsem teljes — idegen és rokon nyelvi párhuzamai, valamint néprajzi kapcsolatai két megállapítást tesznek lehetővé:

a) A *nevetlen ujj* keleti onomasziológiai areát alkot.

b) Már a honfoglalás előtt is nyelvünk élő, reális eleme lehetett.

Annak ellenére, hogy nyelvemlékeinkben a *gyűrűsujj*-nál később jelentkezik.

II. A *gyűrűsujj* (első előfordulása: 1405 k.: *gerej vij*: SchlSzej. 402: TESz. I, 1141. *gyűrű*² a.) sok más idegen nyelvi társával együtt *nyugati onomasziológiai areát alkot*.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának 512. szolapja arról tanúskodik, hogy a *gyűrűsujj* egyre nagyobb tért hódít nyelvjárásainkban; e terjedezés nyugatról tart keleti irányban. — Kivételt csak az erdélyi magyar nyelvjárások képeznek: itt úgy látszik, hogy a román *deget inelar*, gyűrűsujj, jutott, ill. jut mind nagyobb szerephez: több csángó nyelvjárásban ti. már jobbra csak magamagát a román jövevényt használják; vö. Forrófalva, Onyest: *inelár* mn., fn., gyűrűs(ujj)', Dózsa: *il'énár* 'ua.', Váleá száká: *inelár új* 'ua.', Kelgyeszt: *inyelâr ujam* 'ua.' < román *inelar* 'ua.' (MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. 332. L. még: MÁRTON GYULA—PÉNTEK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977. 179). — A *gyűrűsujj* meglehetősen korán jelentkező, de a *nevetlen ujj*-hoz viszonyítva *másodlagos* megnevezés.

III. A *nevetlen ujjal* kapcsolatos hiedelmek, babonák, kuruzslások minél teljesebb — más nyelvekre is kiterjedő — aprólékos összegyűjtése, majd tudományos feltárása jelentősen bővítené eddigi ismereteinket a régi korok emberének bonyolult hiedelemvilágáról, ill. ennek egyik varázslatos hajtásáról — a *névmágiáról*.

К ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ ПАЛЬЦЕВ РУКИ

— Исследование по ареальной лингвистике —

Шандор Мокань

I. В старых венгерских говорах Трансильвании (СРР) засвидетельствовано никем не замеченное до сих пор сложное слово *bolonduij* 'средний палец'. В данном словосложении обращает на себя внимание первый компонент *bolond*, который, по мнению автора, имеет значение 'большой, великий' (← 'безумный, глупый'). Таким образом, *bolonduij* стоит в одном семасиологическом ряду со словосложениями и словосочетаниями: *naguij* 'средний палец' (букв. 'большой палец'); старое *őreg uj* [= *őreguij*] 'то же' (букв. 'большой палец'); старое *hosszu uj* [= *hosszú ujj*] 'то же' (собств. 'большой палец').

II. Во второй части статьи автором рассматриваются венгерские названия четвертого пальца руки (в том числе старые и диалектные): *nevetlenujj* ~ *növetlenujj* 'безымянный палец' (букв. 'не выросший палец'); *nevendékuij* ~ *nevendékenujj* 'то же' (букв. 'палец-недоросль'); *nevetlen ujj* ~ *névtelen ujj* ~ *nevezetlen ujj* 'то же' (букв. 'безымянный палец'); *cigányuij* 'то же' (букв. 'цыганский палец'); *hüvelykuij* 'то же' (собств. 'большой палец'); *gyűrűsuij* ~ *gyűrűujj* 'то же' (букв. 'перстневый палец') и т. д. На основе богатого сопоставительного материала из финно-угорских, тюркских и индоевропейских языков автор приходит к заключению:

1. Наиболее древним, бытующем в венгерском языке уже до прихода мадьярских племен в Карпатский бассейн названием, является *nevetlen ujj* (букв. 'безымянный палец').

2. Венгерское *nevetlen ujj* с такими названиями, как: *безымянный палец* (русское); *безименный палець* (украинское); *nimetissõrm* (букв. 'безымянный палец'; эстонское); *nimetõn sormi* (букв. 'безымянный палец'; финское); *лумдымы варня* (букв. 'безымянный палец'; марийское); *нимтэм чунь* (букв. 'безымянный палец'; коми); *atsiz ernäk* (букв. 'безымянный палец'; древнетюркское); *ады жок гол* (букв. 'не имеющий имени палец'; алтайское); *нэрэгуй-хурган* (букв. 'безымянный палец'; бурят-монгольское) и т. д. образуют восточный семасиологический ареал.

3. Венгерское *gyűrűsuij* с такими названиями, как: *prstennik* (словацкое); *prstenik* (чешское, сербохорватское); *Ringfinger* (букв. 'перстневый палец'; немецкое); *(doigt) annulaire* (букв. 'перстневый палец'; французское); *digitus anularis* (букв. 'перстневый палец'; латинское); *deget inelar* (букв. 'перстневый палец'; румынское) и т. д. образуют западный семасиологический ареал.

4. Такие названия, как *nevetlen ujj* ~ *növetlen ujj* ~ *nevendék (eny) ujj* возникли путем народной этимологии.

5. Названия, относящиеся к восточному семасиологическому ареалу, возникли вследствие табу: богатый этнографический материал, приводимый в статье, показывает, что этим пальцем ворожили, наводили и отводили порчу, «лечили» все болезни и т. д. Существование такого «всемогущего» пальца нужно было утаить от злых духов, тайных сил природы. Поэтому не дали ему во время оно имени.

NÉPRAJZ

TÁPLÁLKOZÁSI HAGYOMÁNYOK NAGYKÖNYIBAN

SZ. BOZÓKI MARGIT—SZABÓ JÓZSEF

Korunk gyorsan változó, fejlődő világában talán egyetlen olyan néprajzi téma sincsen, amelynek vizsgálatát, különösen pedig a vizsgálathoz elengedhetetlenül szükséges anyaggyűjtést ne tartaná időszerűnek a néprajztudomány. Kétségtelen, hogy a gyűjtésben tárgykörök szerint bizonyos fontossági sorrendet föl lehet és föl is kell állítani országosan és egy-egy település vonatkozásában is, hiszen a lehető legtöbb archaizmus megmentése csakis így képzelhető el. Ámde az is igaz, hogy a falu arculatának az utóbbi évtizedekben bekövetkezett nagymértékű megváltozása következtében a népéletnek szinte valamennyi területén sürgős és fontos a gyűjtés. Témaválasztásunkat bizonyos néprajzi archaizmusok megmentésére irányuló szándékunk mellett főképpen az indokolja, hogy eddigi, a Tolna megyei Nagykönyiban végzett gyűjtőmunkánk anyagmennyisége alapján a táplálkozási szokások, hagyományok megírására vállalkozhattunk. Gyűjtésünk módszere kettős volt: részben passzív, megfigyelő (erre elsősorban a nyári szünetekben volt módunk, amikor egy-két hónapot is töltöttünk Nagykönyiban), részben pedig aktív, kérdező módszerrel végeztük a gyűjtőmunkát. Ez utóbbit kiegészítették azok a magnetofon-fölvételek, amelyeket 1971—72-ben Szabó József készített a községben.

A feldolgozott anyag a századforduló körüli évektől napjainkig öleli föl a nagykönyiak táplálkozási hagyományait.

Adatközlőink: Berki István 74 é., Drávecz Ferencné 48 é., Gergely Mihályné 73 é., Rabb Imréné 89 é., Szabó Istvánné 54 é., Szabó József 66 é., Szabó Józsefné 63 é. és Szabó Lászlóné 34 éves.

A táplálkozás hagyományos rendje

A nagykönyiak (a helybeli és a környékbeli lakosok ajkán: *könyiak*) táplálkozási hagyományaira az év minden szakában a napi háromszori étkezés jellemző. Ettől csak a gyerekek és a nehéz fizikai munkát végző *masinások* (cséplőmunkások) táplálkozási rendje tért el azzal, hogy a reggeli, ebéd és vacsora mellett a gyerekek akkor is ettek, amikor napközben megéheztek, a masinások pedig négy-öt óra között *uzsonnáztak* is.

A reggeli általában könnyű, gyorsan elkészíthető ételekből állott, de ha nehezebb munkát végeztek, akkor szalonnát, sonkát, kolbászt, *zsvártlit* (disznósajtot) stb. reggeliztek. Volt, aki otthon, volt, aki munkakezdés előtt a mezőn reggelizett, vagy esetleg útközben, a kocsin ettek valamit. Dologidőben a reggeli ideje, módja eléggé meghatározatlan volt, csak a pihenést jelentő téli időszakban adódott lehetőség a ko-

mótosabb reggelizésre. Ebédre nemcsak a sok munkát adó tavaszi, nyári és őszi időt szakban fogyasztottak hideg ételt, amely a reggelitől inkább csak mennyiségben tér el, mert bőségesebb volt, hanem általában télen is hideget ettek ebédre, és főtt ételt többnyire csak vacsorára készítettek. Vasárnap azonban mindig ebédet főztek. Napjainkban, ha van ideje a háziasszonynak, már olykor-olykor hétköznap délben is főtt étel kerül az asztalra. Olyan hagyományos étrend nem volt, amely szerint a hét egyes napjain meghatározott ételeket fogyasztottak volna. Legfőljebb a pénteki *bűtöt* (bőjt) igyekeztek megtartani, és ilyenkor inkább tésztát főztek, a zsíros ételek helyett olajos ételeket, tejet és tejtermékeket fogyasztottak.

A gyűjtőgető élelemszerzés

A gyűjtőgető élelemszerzés, amely mindenkor a lehető legszorosabb kapcsolatban volt az ember környezetével, a környező vidék adta lehetőségekkel, napjainkig fennmaradt a községben. Megjegyzendő azonban, hogy ennek a helyi lakosság táplálkozásában játszott szerepe az utóbbi időben sokat veszített egykori jelentőségéből. Jószerivel csak a *gombázásról* mondhatjuk azt, hogy még ma is dívik.

A falu határán keresztül folyik a Koppány patak (a helybeliek ajkán gyakran *Kanális* v. *Kanálícs* formában hallható), amely több kisebb-nagyobb ér vizét gyűjti össze. Századunkban *vízi élet*ről már nemigen beszélhetünk a Koppány völgyében, hiszen legfőljebb egy-két horgászni szerető, ráérő ember járogat a partjára. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy az 1830-as években történt szabályozása előtti időben jelentősebb vízi élet folyt itt, és a természet kínálta javak (halak, madarak stb.) nagyobb jelentőségűek voltak a lakosság táplálkozásában. Erről győz meg bennünket Borsitzkij János községi jegyzőnek 1864. április 17-én keltezett válasza, amelyet a PESTY FRIGYES nevéhez fűződő földrajzinév-gyűjtés során a kérdőívre elküldött. Ezért nem érdektelen az Országos Széchényi Könyvtártól kapott mikrofilm alapján az ide vonatkozó részt idézni: „Rétek »Falualliai és Bozoti« név alatt ismeretesek, ezen rétek mind a falu körül a község éjszaki részén húzódik le a Paari határig, — végig metszi a regulált Koppány csatorna — ezen rétek régente mind nádas, berek és bozót lévén teli szárnyas vadakkal és mintegy 30 évvel ezelőtt a Koppány vize regulációja után nyerte jelenlegi természeti tulajdonságát és minthogy ezen Koppány csatorna tavaszi időszakokban a hó elmosódáskor és sok esőzések ki szokott önteni, — tehát igen bő takarmány mennyiséget szokott nyújtani.”

A takarékos — és az ínséges időkben különösen szegény — parasztember összegyűjtötte a mező és az országutak számára hasznos javait is. Így szerezték be pl. a hársfa virágának összegyűjtésével a teának valót, aratás idején összeszedték (főleg a gyerekek) az utak menti *fődiszédérgyét* (szeder), a *vadméggyet*, *vadómát*, *vadkörtét* és különösképpen a *szédérgyét* (faeper), amelynek gyümölcsét nemcsak szívesen ették, hanem — ha volt rá mód — összegyűjtötték, és pálinkának főzték ki. Ugyancsak pálinkafőzésre hasznosították az erdőszéleken, utak mentén növény *csete* (földibodza, gyalogbodza) fekete, bogyós termését. Ezen kívül — még a két világháború közötti időkben is — sokan lekvárt készítettek belőle. Lekvárfőzésre a *hécseállit* (csipkebogyó) is fölhasználták. Ha lehetőség adódott rá, akkor valami ősi vadászszenveddéllyel és örömmel fogtak mezei nyulat és madarakat (fogoly, fácán, fűrj stb.) is. Az ürgét csak kiöntötték a lyukából, de meg nem ették. (Hasonlóképpen lenézték volna az ürgét evő embert, mint a békát megevő egy-két családot.)

A kónyi embernek a legtöbb — gyűjtögetéssel beszerezhető — vadon termő élelmet az erdő adta. A Kónyi-erdő ugyan nem túlságosan nagy kiterjedtségű, nem messze azonban nagy — egykori hercegségi — erdők húzódtak, továbbá a pári és a kocsolai erdő is elég közel esik a faluhoz. Ez tette lehetővé, hogy az erdőben termő vadgyümölcsöket összegyűjtsék. Erre szükség is volt, mert általában kevés gondot fordítottak a gyümölcsstermesztésre (erről a gyümölcsfogyasztásnál részletesebben is szólunk). *Somot, vadómát, vadkörte* és *epërgyét* (szamóca) viszonylag könnyen és bőven találtak a környékbeli erdőkben. Igaz, ez azzal a veszéllyel járt, hogy ha összetalálkoztak az erdősszel, akkor az rendszerint megfelezte az összegyűjtött vadgyümölcsöt. A *jágërok* (erdészek) általában tiltották az erdőbe járást, hallgatólagosan azonban megengedték. Az utóbbi évtizedekben már nemigen mennek vadgyümölcsért az erdőbe. Az ötvenes években legfeljebb somért jártak még el a közeli pári erdőbe. Gyermekkoromban magam is (Szabó József) többször voltam ott somért. Ahhoz, hogy ezek az erdei gyümölcsök (som, vadalma, vadkörte) fogyasztásra alkalmassá váljanak, bizonyos ideig várni kellett az otthoni érésükre. Ezért a padlásra szokták fölvenni, és ott teknőbe vagy búza, árpa közé rakták, hogy megpuhuljon. Voltak, akik a somot megasztalták, és eltették télire. Az erdőnek ezenkívül abban is hasznát látták, és látják mind a mai napig, hogy az esős és meleg időjárás beálltával, amikor gyorsan nő a gomba, sokan mennek *gombát szédni*. A leggyakrabban előforduló gombafajták: *a bagógomba, a csepërke* (csiperke), *fësüke, géva, keserü, nyulfülü* vagy *róka-gomba, kék-, piros és zöd hátú gomba, vargánya* stb. Az ehető gombák megismerését nem könyvekből vagy szakemberektől sajátítják el, hanem ez is rendszerint apáról fiúra hagyományozódik.

Az erdő hasznáról és a gyümölcsstermesztés állapotáról 1972. július 28-án Berki István 72 éves a következőket mondta magnetofonszalagra:

„Azutám még gombáznyi is el szokot mennyi a nép, mer hát az is megnöd benne. Hát talám mondanám, hogy | somozni még vatkörtezní is, de a mi erdönk, ez ahó kicsi vót, mer a pásztorok hát lëtetették ezeket, a kis sargyak nëm tuttak fölnyönnyi. De a tőszomszedságba vót a kocsolai, és herceg Èsztërházi-féle erdő is. Abba nëm vót szabad belemënnyi a pásztoroknak. Oda el szoktunk mënnyi somoznyi, vatkörtezní, mer abba a régi üdöbe valahogy — nëm tudom én — úgy monták, például nálunk még ezelött ötfen évvel is, hogy a cserësnye nëm terëm mëg. Nëm, mer nëm ütették. Nëm próbáták. Mëg nëm izs vót talán uan egy jó gazdaembër, aki esztet, esztet | berëndëszte vóna. Utyhogy a, a kónyi népnek — mongyuk uan hatfan-hetfen évvel ezelött — a som és a vatkörte, a vad-alma vót a gyümölcse. Cserësnyét vagy, vaty szilvát csak akkor ëvëtt, ha Tengödrü hosztak kocsin árúnyi. És így nagyon rá vót szokval a nép, hogy ... Ugyan tiltották ám. Már az epërgyénë keszték. A gyerekek mëg már epërgyëzní elmëntek juliuzsba. Asztat rëndëssen, ha a jágër elfogod bennünket, mëk szokta feleznyi az epërgyét. De azért ëmëntünk, mer akkor mëg mindik fele mëgmaratt, mer mind ahogyan az elözöleg mondom, nálunk nagyon lëmaradi vót, mer sëmmiféle gyümöcs, asz monták, hogy nëm terëm mëk Kónyiba a gyümöcs. Most jëlëneg a szöllömbe van körübelü negyven szilvafám, utyhogy, hogy | hatfan litër szilvapálinkám lëtt az idënn is. Akkor pedig nëm termët mëk sëmmiféle — asz monták, Mer nëm is próbáták. Ugyë lëmaradod vót a nép. Nëm vót a népnek uan vezetöjje, aki, aki rá tudod vóna mutatnyi, hoty hát, hát ez a fa is jó ide, mëk hát eszt mëg eszt termí. Utólag lëtt ëty faiskolánk. Èggy igën karakány jeddzö kerüt ide, és ez rëndëzëtt ëty faiskolát. Ebbe vót ëggy embër, aki ojtogatta, szëmëszte ezeket a vat fákot, és ëkkor már, ëkkor kezdödött, hogy a falu el lëd gyümölcsfával ládval. Utyhogy eszt most már hajjuk, hogy vótak nagy ijen, ijem fatelepëk, ahol ezeket

tenyésztették, de akkor sē ujság nēm volt, sē ez, sē az. Nēm tudott a nép sēmmit. Például én tiz éves, tizēnegy éves koromba a plēbános szokot hozatnyi ujságot, és így vasárnap elmēntem elhordanyi. Kettő-háromná többet nēm tuttam elannyi. Nēm vettek, mer rézbe óvasnyi sē tuttak, rézbe mēk hát mit is töröttek a politikāvā, hogy mit ír az az ujság. Nēm, nēm töröttek azok avval, utyhogy, hogy | hát nagyon el vót maradval a közösségünk ezēn a térēn. Mind az előbb említettem, hát som, vadkörte — ez vót a falu gyümölcse. Mikor már a som kezdett érnyi, eszt mindēnki tutta, hogy érik a som. Nēm vót összebeszélés, ētyszerűen férfiak is, amikor nēm volt mázs dóga, fokta magát, ēty szütyőt a hóna alá, és mēnt somoznyi. Ott asztán össze szoktak találkoznnyi, mer nēm vót megbeszéve, hogy ém máma mēgyék. Mindēgyik akkor mēnt, amikor pont ráért. És ott, ott össze szoktak találkoznnyi. Eszt a somot mikor hazahozták, még ez nēm annyira, hanēm a vatkörte az ujan fujtózs vót, hogy mēgēnni nēm lehetett. Hanēm fō köllöd vinnyi a padlásra tēknőgbe vagy buzába öntötték. S mikor mēkpuhút, akkor hát különös jó vót. De mēkfullat tüle az illető, hotyha ēkeszte ēnni, az uan fanyar vót. Az ujan, uan, hát szóval nēm jó vót az. Így már ez be vót így álidba, hoty | a padlásra fölöntötték, és ot mēkpuhút. Azután hát ez vót az ēgyedüli, a falunak a gyümölcse.” (MNYTK. 163. sz. 17—8.).

A levesek

Nagykőnyiban a háziasszonyok minden főétkezéshez — hétköznap a vacsorához, vasárnap az ebédhez — főztek levest. Nyári dologidőben az is előfordult, hogy késő este értek haza a mezőről, és csak a gyorsan elkészülő leves megfőzésére futotta a gazdasszony erejéből. Régebben, a századfordulót követő években igen kis változottságot mutat a levesek elkészítése. Az adatközlők visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy zöldségféléből nem főztek levest, hiszen ezek alapanyagát nem termesztették, akkoriban még nem is igen ismerték. A leggyakrabban *tésztalesves* volt, amelyet gyorsan el lehetett készíteni. A tésztalevest mindig rántás nélkül főzték. Zöldséget, zöldség zöldjét, nyáron paradicsomot és zöldpaprikát is tettek bele. A tésztát külön, kevés lében főzték ki, és utána öntötték az egész leveshez. A tésztalesves igen gyakran került az asztalra, ezért a tészta fajtáját válogatni szokták, hogy ne unja meg a család. Készítették metélt tésztával, kockára vágott reszelt tésztával. Néha pár szem kockára vágott krumplit is tettek hozzá, ilyenkor *csipkédett* (csipedett, csipetke) került bele.

Szívesen és gyakran fogyasztották régen a *borsólevest* (száraz bableves). Zöldséggel, sárgarépával, olykor paszternáccal ízesítették. Fokhagymát is főztek bele. Sok család *magyarborsot* (törött fekete bors) is tett hozzá. Leginkább *csipkédettel* fogyasztották, ritkábban kockás tésztát tettek bele.

A *lencselevest* a *borsólesveshez* hasonló módon készítették. Hamar elkészült a *lebbencsleves*. Káposztát és sárgarépát is főztek bele ízesítőnek, majd tojás nélkül gyúrt, kockára vágott tésztát tettek bele. Az ilyen tojás nélkül gyúrt tésztákat vízben főzték ki, és csak tálalás előtt öntötték a leveshez. Szegényebb családok étele volt a *rántottleves*. A rántás fölengedése után, ha már forni kezdett, száraz, kockára vágott kenyérdarabokat tettek bele. Újabban tojást kevernek a rántottlevesbe.

Régen sok háznál volt tehén, így könnyen hozzájutottak a szegényebbek is a tejhez, amelyből vízzel hígítva sűrűn főztek *tejlevest*. A tejelesbe is vízben kifőzött, metélt tésztát tettek vagy *zsurmukát* (vizes kézzel összemorzsolts liszt). Amelyik háznál nem volt tehén, ott nemigen főztek tejlevest. Ősszel a levesek sorába került a *haj-*

dinaleves is a szegény házaknál. A takarmánynövény magját rántással készítették el. A századforduló idején *köleskása levest* is főztek néha az adatközlők visszaemlékezése szerint. Nagy dologidőben, főleg aratáskor a korán reggel munkába induló napszámosok gyakran *zsurmúkalevest* kaptak a nagygazda házában. Ez a szegényes, egyszerű étel úgy készült, hogy kevés zsíron paprikát pirítottak, vízzel felöntötték, és *zsurmúkát* tettek bele tészta helyett. Néha *krumplilevest* is főztek, a hagyományos módon gyenge rántással és köménymaggal ízesítve.

A gondos háziasszony nyáron és ősszel az érett gyümölcsökből egy keveset félretett, megszáritotta a napon, és a megaszalódott gyümölcsöket eltette télire. Télen aztán, különösen böjti napokon és nagypénteken, *aszalék leves* került az asztalra. Abba aszalt szilvát, meggyet, körtét, almát tettek. Jó sok cukrot tettek a vízbe, és amikor fölforrt, kevés vízben elhabart lisztet, sőt ha volt rá mód, tejfölt is kevertek hozzá. Egyes családok — ízlés szerint — fahéjjal is ízesítették. Disznóölés utáni napokban főzték régen a *zabalevest* (abálóléből készült leves). Különösen reggelire fogyasztották úgy, hogy felmelegítették, és száraz kenyeret szeleteltek bele.

Az idősebb nemzedék visszaemlékezése szerint vasárnap, de nagyobb ünnepeken mindenképpen még a szegényebb családok is igyekeztek *húslevest* főzni ebédre. A húsleves egyik legelterjedtebb, kedvelt formája a *gulasos*. Zsírral pirítottak egy kevés hagymát, és abba darabolták az egész *csibét*. Sárgarépával, zöldséggel, paprikával, paradicsommal ízesítették. Egyes családoknál néhány szem krumplit is tettek bele. Birka- és marhahúsból is szoktak *gulasost* főzni. A lakodalmat megelőző napokban ma is *gulasossal* vendégelik meg a sütsben-főzésben segédkező rokonokat. Persze karácsonykor, újévkor, húsvétkor a hagyományos húslevest főzték, és *pasztába* (gyermekágyas asszonynak készített ünnepi ebéd) is vittek *tikhúslevest*. Újabban főznek tyúkból és csirkéből *becsináttlevest*. Kevés zsírhoz hozzáadják az eldarabolt csirkét vagy tyúkot, karikára szeletelt répát, zöldséget tesznek hozzá, nyáron zöldpaprikát is. Ha már kellően megfőtt, a combokat és a mellehúsát kivesszik a levesből megpirítani, utána pedig daragombócot szagatnak bele. A legújabb időkben, kb. 20 év óta a konyhakertekben természetien kezdték a különféle zöldségféléket, amelyekből ízletes, vitaminokban gazdag, változatos leveseket készítenek. Nemcsak a fiatalok, hanem a legidősebb nemzedék is szívesen főz *karaláblevest* csipkedettel, *karfiollevest* reszelt tésztával, *cukorborsólevest* (zöldborsóleves), *paradicsomlevest rizsával* (rizs) vagy *csipkédéttel*, nyáron pedig *gyümölcsleveseket* (pl. meggyből, almából, őszi-barackból) lisztel behabarva.

A húsfogyasztás

A húsfogyasztás mértéke Nagykönyiban is, mint bármely más községben, egyik fokmérője volt a gazdagabb és szegényebb családok közti különbségnek. Igazán szegénynek az a család számított, ahol nem tudtak télen legalább egy hizót vágni. Aki pedig tudott disznót hizlalni, az arra törekedett, hogy az egész évre szükséges zsírt, szalonnát, töpörtöt, disznóhúst előteremtse. A különféle töltelékek (kásás hurka, véreshurka), *májjushurka* (májashurka), *zsvártli*, kolbász elkészítése után megmaradt hús legnagyobb részét fölfüstölték, hogy sokáig elálljon. A disznóhús — minden formában — igen megbecsült kincse volt minden családnak. A szalonnát, sonkát, kolbászt olyan beosztva fogyasztották, hogy az őszi betakarításig, kukoricatörésig, burgonyaszedésig lehetőleg eltartson.

A disznóhús mellett — meglehetősen ritkán — fogyasztottak marhahúst is. Volt ugyan hentes a faluban, de rendszeres húsmérés soha nem volt. Alkalmoszerűen (ha pl. eltörött egy-egy marha lába, vagy megbetegedett, és le kellett vágni) került sor a marhahús kímérésére. Korábban viszont sokkal több birkahúst fogyasztottak. A szegényebb családok is tartottak 3—4 birkát, amelyek közül nagy ünnepeken (pl. lakodalmokkor, búcsúkor) levágtak egyet-egyet. A birka húsát változatosan használták föl. Főztek belőle *gulasos* levest, készítettek *pörkűtnek*, húsos káposztának, és fogyasztották (fokhagymás zsírban megsütve) peccsenyének is. A visszaemlékezések szerint három emberöltővel ezelőtt a szegény családok ráfanyalodtak még a kecskehúsrá is. A baromfik közül csirkét, tyúkot, kacsát, libát neveltek, és ünnepnapokon ezekből vágtak.

A halfogyasztás mértéke Nagykónyi községben jelentéktelen. Régen alkalmi, vándor halásusoktól vásárolhattak halat. Valamelyest javult a helyzet halellátás szempontjából akkor, amikor a helyi termelőszövetkezet halastavat létesített, és lehalászás idején, ősszel könnyebben juthattak halhoz a község lakói.

A különféle húsek felhasználása, elkészítése sokféle, változatos. Csaknem mindenfajta húsból főztek ízletes levest (l. a leveseknel). Gyakori elkészítési mód a *pörkűt*, hagymás zsírban szép pirospaprikával fűszerezve. Mellé *nokédli*t szaggattak, vagy *rizsát* (rizs) pirítottak. Kedvelt elkészítési mód a *kirántott hús* és a tepsiben sült *peccsenye*. Újabban szokták a sertéshúst, a liba vagy kakas mellehúsát, combját ledarálni, és *fasírozottat* készítenek belőle tojással, megáztatott kenyérral vagy zsemlyével, sóval, borssal összegyúrva. A fiatal háziasszonyok *paszitába* vivéskor, húsvétkor vagy kedves vendégek fogadásakor a fasírozott választékosabb, tetszetősebb formáját készítik. Főtt tojásokat helyeznek a fűszerekkel összeállított darálthúsba, és hosszúkás formájú alumínium kuglófsütőben sütik ki úgy, hogy sütés közben zsírral locsolgatják. A formában hagyják kihűlni, így szépen lehet szeletelni, majd tálni. Ezekre az alkalmakra készítik a fiatalok a *töltött csirkét*, amely időigényes étel, és nagy ügyességet is kíván az elkészítése. A különféle húsek gyakori felhasználási módja a *húsos káposzta* és a *gombócós káposzta*, amely a más vidékeken igen elterjedt töltöttkáposztához hasonlít leginkább.

Szólnunk kell még a füstölt húsek felhasználásáról. A *borsóleves* (száraz bableves) akkor finom igazán, ha *füstölt ódalis*, *orgya* (orja; a disznó gerince) vagy *sunkacsánk* (csülök) fő benne. Karácsony, újév, húshagyó vagy húsvét nem múlhatott és ma sem múlik el kocsonya nélkül. A füstölt körmöket, *bürcét*, orrot, fület, farkot, forró vízben áztatják egy kicsit, és ezekből készül, legalább fél napi főzés után, az ízletes kocsonya. Az újévi ebédet csak disznóhúsból készítették, baromfit soha nem öltek, nehogy elkaparja a szerencsét.

Napjainkban jelentősen megváltozott a húsfogyasztás mértéke, és a húsból készült ételek igen nagy változatosságot mutatnak. Minden háznál százsámra nevelnek baromfit. Hétköznapi is gyakran kerül hús az asztalra. A termelőszövetkezet rendszeresen vágat nagy ünnepek előtt marhát, sertést, birkát. A község lakói eljárnak a közeli nagyobb településekre (főleg Tamásiba, Dombóvárra) piacra vagy ruházati cikkeket vásárolni, és ilyenkor gyakran megfordulnak a hentesnél és a halcsarnokban is.

Káposztából készült ételek

A káposzta és a burgonya nélkülözhetetlen alapanyaga a hagyományos népi táplálkozásnak. Régebben — sőt ma is így van — a konyhakertekben káposztából és krumpliból igyekeztek annyit termelni, amennyi a családnak egész évre elegendő volt. Ez természetes is, hiszen ezekből az alapanyagokból olcsón nagy mennyiség termesztethető, és sokféle étel készítésére alkalmasak. A régi inséges években, amikor hús ritkán került az asztalra, gyakran elővették a háziasszonyok a káposztát és a krumplit vasárnapi ebéd elkészítésekor is. A legtöbb káposztából készült étel nyersanyaga a savanyított káposzta. A káposztát házilag szokták savanyítani. Minden-szentek előtti héten teszik el savanyodni télire. A hordót alaposan kiforrázták, majd száradás után bedörgölték vöröshagymával. Közben káposztagyaluval szép keskeny szeletekre legyalulták a káposztát vajlingokba. A hordó aljára karikára vágott vöröshagymát raktak, majd beleöntöttek egy vajling káposztát. Ezután a férfiak vagy nagyobb gyerekek tisztára mosott lábbal *eltiporták* (eltaposták) az első réteget, amíg annak leve nem lett. Minden réteg káposztára tettek szemes borsot, fél marék sőt hintettek rá, és babérlevelet szórtak bele. Ha volt birsalma, akkor vékony szeletekre vágva azt is közé tették. A család nagyságától függött a rétegek száma. Amikor a *tiprástól* már sok levet engedett a káposzta, tiszta szakajtóruhát terítettek rá, majd a hordóba illő deszkákat tettek a tetejére. A deszkákra présként terméskövet raktak. A káposztát savanyodás közben többször lemosta a gondos háziasszony, hogy szép fehér színű és jóízű legyen. Vasárnapi és ünnepi alkalomhoz illő étel volt a *töltőkáposzta*. A ledarált sertéshúst vagy libamellet borssal, sóval, paprikával ízesítették, tojást és egy fej apróra vágott hagymát is adtak hozzá, és egy kevés liszttel jól összedolgozták. Gombócokat formáltak belőle, amelyet savanyított káposztalevélbe (*bundába*) burkoltak. A lábos aljára szálas savanyúkáposztát tettek, majd egy sor tölteléket. A tetejére ismét káposzta került. Ha nagyobb volt a család, kétsorosan is főzték. Külön kis lábosban pirítottak neki rántást, majd kevés paradicsomot is öntöttek hozzá. Kavarás nélkül, lassú tűzön főzték. Újabban a töltőkáposztát kiszorította a *gombócos káposzta*, amely az előzőhöz hasonló módon készül, csak a tölteléket nem csavarják bele káposztalevélbe. A gombócos káposzta töltelékébe ma rozsliszt vagy gríz helyett *rizskását* tesznek. Főzték a savanyúkáposztát úgy is, hogy húsdarabokat daraboltak bele. Télen reggelire szoktak gyakran *sűtkáposztát* csinálni. A savanyúkáposztát hagymás zsírban megsütötték, töpörtőt vagy apróra vagdalt szalonnát is kevertek közé, a *remben* (sütőben) pedig hajában sült hozzá a krumpli. Igen kedvelt, ízletes reggelinek számított ez régen. Legyalult édeskáposztából készült a *paradicsomos káposzta*, amelyet hús nélkül főztek. Gyakran tálták húsok mellé a *dinctűtt káposztát* (dinsztelt káposzta), amelyet kevés ecet hozzáadásával ízesítettek. Édeskáposztát pirítanak zsírban a káposztás tésztára. Napjainkban is közkedvelt, hétköznapi is készített sült tészta a *káposztás rétes*. Régen sütöttek kelt tésztából *káposztás bélest*, ma már szegényesnek tartják, és nem készítik. Elterjedt felhasználási módja az édeskáposztának, hogy cukros, ecetes vízzel leöntve savanyúságként találják.

Meg kell említenünk a *kelkáposzta* felhasználását is. Csak a fiatal nemzedék körében elterjedt a *kelkáposzta főzelék*, különösen az olyan családoknál, ahol kisgyermek van. Az idős emberek általában nem kedvelik a kelkáposztát.

A burgonya felhasználása

A nagykönyi parasztember régen is, ma is megtermelte az egész évre elegendő burgonyát. Télen a pincében vagy az e célra ástott vermekben igyekeztek eltartani. Tárolás előtt különválogatták a kapával megvágottakat és az aprószeműt. Ezt az állatokkal etették meg. A nagyszeműt hagyták étkezésre, az arányos, tojás nagyságú burgonyát félretették *rakókrumplinak*. Krumplira minden háznál nagy szükség volt, hiszen a legegyszerűbb, legszegényesebb ételek sem képzelhetők el nélküle. Télen szinte naponta ették a hajában főtt vagy sült krumplit, többnyire hús nélkül, legfeljebb töpörtővel, szalonnával vagy kolbásszal.

Főlhasználták a krumplit levesek változatosabbá tételére pl. *gulásosba* és *csipkédettbe* (l. a leveseknél). Az öregek még jól emlékeznek azokra az időkre, amikor sűrűn kellett enni a *krumlipempőt*. Vékonyra szelt krumplit megfőztek sós vízben. Amikor jól elforrt a levét, és a krumpli már megfőtt, lisztet kevertek bele, összefőzték és villával megtörték a krumplit. Kevés zsírral hagymát sütöttek, és az összetört krumplit azzal a hagymás zsírral megöntözték.

A *krumpligánica* a pempőhöz hasonló módon készült, csak több lisztet kevertek hozzá, így keményebb pépet nyertek, amelyet forró zsírba mártogatott evőkanállal előre kizsírított tepsibe szaggattak. Amikor megtelt a tepsi, a tetejét zsírral, vagy ha volt a háznál, tejföllel meglocsolták, és gyors tűznél sütötték.

Régen a szegény családok sűrűn ettek *krumpliistercet* is. Sós vízben főtt krumpliról leöntötték a levét, és zsírral sült hagymát kevertek a krumplihoz, és még úgy együtt sütötték a krumplit kevés ideig.

Idős emberek ma is készítenek még néha-néha vacsorára *tepszis krumplit*. Kizsírított tepszibe karikára szelt krumplit tettek, zsírral meglocsolták és ropogósra sütötték.

Ritkán még ma is főzik a *savanyó krumplit* (más néven *ecetëskrumplit*). Egytálételként kerül az asztalra, mert laktató. A kockára darabolt krumplihoz paprikás rántást készítenek, és fölengedés után a levébe babérlevelet főznek. Tálalás előtt ízlés szerint ecettel ízesítik. Nagykönyiban is készítik az országsszerte ismert *paprikás krumplit*, kolbásszal ízesítve.

Felhasználták a burgonyát tésztafélék kiegészítőjeként: pl. a *krumplisnudli* ~ *krumplisnyukli* tésztafélék gyúrták, de főztek krumpliszezlet, sőt szegényebb helyeken túró hiányában *krumpliszezlet* sütöttek. Az adatközlők szerint — a választékosabb, sokoldalúbb táplálkozás elterjedésével — csökkent a burgonyafogyasztás. A fiatalok már inkább csak sült húsok, pörköltök mellé készítik körítésnek a sült krumplit vagy a krumplipürét.

Mártások, főzelékek, pépes ételek

A levesekben főtt húsok mellé alkalomadtán mártást vagy főzeléket készítettek, de sok helyen megették a mártást hús nélkül is. Megfigyelésünk szerint az idősebb nemzedék között kicsi a mártások és főzelékek népszerűsége, a fiatalok viszont szívesebben főzik. A legidősebb adatközlők emlékezete szerint a századforduló körüli években már főztek néha *paradicsonymártást*. A zsír, liszt, kevés paprika hozzáadásával piritott rántást üveges paradicsomlével engedték fel. Forrás után, ízlés szerint cukorral édesítették. Az *ecetësmártás* még vasárnapi ételnek is megfelelő volt. A ha-

gyománnyal készített rántást zsemle színűre pirítják, vízzel fölengedik, ha van tejföl a háznál, akkor azt is habarnak hozzá. Végül kevés ecettel ízesítik. Ha hétköznap főzték az ecetesmártást, akkor forrás közben tojást ütöttek bele, amely így szépen egészben maradt. Minden személyre egy, esetleg két tojást számítottak. Vasárnap vagy egyéb ünnepi alkalmakkor az ecetesmártás mellé főtt sonkát vagy oldalast tálaltak. Szegény családok kényszerűségből főzték régen a *vöröshajmamártást* és a *fokhajmamártást*. A rántásba szeletelték belé vékony karikákban a fokhagymát vagy vöröshagymát, amely a rántás között megpuhult, megdinsztelődött, majd utána fölengedték vízzel. Télen, disznóvágás utáni hetekben a főtt hús mellé gyakran készítettek *tormamártást*. A rántásba beleszelték a tormát, tejjel fölengedték, utána ízlés szerint ecettel és csipetnyi cukorral ízesítették.

Az I. és II. világháború inséges éveiben terjedt el a faluban a takarmányrépából készült *répafőzelék* és a *cukorrépafőzelék*. Mindkét répafajtát vízben megfőzték, és rántást készítettek hozzá. Ugyancsak a háborús években vált elterjedté a *csicsókafőzelék* is, amelynek rántását fokhagymával ízesítették.

Az adatközlők egybehangzó véleményéből kiderült, hogy régen és ma egyaránt szívesen fogyasztják a községben a szárazabból készült ételeket. Hagyományos főzelékféle a *rántottborsó* (szárazbab-főzelék). A babot levesben főzik meg, majd kiszűrik onnan. A levébe metélt tésztát tesznek, a babot pedig ritka rántással berántják. Ez a készítési mód gazdaságos, mert kevés fáradtsággal, rövid idő alatt levest és főzeléket is nyernek egy nyersanyagból. A bablevesből kiszűrt bab másik gyakori elkészítési módja a következő: A jól megfőtt babot villával összetörik, annyi lisztet kevernek hozzá, hogy pépes sűrűségű legyen, összefőzik liszttel, majd zsírban pirítanak vöröshagymát, és a bab tetejét azzal a hagymás zsírral leöntik. *Töröttborsónak* (töröttbab) nevezik ezt a sajátos ételt.

A felszabadulás után változás következett be a parasztemberek táplálkozásában is. A megváltozott életkörülmények lehetővé tették a sokoldalúbb táplálkozást, az ízletesebb, változatosabb ételek elkészítését. A falusi ember is gyakrabban bejárt a városba, és az ott megismert új dolgokat, köztük az ételeket, megpróbálta otthon is előteremteni. Ma már csaknem minden konyhakertben megterem a spárgatök, a zöldbab, a sóska vagy a kapor, amelyekből ízletes főzelékeket készítenek. A *sóskaszósz* rántását tejjel eresztik föl, a *tökfőzeléket* aludttejgel készítik, de szokták édestejjellel is, akkor kevés tejfölt habarnak hozzá. Igen gyorsan elkészülő, olcsó étel a *kapormártás*, amelyet szintén tejjel készítenek. Ahol kisgyermek van a családban, ott gyakran főznek a gyerek kedvéért *sárgarépafőzeléket* tejjel föleresztve, cukorral ízesítve. Újabban terjedt el a *spénófőzelék* készítése kisgyermekes családoknál. Alkalomszerűen főznek egyes családok *tüskerbizli-mártást* is (egresmártás).

A pépes ételek közül említettük már a *krumplipempőt* (a burgonyából készült ételeknél). Elterjedt a községben a *darapempő* (tejbegríz) és a *tejberizs* főzése, amely természetesen elsősorban a gyermekek étkezését szolgálja, alkalomszerűen azonban idős emberek és diétázó felnőttek is fogyasztják.

Összegzésként meg kell állapítanunk az alapvető különbséget: a régi idők öregjei olcsón hozzáférhető, szegényes mártásokat, főzelékeket készítettek inkább csak kényszerűségből, és többnyire hús nélkül fogyasztották azokat. A fiatalabb háziasszonyok szívesen főznek mártásokat, főzelékeket, változatosan el tudják készíteni őket, és szinte minden alkalommal hússal (főtt hússal, fasírozottal, sülttel, pörkölttel) együtt tálalják.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk néhány kukoricakásából készült ételt is. Ezeket már csak az öregek ismerik, de ők sem készítik. A kásaételek előállításához Nagykönyiban csak kukoricát használtak föl. Kásának legjobb volt a fehér kukorica, de annak híján sárga kukorica is megfelelt. A kukoricát kásátörővel vagy malomban őrölték meg. Gyakran főztek belőle a *kukoricakását*. Sós vízben megfőzték a kását, és ha megpuhult, a tetejére hagymás zsírt öntöttek. A *kukoricapempő* főzéséhez kukoricalisztet használtak, amelyet sós vízben forraltak addig, amíg összesűrűsödött. A tetejére szintén hagymás zsírt került. Kukoricalisztből készült a *tejesgánica* is a *kukoricapempőhöz* hasonló módon, csak a megpuhulása és a megsűrűsödése után a lábosból egy tálba átöntötték, és tejet kevertek közé.

Kölest Nagykönyiban nem használtak ételkészítésre, árpakását is csak olykor-olykor, kényszerűségből. A rizskása az első világháború utáni években kezdett lassan elterjedni, de még 15—20 évvel ezelőtt is akadtak családok, akik kukoricakását tettek a hurkába.

Disznóvágáskor főzik a *disznóölésés kását*. Ennek jellegzetessége, hogy a *küesztölében* (abálólé) főzik ki, amelytől különlegesen jó ízt kap. Amikor megfőtt, egyik részét félreteszik a hurkába, a másik részét pedig elosztják nyolc-tíz tányérba. A tetejére zsírban sült, karikára szeletelt hagymát tesznek, kevés borsot szórnak rá, és néhány szem töpörtővel díszítik. A közeli rokonoknak és a jó szomszédoknak vittek belőle egy-egy tányérral. A rokonokhoz vitt tányérokra gyakran néhány szelet pecsenye is került.

Főtt és sült tészták

Nagykönyi községben — az ország egyes vidékeitől eltérően — régen sem voltak és ma sincsenek jellegzetesen tészta napok. Amikor még a pénteki böjtöt betartották az emberek, akkor sem tésztát főztek, hanem csak zsírtalan ételt.

Amelyik családban kedvelik a tésztát, ott hetente bekerül az étrendbe, máshol csak havonta egyszer-kétszer főznek. Érdekes tény viszont, hogy mindenfajta levesbe, még a zöldségfélékből készütekbe is, tesznek tésztát. A levestésztát régen a szegénység miatt tojás nélkül gyúrták, és ilyenkor külön vízben főzték meg, többször kiöblítették, és csak utána tették a levesbe tálalás előtt néhány perccel, nehogy *elázzon*. Abban az időben egyáltalán nem gyúrtak előre levestésztát, csak közvetlenül a felhasználás előtt. Ma már mindenki tojással szokta készíteni, mégpedig annyi liszttel, amennyit a tojás felvesz. Egy-egy alkalommal három *levéllel* szoktak meggyúrni, és ez a mennyiség egy hétre is elég a családnak, hiszen közben *csipkédettet* és reszeltet is tesznek a levesbe.

A jól meggyúrt tésztát szép vékonyra elnyújtják, rövid ideig állni hagyják, hogy egy kicsit szikkadjon, és utána eldarabolják. A levestészta leggyakoribb és legkedveltebb formája a *metélt*. Előfordul, hogy apró kockára szeletelik, ilyenkor *pacaltésztá*-nak hívják. Nagyön ritkán, kivételes ünnepi alkalmakkor, az elnyújtott levestésztát csőregevágóval darabolják kockákra. Általánossá vált a községben, hogy *paszitába* ilyen tésztával főzött levest visznek, ezért *paszitatésztának* nevezik.

Nyári és őszi dologidőben, amikor késő este készítenek vacsorát a falusi asszonyok, nem nyújtják el a tésztát, csak belereszelik gyúrás után a levesbe (Ezt nevezik *reszeltlevesnek*). Kedvelt és gyorsan elkészülő tésztafajta a *csipkédett*. Újabban terjedt el a *daragombóc* (grízgaluska) készítése, amelyet különösen húslevesbe tesznek.

A fiatalasszonyok közül már sokan nem időznek a tésztagyúrással, hanem a boltban vásárolnak kész tésztát.

A második fogásként asztalra kerülő főtt tésztát egy család számára két összemarék lisztből gyúrták. Annyi vízzel készítették, amennyit a liszt fölvelt, néha egy tojást is tettek hozzá. Elnyújtás után vagy hosszúkás csíkokra, vagy nagyobb kockákra *metéték*, attól függően, hogy mit kívántak rátenni, mivel akarták ízesíteni. A *diós-*, *mákos-*, *turós-*, *darás* (grízes) tészta mindig hosszúkás, míg a *káposztás-*, *krumplis-*, *tojásostészta* kockás alakú. A legidősebbek emlékezte szerint régebben főztek *mesztelentésztát*, amire semmit sem hintettek, örültek, ha kifőzés után egy csipetnyi zsírt tudtak rátenni. A szegény időkben *rántásos tésztát* is csináltak, szép pirosra pirított rántást tettek rá. Néha lekvárral is ízesítették a hosszúkásra vágott tésztát.

Egy nagyon régi mondóka fűződik Nagykönyiban a tésztákhoz, vagy ahogy a legidősebbek hallották öreganyáiktól, a *mácsikhoz*:

„A nagykönyi híres mácsik
 egyik hosszabb, mind a másik,
 egyik turós, másik darás,
 Nagykönyiban nincs maradás.”

A meggyúrt tésztát néha, a változatosság kedvéért, nem vagdalták szeletekre, hanem *barátfülét* hajtogattak belőle, amelyet *légvárttal* töltöttek.

Kedvelt tésztaféle volt régen és ma is a *légváros gombóc*. Ennek elkészítése abban különbözik az eddig említettektől, hogy a liszthez kevés főtt burgonyát is kevertek.

A palacsinta tésztáját kétféleképpen készítik a községben: tej, liszt, tojás hozzáadásával vagy a tejet szóda vízzel helyettesítik. Egyesek csipetnyi cukrot is tesznek a palacsintatésztába, mások nem, mert a cukortól könnyen leragad. A palacsinta tölteleke igen sokféle lehet: mák, dió, túró, lekvár, kakaós cukor, fahéjas cukor. A palacsintához hasonló módon készül a *lábatlan* (tejes pite). Egy liter tejet, két tojást, kevés cukrot liszttel szép simára elkevernek, hogy jó sűrű legyen, majd tepszibe öntik, és egyenletes tűznél megsütik. Kockára vágva tálalják.

A sült tészták közül *vendégvárónak* is szokták készíteni a *forgácsfánkot*. Tej, tojás, cukor, sütőpor, zsír és liszt összedolgozásával kidarabolják, sütés előtt ügyes hajtogatással masnit, nyolcast, kosarat formálnak belőle, és csak utána teszik a sercegő zsírba. Pillanatok alatt megsül. A zsírból kivéve porcukorral szórják meg a tetejét. A *forgácsfánk* díszesebb, különlegesebb változata a *rózsafánk*. Tésztájuk alapanyaga és elkészítési módja azonos, csupán az utóbbi kivágása, hajtogatása más. A csőregevágóval virágsziromhoz hasonlóan beirdalják a tésztát, és minden második szirmot visszahajtanak középre. Tojásfehérjével ragasztják meg a behajtogatott szeleteket, majd a közepére lekvárt tesznek. Szintén zsírban sütik meg, ekkor válik ki nyílt rózsához hasonlóvá.

Leves utáni második fogásként gyakran sütnek a községben különféle pogácsákat. Mindig annyit sütnek belőle, hogy maradjon másnapra is, el tudják vinni a mezőre. Az idős emberek visszaemlékezése szerint régen leggyakrabban csak *sóspogácsát* sütöttek. Gyorsan elkészül és igen olcsó. Liszt, só, paprika és víz összegyúrással készül. Sem zsírt, sem élesztőt nem tettek bele. Nagyméretű, lapos pogácsákat formáltak, és régen a kemencében sütötték meg. Ma már csak az öregek sütnek sóspogácsát néha-néha, mintegy a fiatalkori ételek felidézéseként. Igen régi pogácsaféle a *paggyánsült pogácsa*. Búzalisztból készült, zsír és kevés élesztő összedolgozásával.

A meggyúrt pogácsatésztát kiszaggatták, és káposztalevelekre téve a kemencében sütötték ki. Nagyon régóta nem készítenek már ilyen pogácsát, hiszen nincs is már kemencés konyha a faluban. Szilveszter esti különlegesség volt a *tollas pogácsa*. Finomliszt, tej, zsír és élesztő felhasználásával készült. Ahány tagból állt a család, annyi pogácsába tettek tollat kiszaggatás után. Mindenki pogácsáját valamilyen jellel ellátták, ugyanis — a hiedelem szerint — akinek a pogácsájában megég a tolla, az az új esztendőben meg fog halni. Az adatközlők visszaemlékezése szerint 1908—1910 körül sütöttek utoljára tollas pogácsát, azóta kiment a divatból. Annál inkább általános ma is a *krumplispogácsa* sütése. Kétféle módon szokták készíteni. Az egyik fajta tésztáját azonos módon készítik a krumpligombócéval, ilyenkor zsírban sütik meg. A másik fajta krumplispogácsa liszt, zsír, élesztő, kevés tej, só, áttört burgonya összegyúrásával készül. Kiszaggatás után a tetejét bevagdossák, majd zsírozott tepszibe rakják, és tojással megkenik a tetejét, hogy szép piros legyen. Igen ízletes pogácsaféle a *túrőspogácsa*. Fél kilogramm túró, zsír, liszt, sütőpor vagy élesztő és kevés tej hozzáadásával készül. Kiszaggatás után a tetejét szintén megkenik tojással. Különösen téli időszakban, disznóvágás után népszerű a *tőpörtőspogácsa*. Ledarálnak ízlés szerinti tőpörtőt, és azt liszttel, tejföllel, tejben feloldott élesztővel jól összedolgozzák. Finom, omlós pogácsát nyernek így.

Igen kedvelt sült tészta a *rétes*, amelynek három fajtáját is készítik Nagykönyiban. Hétköznapi és ünnepnapokon egyaránt sütnek rétest az utóbbi évtizedekben. Régebben még vasárnap is csak ritkán engedhették meg maguknak a rétes sütést, hiszen ahhoz jó minőségű lisztre lett volna szükség. Régen karácsonykor, újévre, húsvétkor és a lakodalmakban sütöttek *kótt rétest* (kelesztett rétes). Lisztet, zsírt, tejet, élesztőt jól összedolgoztak, de arra vigyáztak, hogy a tészta lágyabb maradjon, mintha kalácsnak készülne. Ezután kelni hagyták, majd a megkelt tésztát annyi darabra vágta a gyúródeszkán, ahány rétest akartak csinálni. Még a *kiszakajtás* után is kelt egy kicsit, utána elnyújtották, majd megszórták töltelékkel (dióval, mákkal, kakaós vagy fahéjas cukorral). Ezután összetekerték, és a tepszibe tették. Két tekercs fért egy tepszibe. A közös oldalukat megszírozták, hogy össze ne ragadjanak, a tetejüket pedig tojással kenték be. A *kótt rétes*hez igen hasonló alapanyagokból készül a *cájos rétes* (élesztős rétes), csak ebbe legtöbbször tojást is tesznek, és nem szokták olyan sokáig keleszteni. Az összehajtogatás módja azonban egészen eltérő. Míg a *kótt rétes*ből rudakat formáltak, a *cájos rétest* összetekerés után kör alakúra hajtották. Napjainkban leggyakrabban *gyurott rétest* készítenek. A boltban kapható jó minőségű lisztet könnyen el lehet nyújtani, nem szakadozik ki. A *gyurott rétes* tésztájához csak 1 tojás, só, víz, liszt szükséges. A rétestésztát az összedolgozás után egy órahosszat állni hagyják, majd a *rétesnyújtó abroszon* kinyújtják. Ezután hintik rá a különféle töltelkeket (diót, mákot, túrót, meggyet, sült káposztát, krumplit, pirított darát stb). A tölteléket meglocsolják olvasztott zsírral és tejföllel. Kétoldalról középre haladva — a terítő felemelésével — összesodorják, utána köralakot formálva tepszibe helyezik, és gyors tűznél megsütik. A legtöbb nagykönyi családban még napjainkban sem múlik el egy-egy nagyobb ünnep rétes sütése nélkül.

(Folytatjuk)

ПИЩЕВЫЕ ТРАДИЦИИ В ДЕРЕВНЕ НАДЬКОНИ

Маргит С. Бозоки—Йожеф Сабо

В этой работе авторы описывают пищевые традиции деревни Надькони (область Толна). Собирательная работа была выполнена авторами частично как пассивными наблюдателями, а частично путём расспрашивания.

Их работа включает в себя обычный порядок питания, собирательство, приготовление разных видов слоёного теста, потребление мяса, описание разных видов блюд из капусты и картофеля, а также разные виды варёного и печёного теста.

Работа охватывает пищевые традиции жителей указанной деревни с конца XIX в. до наших дней.

DRAMATIKUS JÁTEKOK A CSÍKMENASÁGI LAKODALOMBAN

CZINEGÉNÉ KÁROLY ANNA

0. Az előző közleményünk¹ *Csikmenaság* (Armășeni) rövid történetével, valamint a gyermekkor játékaival, szokásaival ismertette meg az olvasót. A továbbiakban ezt a megkezdett sort szeretnénk folytatni. Helyszűke miatt azonban arról le kell mondanunk, hogy végigkísérhessük a lakodalom egyes mozzanatait, pontos és részletekre kiterjedő leírását adhassuk.² Itt csupán a csikmenasági lakodalmakban megjelenített dramatikus játékokkal foglalkozunk. A bemutatásukon túl kísérletet teszünk összehasonlító elemzésükre, és arra, hogy eredetük feltárásához adalékkal szolgáljunk.

1. Násznagyfa-vívés

Mindenekelőtt a lakodalmi rendbe való beillesztése és a játék leírása fontos ahhoz, hogy a továbbiakban elemzési kísérletet tehesünk.

A 30-as és a 40-es években még gyakori volt a *násznagyfaállítás*, napjainkban már elég ritka.

Általában az egyházi esküvő után mennek el a násznagyfáért a keresztszülők otthonába. Ide az újpár és a legényes ház násznépe megy.

1.1. A násznagyfának állandó talpazata van, amit megőriznek és egymásnak átadnak, mikor hol van rá szükség. Ez négyszögletű deszkalap (kb. asztallap nagyságú), amire 70—80 cm magas ágakat tesznek, amik még többfelé elágaznak. Ez maga a váz, amit aztán „felöltöztetnek”. A farészeket bevonják színes papírral, a deszkalapra fehér terítőt tesznek. A többi dísz süteményből készül: négy perecet süt a násznagné, az kerül a négy sarkára. A többi helyet aprósüteménnyel töltik ki. Általában öt vagy hét rend tésztát tudnak körberakni. Az ágakat is szalagokkal, süteménnyel díszítik.

Az álmenyasszony motívuma analógiás úton átkerült a játékba, ugyanis időnként *álnásznagyfát* is állítanak. Ez egy fenyőfa, amit *pityókával* (burgonya) és kenyérrel díszítenek fel. A kenyérből kis formákat vágnak ki, és a fa ágaira akasztják. Itt kiemelt szerep jut az *erdőpásztornak*. Ez a tisztség a násznagy valamelyik szomszédját illeti meg. Erdésznek öltözik fel. Zöld kabátban, kalappal a fején jelenik meg. Az ő feladata, hogy vigyázzon a násznagyfára, és alkudozzon a gazdával, hogy mennyiért adják ki a fát. Ő hozatja elő az álnásznagyfát, majd később *bárca* ellenében kiadja a násznépnek az igazi násznagyfát.

¹ CZINEGÉNÉ KÁROLY ANNA, 1982, 199—226.

² A csikmenasági lakodalom leírását a *Csikmenaság családi és naptári ünnepei* c. szakdolgozat tartalmazza, amely 1982-ben készült FERENCZI IMRE docens irányításával. Lelőhelye Szeged, JATE Néprajzi Tanszéke.

A násznagyné literes üvegekbe pálinkát önt. Ennek mennyisége attól függ, hogy hány keresztszülő állítja a fát³: két vagy négy liter. Az üvegeket színes papírokkal feldíszítik, a nyakukra virágból koszorút kötnek, *perecet* tesznek. Ezt nevezik *násznagypálinkának*. Ebből nem szabad az úton senkit megkínálni, sértetlenül kell a vőlegényes házhoz vinni. Ez a násznagyné ajándéka az újpárnak.

1.2. A násznagy, a násznagyné és a közeli hozzátartozók otthon várják a vőlegény násznépét, hogy azok elvigyék az újpárnak készített ajándékot. Zeneszóval, énekelve érkeznek a kapuig, de nem mehetnek be azonnal, mert az udvaron elkezdődik a mókázás. Cselekmény-szinten csak az „egyszer történt” játékot lehet leírni, mert mindig másként zajlik, a násznép ötleteitől, jókedvétől függően. Erősebb az improvizálás, mint a szerepjátszás. A legfontosabb az, hogy a háziak nem vesznek tudomást az érkező vendégekről. Valami módon el akarják terelni a figyelmüket arról, hogy odabent násznagya van. Ennek több változatát játsszák. A kapura különféle feliratokat tesznek:

„Száj- és körömfájás, tilos a bemenet!”
 „Elsősegélynyújtó állomás” stb.

Az utóbbi esetben a kapuban fehér köpenyes, szemüveges orvos áll, vöröskeresztes szalaggal a karján, és csodálkozást mímél a nagy tömeg láttán. Máskor a kapu elé egyszerűen szalagot húznak ki, hogy ne tudjanak addig bemenni, amíg bent a móka véget nem ér. A kapun belől lévők különféle *maszkurákba* öltöznek. Általában valamilyen munkafolyamatot utánoznak, és ennek megfelelően öltöznek fel. Pl. ha nagymosást imitálnak, akkor előkerül a *szapullóüst*, *mosótekenyő*, és tüzet raknak a víz forralásához. Más alkalommal meszeléshez készülődnek, be akarják meszelni a ház oldalát. Van, aki szítál, mintha éppen sütéshez látna hozzá. Mások fát vágnak, fűrészelnek. Egyszerre többféle munka is folyik az udvaron. A fontos az, hogy nem vesznek tudomást az érkező vendégekről. Akkor mehet be a *vőlegényes gazda*⁴ kikérni a násznagyfát, amikor a játéknak vége. A gazda násznagyfát kér, a násznagy ill. az erdőpásztor álnásznagyfát ad, hogy ezzel is emelkedjék a hangulat. Az erdész adja ki végül a fát (álnásznagyfa nem mindenütt van), de csak engedély ellenében, hiszen enélkül az erdőn sem lehet fát vágni. Még arra is gondjuk van, hogy erős legényeket keressenek a szállításhoz, nehogy baja essék a szépen feldíszített fának. A gazda választja ki azt a legényt, aki alkalmas a násznagyfaállítására. Rajtuk kívül még négyet választ, ha az előzőek elfáradnak, fel lehessen váltani őket. Általában a vőlegény barátai viszik, de segítenek fiatal házasemberek is. Mielőtt a menet elindulna, a násznagyné mindenkit megkínál kaláccsal és pálinkával. Közben a násznagy megkéri a legényeket, hogy ügyeljenek a fára. Elindul a menet a vőlegényes házhoz. Elöl megy az erdőpásztor a feleségével, mögöttük viszik a násznagyfát, majd az újpár következik. Őket követik a fiatalok és a násznép. A sort a zenészek vezetik, mert zeneszóval vonulnak végig a falun. A legények viszik a *násznagypálinkát*, *süteményt*, *tortát*. Torta

³ Csikmenaságon több házaspár is lehet egy gyermek keresztszülője. Ha kiderül, hogy gyermeket vár a család, akkor a barátok elmennek és felajánlják, hogy keresztvíz alá tartják az újszülöttet.

⁴ A *gazda* a lakodalom legfontosabb tisztségviselője. Ő szervez, s végzi a kikérést, az ő kezében van a dramatikus játékok lebonyolítása is. Ha a keresztpár között van rátermett személy, akkor őt hívják meg lakodalmas gazdának, ha nincsen, akkor másvalakit választanak. A vőlegényes és a menyasszonyos háznál külön-külön töltik be ezt a funkciót.

csak az utóbbi időben van, előtte *cseregepánkó* volt. Annyi tyúkot visznek, ahány keresztszülő van. Ezeket levágják, kitömik és felöltöztetik papírruhába. Esetenként cigarettát tesznek a csőrükbe, meggyújtják, és ahogy viszik, az füstöl, ég. A legények andalgó léptekkel, táncolva haladnak. Többször letérnek az útról, betérnek a kis utcákba is. Még a bámesztkodók is bekapcsolódnak a játékba. Kinyitják a nagykaput és csalogatják a násznépet az udvarra. A legények incselkednek, hogy elkínálják a rájuk bízott *násznagypalinkát*. Tettetik, hogy elfáradtak, letérdelnek és jajgatnak. A többi legény odafut, és úgy tesznek, mintha pálinkával itatnák őket. Miután megérkeznek a lakodalmas házhoz, a násznagyfát az újpár elé teszik le az asztalra. Éjfélíg a süteménydíszekhez senki nem nyúl hozzá, akkor a násznagné osztja szét. Kistányérokra tésztát tesz, pálinkát tölt és végigkínálja a násznépet. Ahogy valaki megkapja a násznagné ajándékát, igyekszik azt egy fejbólintással megköszönni. A *perecet* — ha van elég másféle sütemény — nem vágják fel, hanem meghagyják a fiataloknak. Magát az állványt nem dobják el, mert a következő lakodalomnál szükség lehet rá.

1.3. Párhuzamait megtaláljuk a magyar etnikum más területein is. A felcsiki-medencében fekvő Csíkszentdomokoson még emlékeznek a „perec-rakás” hagyományára⁵. Sok hasonló vonást találunk az általunk tárgyalt násznagyfával. A fa felépítése szinte teljesen olyan, mint a menaságié. Itt is egy sor játék után adják csak ki a peracet. Szentdomokoson kisebb szerep jut a násznagnénak, több az újpárnak. Ők osztják szét a násznép között a tésztát. A felcsiki változat teljesebbnek tűnik, mert itt a játék tovább folytatódik a „döntés”-sel, mikor is nagy jajszők közepette ledöntik a fát, és a juhok elé dobják.

BALÁZS LAJOS mindenekelőtt a fenyő allegorikus szerepére hívja fel a figyelmet: „A szentdomokosi perec a fenyő jelenlétének eredményeként — szerintem — első sorban a leánysorsot példázza, és ilyen értelemben gyökerei a monogám házasság kialakulásának korában keresendők, amikor kezdetét vette a nőrablás és a nővásárlás szokása.”⁶

Ő az egész játékot fiktív lakodalomként fogja fel, amit az elrabolt lány emlékére rendeznek. Nyomokban valóban megtalálhatók ezek az elemek, de nemcsak a perec, ill. násznagyfa motívumánál, hanem az egész lakodalmi rendben. Szorosan összekapcsolódó motívumlánccal van dolgunk. A násznagyfa-vivésnél is valamit kereső csoport érkezik, ami igaz a továbbiakban tárgyalt dramatikus játéokra, a báránykázásra is. Bizonyos feltételeket szabnak, és csak azután adják át a fát, ha azokat teljesítik: engedély a szállításhoz, erős legények kiállítása. Ezt a lakodalmat más eseményeinél is nyomon követhetjük: a menyasszony-kiadás feltételei (kérdésekre kell tudni felelni), a nyoszolyópálinka megkeresése, a *matatás*⁷. Szentdomokoson is van hamis perec adása, ami ugyanaz, mint Menaságon az álnásznagyfa. A motívum pedig egyezik az álmenyasszony motívumával. Ebbe a folyamatba be kell kapcsolnunk a fenyő megjelenését, mint ahogy BALÁZS LAJOS is teszi. Igaz, hogy ez az általunk tárgyalt szokásrendbe csak áttételesen kapcsolódik be (ti. az álnásznagyfa által), és ezt fenn tartással kell fogadnunk. Arról van ugyanis szó, hogy az álnásznagyfa új mozzanat-

⁵ BALÁZS LAJOS, 1976. 142—146.

⁶ BALÁZS LAJOS, 1976. 145.

⁷ A játék lényege az, hogy a vőlegény násznépe egymás között elrejt egy üveg pálinkát, amit a menyasszony násznépének meg kell keresnie. A keresgélést *matatás*nak nevezik, s olyan megjegyzésekkel fűszerezik, amelyek a nászéjszaka bekövetkezésére utalnak. Ebben a helyzetben az obszcén megjegyzések nem tűnnek ízléstelenségnek.

nak tűnik. Ezt azzal tudjuk alátámasztani, hogy adatközlőink régebbi példát nem tudtak hozni. Mostani formájában pedig túl megrendezettnek tűnik. Maguk a falubeliek is úgy emlegetik, hogy ez éppen olyan, mint amikor az álmenyasszonyt hozzák elő. Ebből számomra az tűnik ki, hogy ők maguk „játszották” bele a hagyományos formába. A fenyő megjelenését viszont nem érzem tudatos bejátszásnak. Ezt bizonyíthatja, hogy ugyanebben a szokásrendben megtaláljuk a párját. A lakodalmat megelőző napokban *zöldággal* (= fenyő) díszítik fel a menyasszonyos és a vőlegényes házat. Azt tartom elképzelhetőnek, hogy eredendően (a felcsíki példa szerint) fenyőágot díszítettek fel násznagyfának. Ez az idő múltával szerénynek, kicsinek bizonyult, és lassan felváltotta az előre elkészített váz. Ennek következtében megmaradt az úr a kiszorult fenyő miatt, s visszahozták azt, most már másodlagos funkcióval. Új tartalommal revelálódott a régi hagyomány.

Fontos lehet annak kiemelése is, hogy a násznagyfát, ill. az azt alkotó süteményeket a lakodalmi során szétosztják a vendégek között. Általánosan elterjedt az a szokás, hogy az újpár egy tányérből eszik, ami a szoros összekapcsolódás jele. Itt pedig az egész násznép együtt-evéséről beszélhetünk, ami az új nagycsalád összetartozását is példázhatja.

A lakodalmi kalács sokkal elterjedtebb annál, hogy csak a területileg oly közeli, felcsíki változattal hasonlítsuk össze. *Kalotaszegen* „lakodalmi fának” ismerik, amit az asszonyok visznek ajándékba az újpárnak. „Ez egy csöbörbe illesztett fenyőbokor, melyet nő hoz fején, mint egy kis tornyot, mely szalag és csörögeszerű süteménnyel van felcífrázva.”⁸

Múlt századi adatról lévén szó, segítséget nyújthat az összehasonlításban: mi egyezik és mi hiányzik a mi adatsorunkkal összevetve.

Ami első olvasásra szembe kell hogy tűnjön, az a fenyő jelenléte. Ez megerősíteni látszik azt a feltételezést, miszerint Csíkmenaságon is lehetett, de kiszorult, és csak másodlagos funkcióval került vissza.

Moldvában, *Sügésen* kiemelt szerep jutott a *lakodalmi peregnek*. Mindenki igyekezett enni belőle, mert az szerencsét jelentett. Még a marhavására is elvitték a megőrzött peregdarabot, a marhának odaadták, hogy olyan sok vevő jöjjön, mint amilyen sokan a lakodalomban voltak.⁹

Udvarhelyszéken szintén megmaradt hasonló jelentésében: átadáskor szerencsét kívánnak a fiataloknak, és azt, hogy ki ne fogyjon asztalukról a kenyér, mint most ez a kalács.¹⁰ Megnevezése eltér az eddig felsoroltakétól: *prémes*. Alakja hasonlít a csíkihoz, csak kicsit egyszerűbb. Nem erősítik talpra, mert nem olyan nagy.

VISKI KÁROLY is beszámol a lakodalmi prémesről, szintén erdélyi adatok alapján.¹¹ Szép leírását adja, amit szintén fel tudunk használni az itt bemutatott násznagyfával való összehasonlításban. Ez a prémes jobban megőrizte kalács-jellegét. Szilvameggy- vagy kőrisfából készítik az alapot, aminek öt vagy hét ága van. Ezt fontos megjegyeznünk, ha a motívum eredetét próbáljuk kutatni. Szintén olyan mozzanat, ami a násznagyfánál kimaradt. Nem lehet megállapítani, hogy hány ága van. Hol, ennyi, hol annyi. Sok a szétágazás, inkább arra törekednek, hogy a fa-jellegét adják

⁸ RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, 1867. 172.

⁹ Cs. PÓCS ÉVA, 1961. 31—53.

¹⁰ Cs. PÓCS ÉVA, 1961. 31—53.

¹¹ VISKI KÁROLY, 1932. 118—119.

¹² BERZE NAGY JÁNOS, 1961. 207.

vissza.¹² VISKI leírásából azt is megtudjuk, hogy ez a prémes nem csak a szűkebb értelemben vett lakodalomban van jelen. Ilyen szépen feldíszított prémes-ágot tűznek annak az ökörfogatnak a jármához, amelyik a kelengyét viszi. Ez egyezést mutat a Menaságon érvényes szokással, de ott kicsit leegyszerűsödött: nem díszítik a peracet semmivel, csak ráakasztják az ökör szarvára.

A *palóc területen* szintén ismert a kalács, több változatban is.¹³ A *menyasszonyi peracet* a menyasszony vagy a keresztanyja osztogatja szét a „lesők”-nek. A *morvánt* pedig a *hérészesek* adják át a menyasszonynak.¹⁴

A *tiszavidéki* lakodalmakban is ismerték *örömkalács* néven.¹⁵ Boldogon ugyan-csak volt valamikor nagy *menyasszonykalács*, amit a hérészesek vittek a lakodalmas házhoz.¹⁶ A Börzsönyben, Peröcsényben *tebefa* néven ismerik ezt a lakodalmi ajándékot.¹⁷ A felépítése, díszítése hasonlít a menaságihoz: fából készített alapot díszítenek színes szalagokkal, ezüst-, aranszínűre festett dióval, fánkkal, almával. A cikk rámutat, hogy eredendően farsangvasárnapi ajándék volt a peröcsényi *tebefa*, de lassan feledésbe merült. Alapvető funkcióját, jellegét megőrizte, mert a lakodalmi *tebefa* is a párválasztással összefüggő ajándék. A *tészta*, a *dió* és az *alma* jelenléte a termékenység szimbólomrendszerébe kapcsolja be a motívumot.

Cs. Pócs Éva foglalkozik a kalács jelentésének eredetével¹⁸. Az biztos, hogy az ókorban voltak kalácsos jelképek.¹⁹ Hogy a lakodalmi perec visszamegy-e ilyen régi eredetre, az egyelőre nyitott kérdés. Az viszont bizonyított tény, hogy áldozati tárgyat helyettesíthettek téstával. Az áldozati tárgy lehetett állat, halotti karperec, a halott hajfonata. Amivel pedig helyettesítették: állatalakú *kalács*, fonott *kalács*. Ez utóbbi a hajfonat utánzása, a perec pedig a karperec másolata. Eszerint erősödni látszik az a feltevésünk, miszerint a *perec* eredendően a lány elrablásának, áldozatként való bemutatásának a *jelképe* lehetett.

1.4. A termékenységi kultuszok között az egyik legjelentősebb és legelterjedtebb a fa tisztelete volt. Ebből fejlődött ki a *világfa* illetőleg az *életfa* mítosza és szimbolikája.

BERZE NAGY JÁNOS a következőket írja: „... az ágas-bogas, kalácsos és gyümölcsös, phallikus figurával ellátott lakodalmi fák a világfa hagyományának magyar emlékeihez, mint ma is élő szokás tárgyai csatlakoznak.”²⁰

Milyen jegyek mutatják a fentebb bemutatott lakodalmi kalácsoknál ezt az összefüggést?

A kalotaszegi *lakodalmi fa* megőrizte életfa jellegét, ahogy az leírásából ki is derül, hiszen fenyőfát díszítenek fel. Emellett az elnevezés is megtartotta az eredeti funkciót azzal, hogy fának nevezik. Más területeken a hangsúly eltolódott a *tészta*

¹³ BAKÓ FERENC, 1955. 345—408. Tanszéki gyűjtőút során magam is tapasztaltam, hogy Palóc-földön (*Fedmes*) még eleven a *menyasszonyi perec* és a *morván* emléke.

¹⁴ A menyasszony vendégeinek egy csoportja a templomi esküvő után esti időben meglátogatja a völgyéyes házat. Égő gyertyákkal, zeneszóval mennek végig a falun, és ételeket visznek a lakodalmas házhoz. Ld. BAKÓ FERENC, 1955. 345—408. A *morván* fonott tetejű kalács, mákkal vagy dióval behintve. Lehet kerek és körben bordázott, vagy négyszögletű, sarkain kerekítve.

¹⁵ RÉSÓ ENSEL SÁNDOR, 1867. 287.

¹⁶ PALOTAY GERTRUD, 1929. 13—14.

¹⁷ T. PAPP ZSÓFIA—TARJÁN GÁBOR, 1978. 600—602.

¹⁸ Cs. Pócs Éva, 1961. 31—55.

¹⁹ Az athéniek tavaszi ünnepükön a 12 hónapnak megfelelően 12 bemélyedéses kalácsot sütöttek. Ld. Cs. Pócs Éva, 1961. 31—53.

²⁰ BERZE NAGY JÁNOS, 1961. 141.

irányába, amit a megnevezésük őriz: *lakodalmi pereg* (Csíkszentdomokos), *örömkalács* (Tisza-vidék), *menyasszonykalács* (Boldog), *prémes* (Udvarhely).

A fa-jelleg és az elnevezés mellett fel kell figyelnünk arra is, hogy mivel díszítik ezt az ajándékot.

Túlsúlyban van a tészta, de emellett gyümölcsöt is tesznek rá: almát, diót sőt pattogatott kukoricát. A tészta megformálása sem lényegtelen, mert általában madarat, rózsát készítenek belőle. Véleményünk szerint kiemelt szerep az alapot képező peregnek jut. Miért? Nem lehet véletlen, hogy úgy van kiképezve, mint egy kör. A közepén kilyukasztják, mert így lehet ráhúzni az alsó ágra, meg így lehet ráakasztani az ökor szarvára a *perefernum-vivés*kor. (=A hozomány elszállítása a vőlegényes házhoz.) Összefüggést látok a hiedelmeinkből ismert *mágikus kör* és a *pereg* között. A befogadás, a baj elhárítása, a szerencsekívánat belejátszhatott a képzet kialakulásába.

A menasági násznagyfánál a díszítés jellege megváltozott, jobban alakult a mai igényekhez. Ez a fa már szinte teljesen elvesztette életfa jellegét. Analóg jelenségek segítségével rekonstruálhatunk egy előző állapotot.

Hogyan tükröződnek a világfa tulajdonságai ezeken a lakodalmi kalácsokon? Most már, hogy felsoroltuk közös vonásaikat, válaszolhatunk erre a kérdésre.²¹ Kiemeltük azon tulajdonságaikat, hogy vagy gyümölcsöt tesznek rájuk, vagy tésztából formáznak különféle növényeket. „A világfának vagy életfának egyik legősibb vonása az, hogy minden gyümölcs és mag megterem.”²² Ennek nyomai valóban megtalálhatók az itt tárgyalt lakodalmi kalácsokon is, melyekről BERZE NAGY JÁNOS kimutatja, hogy a meghalványodott hagyományokon keresztül is a mindent megtermő fa az ősiük, annak eredeti jelentését vesztett származékai.

Jelentősége van annak is, hogy hány ága van e fának. A gyűjtésekből kiderül, hogy háromtól kilencig páratlan számú, vagy tizenhat. Sajnos ez nem mutatható ki a csíkmenaságin. A falubeliek arra törekednek, hogy a *játék* legyen hangsúlyos, nem pedig a fa tárgyi megjelenítése. Náluk már csak attól függ, hogy hány ága van a násznagyfának, hogy ki készíti a vázat.

Összefoglalva tehát a násznagyfa-vivés hagyományát, kétirányú kitekintést kíséreltünk meg. Ezek közül az egyik a *dramatikus játék*, a másik pedig az *életfa* összetett megjelenítése. A játék példázhatja a tragikus leánysorsot, a monogám házasság kialakulásának idejét, a lány áldozatként való bemutatását. Ehhez szorosan kapcsolódik a pereg jelentéskörének a kibontása, miszerint eredendően áldozati tárgy lehetett, valamilyen halotthoz tartozó tárgy szimbóluma.

2. Báránkázás

A báránkázás nevű dramatikus játékot a lakodalmat követő hétfőn játsszák el Csíkmenaságon. Ekkor történik a *visszahívás*. Az előzőekben tárgyalt játékkal szemben itt sokkal kötöttebb a téma és annak megjelenítése is. Így konkrét példát könyvebb bemutatni. Ezt a játékot sem játsszák el ma már minden esküvőn, de gyakrabban, mint a násznagyfa-vivést.

²¹ BERZE NAGY JÁNOS (1961) motívumvizsgálatát követem.

²² BERZE NAGY JÁNOS, 1961. 208.

2.1. A lakodalmat követő hétfőn a lányos násznépből a közeli rokonok, kereszt-szülők, komák és szomszédok elmennek a vőlegényes házhoz látogatóba. Csak a kapuig jutnak el, mert bent az udvaron nagy hangzavar, csengőszó, kutyaugatás, birkabégetés fogadja őket. A bogrács alatt ropog a tűz, oldalukra állított asztalokból *kasárt* (=a juhok nyári szállása) imitálnak. Gyermeket öltöztetnek be kutyáknak, akik lelkesen „ugatnak”. Az ajtóban pedig *Demeter* áll, a pásztor, kucsmával a fején, kampósbottal a kezében. Megindul a párbeszéd a két gazda között.

Menyasszonyos gazda (m. g.): „Elmult szombat délután, amikor a nyájainkot a templomunk körül terelgettük, összevegyűtek. Utánna, mikor választásra kerűt a sor, hazamentünk a családi háshoz a nyájommal, akkor vőttem észre, hogy egy fejer báránkánk hijánzik. Még osztán reggel felé, amikor a *komponálásra* (=juhászattal kapcsolatos mérések) kerűt a sor, bizon akkor es elég sok bajom vót. A gazdák, a másoké, akik ot vótak, azok osztán megszántak engemet, kártérítést fizettek, elszámoltam az annyának.”

Vőlegényes gazda (v. g.): „En igazán részvétell vagyok, a szószólló úr nagy bajába, hogy az a bizonos bárán elveszett. Hát tudomásunk van rolla, mer mikor ide hazajöttünk, eggyel több vót. Eggy ojan szép fehér *díske* vót, oja fekete *vakisáju* (=fiatal nőtény bárán, szemöldök). S itt osztán vót egy kosocska es. Avval mind ugy barát-kosztak, hát körülbelül még valahol találkoszhattak azelőtt es, nem tudom, de ugy vőttem észre a dologból, hogy nagyon-nagyon *esdik egymást*, tuggya.”

M. g.: „Egyeb jegyit nem tudom, asz tudom, nyöstény vót.”

Vendég (v): „Éjjel erőss idő vót, három maratt csak élve.”

A háziak bőröket hoznak elő, hátha azok között ráismernek a vendégek a sajátjukra.

M. g.: „Ha már bőrt hoznak, fejéret hozzanak. Az elveszett báránba ekkora fekete-ség nem vót.”

V. g.: „Demeter! Tereld elő aszket, mējket a *kasár* nem nyomta meg!”

V.: „De az éjjel megnyomta!”

V. g.: „Jaj, megnyomta? Egyeb nyomta meg?”

Ekkor Demeter, a pásztor kinyitja az ajtót, és kijönnek az eléggé megvadult báránok. Ők birkabőrbe bújtatott lányok, és közöttük van az újasszony is. Az újasszony édesanyjának meg kell találnia az ugrándozó, szaladgáló „báránok” között a sajátját. A játék menete ezután sokban múlik azon, hogy mennyire játékos az édesanya. Még alkudozhat is akár a bárányért, akár a bőrökért.

Demeter: „A bőröket kel mēgnézni!”

M. g.: „Nem hiszem, hogy ējen hamar bőrt csináltak belőlle. Csak éppen sántát ne hozzanak, mert a mienk nem vót sánta!”

V.: „Bárán es kél? De a diszke nem kéne?”

M. g.: „A bőrökön nincsen mit nézzünk! A mienk fejer vót a bárán. Ne akarjanak bécsapni! Hozzanak legaláb ha bőrt hoznak, fejéret!”

Újból előterelik a „báránokat”. Most már felismeri az édesanya a leányát, megölelik egymást. A hangulat tetőfokára hág, mindenki örül, s még néhány csipkelődés elhangzik.

V. g.: „Tuttam, hogy ējen rövid idő alatt nagy dolog nem történhetett. Lehet, hogy nem egészen ugy van, mint ahogy idekerűt, de gondolom, hogy nagy csorbaság nem esett benne.”

M. g.: „Mán mēgbirja iszen aszt a vátozást!”²³

²³ A játék bemutatásához az 1978-as évi gyűjtésemet használtam föl. 1978. július 1-én volt Szennyess Imre és Károly Erzsébet esküvője. Július 3-án, hétfőn játszották el a *báránkázást*.

2.2. A báránycázás nem más, mint a lakodalom újbóli felidézése, elmondása, megjelenítése. Minden mozzanat, jelenet továbbfűzi az eseményeket. A menyasszonyos gazda szavaiból kiderül, hogy a szombati, egyházi esküvő részleteit meséli el (nyáját a templom körül terelgette, vagyis a násznépet; miután hazamentek, egy bárány hiányzott, tehát a menyasszony, aki új otthonába ment). A továbbiakban a szombat éjszakai mulatságról kapunk képet (a gazdák hajnalban kártérítést fizettek, tehát az ajándékozásról van szó). A vőlegényes gazda a fiatal párról, a kapcsolatukról beszél (a fehér díszke a menyasszony, a kosocska pedig a vőlegény; a *nagyon-nagyon esdik egymást* kifejezés pedig a közöttük szövődő szerelemre utal). Ezután a játékok kiszélesednek, részt vesznek a vendégek is. A kötött forma kissé fellazul, közbeszólások viszik előbbre a cselekményt. Egyértelműen a nászéjszaka bekövetkeztére vonatkoznak az ilyen megjegyzések: „De az éjjel megnyomta!” „Jaj, megnyomta? Egyeb nyomta meg?” „Nem egészen úgy van, mint ahogy idekerült...” „Mán megbirja iszen aszt a vátozást!” Ebbe a környezetbe, hangulatba beleillenek a kissé frivol közbeszólások. Ez a motívum a házaselet beteljesedésének tudomásulvételét őrzi.

Egy másik vonalat is végigkísérhetünk e dramatikus játékban. Ez pedig az elveszett bárány keresése és a Dömötör napi pásztorszokásokhoz kapcsolódó motívumlánc. Az elveszett bárányról szóló történet szimbolikus értelemmel felruházva kerül be a lakodalmi rendbe. Megismerkedünk egy történettel, miszerint két nyáj összekeveredett, és a szétválasztás után az egyikben eggyel több lett, a másikban eggyel kevesebb. Az utóbbi pásztor egész nyájával az elveszett bárány keresésére indul. Hosszas keresgélés után meg is találja az anya a bárányát. Ennek öröme egy ünnepi vacsorát fogyasztanak el.

Ezen a ponton kapcsolhatjuk be a tárgyalt dramatikus játékot a pásztorszokások hagyományvilágába. A játékban szereplő pásztort maguk a menaságiak is *Demeternek* hívják. Október 26-a a pásztorok védőszentjének, *Demeternek (Dömötör)* a napja.²⁴ Ezen a napon tartottak juh-hetivásárt, és ekkor számolt el a pásztor a gazdának. Ennek dramatikus megjelenítése fedezhető fel a csíkmenasági „báránycázás” lakodalmi játékban. Dömötör is három nappal hamarabb felhajtotta a nyáját a falu alá, rábízta a gazdára (három napra!), mert ezidő alatt joga volt a mulatságra. A játékból ez visszacsend: szombattól hétfőig a két násznép a gazdákra van bízva, ők a felelősek mindenért.

Összefoglalva tehát elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy valaha létező legenda továbbéléséről van szó: elveszett egy bárány, az asszony keresésére indult, és a megtalálásban szent Demeter segítette. A legenda fennmaradását segítette az a tény, hogy a pásztorkodó vidékeken ismerték a szent Demeter nevéhez fűződő hagyományokat, megtartották az október 26-i hetivásárt. A hagyomány kopását mutatja, hogy századunkra átkerült a lakodalmi szokások közé, és ezzel együtt természetesen magába foglalt olyan elemeket is, amelyek egyértelműen a lakodalmi szertartásokhoz kapcsolják (pl. a nász beteljesedésének tudomásulvétele és ennek kinyilatkoztatása).

²⁴ SZABADFALVI JÓZSEF, 1964. 19—64.

IRODALOM

- BAKÓ FERENC, 1955. Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. *Ethnographia*, LXVI, 345—408.
- BALÁZS LAJOS, 1976. A csíkszentdomokosi lakodalmi perec. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest, 142—146.
- BERZE NAGY JÁNOS, 1961. Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. Pécs.
- CZINEGÉNÉ KÁROLY ANNA, 1982. Csíkménasági népszokások. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXVI, 199—226.
- PALOTAY GERTRUD, 1929. Lakodalmi torták Boldogon. *Néprajzi Értesítő* XXI, 113—114.
- T. PAPP ZSÓFIA—TARJÁN GÁBOR, 1978. Egy rítustárgy funkcióváltozása. A perőcsényi „tebafa”. *Ethnographia* LXXXIX, 599—602.
- Cs. PÓCS ÉVA, 1961. Étel és étkezés a magyar néphitben és népszokásban. Módszer, feladatok, problémák. *Néprajzi Értesítő* XLIII, 31—53.
- RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, 1867. Magyarországi népszokások. Pest.
- SZABADFALVI JÓZSEF, 1964. A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. *Műveltség és Hagyomány* VI, 19—64.
- VISKI KÁROLY, 1932. Adalékok Udvarhelyszék néprajzához. *Néprajzi Értesítő* XXVI, 112—127.
- Ld. HAAZ F. REZSŐ és SIKLÓDI PÁL itt közölt cikkét: 118—119. A lakodalmi prémes (vagy perémes).

СВАДЕБНЫЕ ДРАМАТИЧЕСКИЕ ИГРЫ В ДЕРЕВНЕ ЧИКМЕНАШАГ

Анна Карой

Чикменашаг расположен на территории сегодняшней Румынии. Деревня богата венгерскими народными традициями. Эта публикация описывает некоторые из свадебных традиций. Первая из драматических игр имеет связь с воплощением мотива двора жизни и может служить примером принесения девушки в жертву.

Вторая драматическая игра соотносится с традициями, которые связываются с именем Святого Деметера. Мы считаем возможным, что в этом случае речь идёт о дальнейшей жизни когда-то существовавшей легенды: пропал ягненок, женщина отправилась на поиски, и Святой Деметер помог ей найти его. Эта тенденция указывает на трансформацию традиции, ведь легенда стала частью свадебных обычаев. Она включает в себя элементы, которые тесно связаны с обрядом венчания.

A KUNHEGYESI HALOTTI ANYAKÖNYVEK NÉHÁNY TANULSÁGA

DIENES ERZSÉBET

A „Hagyományos református temetés Kunhegyesen 1975-ben” (NéprNyelvtud. XXIV—XXV, 293—312) és „A református temetési szokások emlékei Kunhegyesen” (NéprNyelvtud. XXVI, 163—181) című cikkekben összegeztem azokat a szájhagyományokat, amelyek a község legidősebb tagjainak emlékeiben még élnek a hajdani temetési szokásokról. A halotti anyakönyvek átvizsgálása után elmondható: az írásos feljegyzések alátámasztják ezeket a közléseket. — Jelen dolgozatban a halotti anyakönyveknek azokat az 1738 és 1859 között íródott feljegyzéseit kívánom bemutatni, amelyek kiegészítik az előző két cikkben foglaltakat.

A halotti anyakönyveket a református egyház lelkipásztorai 1738 óta vezetik. Az anyakönyv 1831-ig általában a következő adatokat közli a beírás napja után: *A halott neve, sorsa, életideje, nyavalyája, halálának és temetésének napja, temetése (temetések, eltemettetések) módja.* — A község lakosságának társadalmi, ill. vagyoni megoszlására az 1800-as évek elejéig a *sorsa* rovatban csupán kétféle bejegyzés utal: a halott vagy *redemptus*, vagy *irredemptus* (ill. redemptus vagy irredemptus felesége, gyermeke). E tény Kunhegyes, illetőleg a Jászkunság társadalmi viszonyaiban gyökerezik. Köztudomásúak a következők: „1699-ben a Jászkunságot összeírták abból a célból, hogy felmérve gazdasági erejét, elzálogosíthassák a Német Lovagrendnek. A Jászkunság ezzel taxás jobbágyi sorba süllyedt 1745-ig, amikor Mária Terézia megengedte, hogy lakói saját magukat kiválthassák a jobbágyi állapotból (Adatok Szolnok Megye Történetéből I, 34)”. „A redempció 1745 után a Jászkunságban új, sajátos társadalmi viszonyokat hozott létre, amelynek lényege az volt, hogy a redempcióban részt vett, megváltási összeget befizetett családok belső telket és a szántóföldből ún. tőkeföldet kaptak a befizetett pénz arányában. A szántóföldön kívüli egyéb tartozék földek hasznából pedig szintén ennek arányában részesültek. A Jászkun öröklési jog szerint, amelyeket a XVIII. század végén a jászkun statútumok szentesítettek, a tőkeföldet fi-ágon örökölték tovább, hogy megakadályozzák a birtokaprózódást. A redempcióban részt vett gazdákat redemptusoknak nevezték. Tőlük elkülönültek azok az irredemptusoknak nevezett lakosok, akik a redempció idején már a településen éltek, de a megváltási összeghez nem, vagy csak igen csekély mértékben járultak hozzá. Nem voltak teljesen vagyontalanok, házuk, lakó telkük volt, jószággal, s némi földdel is rendelkeztek, de jelentősebb mennyiségű földre nem tehettek szert, s csak az évenként felosztott — járulék földekből részesültek. (i. m. 46)”. — A két alaprétgen belül 3—3 csoport különböztethető meg. „1. Redemptusok: a) Kevés jószágú redemptusok, b) módos redemptusok, c) gazdag redemptusok. 2. Irredemptusok: a) Nincstelen irredemptusok, b) szegény irredemptusok, c) módos irredemptusok. Az irredemptusok három csoportja és a kevés jószágú redemptusok alkotják együtt a község

szegény lakosait (1766-ban 212 család, azaz 57,4%) A nincstelenek sem teljesen elesett emberek. Jelentős részük mint szolga, csósz, pásztor, takaró, nyomtató vagy kapás keresi meg kenyerét.” (SZABÓ LAJOS: A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII—XIX. század fordulóján. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 4. Szolnok, 1966. 10—11)."

A redemptus—irredemptus rétegződésre jól rávilágítanak a halotti anyakönyv adatai. Gyakori ugyanis, hogy a redemptus, ill. családtagja temetésének módja: *prédikációval*, viszont az irredemptusnak, ill. családtagjának temetési módja általában csupán: *énekszóval*. — FABÓ ZSIGMOND kunhegyesi református lelkipásztor úr közlése szerint: a *gyászbeszéd*es (*prédikációs*) temetésen a lelkész gyászbeszédet, azaz prédikációt mondott. Viszont nem hangzott el prédikáció sem a lelkész által végzett *lekció*s (*imás*) temetésen, sem pedig az énekezők által végzett *ének*szós temetéseken. Ezek a temetések *árban* (*stólában*) különböztek egymástól: a prédikációs temetés volt a legdrágább. Természetesen a tehetősebb lakosok választották a legdrágább temetési formát. Az *ének*szós temetést (amely Kunhegyesen már a múlt század vége felé nem volt szokásban) hajdan csak a nagyon szegény családok választották. *Ének*szóval temették azonban egy-két éves korig a gyermekeket is. — Az anyakönyv adatai ez utóbbi közlést is alátámasztják. Azokat a gyermekeket is egyházi szertartással temették el, akik nyilvánvalóan keresztleetlenek voltak (l. NéprNyelvtud. XXVI, 179), azonban a kisgyermek temetési módja — akkor is, ha atyja redemptus volt — mindig csak: *ének*szóval.

A XIX. sz. elején már előfordul, a kolerajárvány idején gyakori, s 1831 után általánossá válik az anyakönyvben a redemptus-irredemptus megjelölés helyett a halott foglalkozásának pontos rögzítése (az adatokat l. alább!). E tényt a mezőgazdaság és az ipar fejlődése, valamint a község lakosságának összetételében bekövetkezett változás magyarázza. „A redempció erősítette Kunhegyes lakosságának társadalmi megosztottságát. A redemptusok és irredemptusok a XVIII. század második felében már éles ellentétbe kerültek egymással. Ez idézte elő, hogy a kincstár bácskai birtokaira mintegy 250 család költözött ki, magával vitte jószágállományát és ingó vagyonát. (Adatok Szolnok Megye Történetéből I. 532)”. Miután így Kunhegyes lakossága kb. 900 fővel csökken, ezután a községben „Nő a munkaerő értéke, ami munkaerő-kereslet tekintetében is kifejezésre jut. Felvidéki, elsősorban Gömör megyei aratók jelennek meg évről-évre a községben, ...”. Ugyanakkor: „A szegény lakosok jövedelemszerzésének legfontosabb módja a bér munka... Pl. cseléd, napszámos, szolga, béres, takaró, nyomtató, kaszás, kapás, csósz, toronyőr, kerülő, kocsis, pásztor, summás stb.” S végül: „A mezőgazdaság fejlődésével, a népesség növekedésével és a lakosság fokozódó iparcikk-szükségletével párhuzamosan indul meg — a század végére — a tanult kézművesek betelepődése... (SZABÓ LAJOS i. m. 40—47).” — „A malomipar mellett a XIX. század elején a kézműipar is fejlődésnek indult. Kunhegyes 1811-ben történt várossá emelése után 1812. június 12-én az iparosok 3 cég alakítására kértek engedélyt. A csizmadia és ezenkívül 3 egyesült cég fogta össze megszűnésükig a helybeli iparosokat” (Adatok Szolnok Megye Történetéből I. 537).

A halotti anyakönyvekben a rovatok által meghatározott adatokon kívül hosszabb, összefüggő, szöveges bejegyzésekkel olyan halott esetében találkozunk, aki vagyoni vagy társadalmi helyzete miatt a község (ill. a város) tagjai közül életében kiemelkedett (l. alább a Víz Jánosról írott szöveget!). — Akkor is találkozunk hosszabb, szöveges bejegyzéssel, ha a halál vagy a temetés körülményei valamilyen ok miatt különlegesen voltak; s ha a haláleset vagy a temetés időpontjához a községre

nézve nevezetes esemény is kapcsolódott. Ily módon emlékezett meg pl. a lelkipásztor az új temető megnyitásáról az új temetőbe elsőként nyugalomra helyezett halott adatainak bejegyzésével együtt. 1782 Pünkösöd havában a fiúiskola rektorának temetése napján ez a szöveg íródott be az anyakönyvbe: „NB. Ez temettetett leg elsőben az Új Temetőben, melly vagy on a Nagy Völgyt. partyán a Karczagra menő út mel'lett. Melly Temetőt könyörgés által fel szentelt T. T. Csete Mihály uram az Abádi Rf. Sz. Eklésiának Prédikátora és a Nagy Kunsági V. Tractust Senióra die 10' Maii 1782. amelly nap temetődött el a meg holt.” — Ez a temető lett a későbbi *Keleti* vagy *Kolera*, ill. *Cigány Temető* (I. Népr.Nyelvtud. XXVI, 174).

Rögzítik a lelkipásztorok pl. azt a tényt is, ha valamilyen ok miatt nem Kunhegyesen temették el a meghaltat; ezt esetben a helyben megtartott végtisztességtétel időpontja kerül be az anyakönyvbe. Ilyen adatok pl. a következők: „Ugocsa megyében Tivadar helységnél a Tiszába halt. A holt test meg nem találtatott. A végtisztesség megtartatott Kunhegyesen. 1853. okt. 23.” (Az elhunyt: Kis István 45 éves kerégyártó mester volt). — „... meg halt Egerben, egy évi fogságának ideje alatt, öt napi betegség után. Eltemettetett ugyan ott r. cath. lelkész által. Helybeni végtisztesség tétele tartatott 1855. jan. 23.” (Az elhunyt: A. Varga István 71 éves földműves volt). — „Sorozás végett Karcagon lévén: ott sorozás alatti Karcagi ifjoncok által agyon verettetett. Karcagon el is temettetett. Helybeni végtisztessége tartatott, márc. 28.” (A bejegyzés az 1858. évben történt, az elhunyt Pontos Gábor juhász volt). — Így került be az anyakönyvbe 1848. aug. 15-én a szabadságharcról való megemlékezés is. Az 1848—49-es szabadságharcból nagy mértékben kivette részét az 1811-ben már mezővárosi rangot nyert Kunhegyes. Többek között a verbászi táborba 1848 júliusában 103 önkéntes nemzetőr ment a városból (I. Adatok Szolnok Megye Történetéből I. 532). Erről a jelentős eseményről került írásbeli feljegyzés az anyakönyvbe annak kapcsán, hogy a verbászi táborban egy helybeli lakos életét vesztette, s idegenben történt eltemetése után emlékére Kunhegyesen a végtisztességet megtartották. „Helybeli lakos Tar István fiának Imrének haláláról ki a' Nemzetőrökkel mint nemzetőr Július 17 én elment és a' verbászi táborban szerencsétlenül megsebesítettven meghalt, a' verbászi pap ... által ilyen papi bizonyítvány adatott: megholt 25-ik Juliusban 1848 ...”.

Kunhegyesi temetőbe csak helybeli lakosokat temettek (I. Népr.Nyelvtud. XXVI, 179). Épp ezért 1831-ig a fentebb már jelzett adatokon kívül akkor is külön megjegyzést írtak a halotról a lelkipásztorok, ha az nem kunhegyesi lakos volt. Ilyen esetben a halott foglalkozása, halálának körülményei olykor részletesebben leírva is szerepelnek az anyakönyvben, s rögzíti a bejegyző azt is, hogy a halott hová való volt. Pl. „Bizonytalan eredetű magát Kis Istvánnak nevező 12 esztendő jövevény gyermek a' malom orsó által öszvetőrettetvén megholt.” — Meg halt a kőhalmi csárdán 's ide be hozatván a' városra orvosilag fel bontott a' holt tetem.” — „ide ... jöven magát gyógyíttatni hirtelen.” — A nem kunhegyesi lakosokról nagyobb számban a kolerajárvány ideje alatt található bejegyzés. (Ezeket l. később!).

Az idős emberek emlékeznek rá, hogy gyermekkorukban az öregek még sokat emlegették „a nagy kolerajárvány”-t. A járvány emlékét elsősorban az egyik temető „Koleratemető” elnevezése őrzi még napjainkig is. A múlt század végén még szájhagyományban élő történetek közül két, egymásnak némileg ellentmondó eseményt sikerült feleleveníteni a kolerás időről. Az egyik szerint: „Volt a községben egy községi előljáró, aki nem hitt a kolerában. Azt mondta, hogy az első kunhegyesi kolerás halottnak ő fogja fizetni a fejfáját. Hogy aztán így történt-e, azt már nem lehet tudni,

de állítólag ő volt aztán a községben a századik kolerás halott.” — A másik történet szerint: „Volt a községben egy nagyon tekintélyes, tanult ember, főjegyző vagy ilyesmi lehetett, Víz Jánosnak hívták. Ez annyira félt a kolerától, hogy a házán még az ablakoknak és az ajtóknak a nyílásait is papírral ragasztotta be, nehogy a levegővel be-
menjen a házba a kolera. Azt tartották akkor, hogy a levegőben terjed a betegség. Hát ő lett a századik halottja a községnek. Aztán még az is történt, hogy a temető északi oldalán temették el ezt a Víz Jánost. A temetőnek ezen a részén túl már legelő volt. Még a temetés napjának estéjén a bikák a szarvukkal széthányták a friss sírt.” — Érdekes egyezés, hogy a halotti anyakönyv szerint valóban száz körül járt már a kolerás halottak száma, amikor ez a hosszabb bejegyzés olvasható Víz Jánosról: „Palatinalis assessor Tettes Víz János Úr 58 eszt korábann ezenn a’ naponn halt napi betegeskedése után dél előtt 11 órakor — rothasztó hideglelésbenn — ki múlt a’ Világból — hagyván maga után kesergő Özvegyét Tettes Latzka Ágnes Asszonyt és 7 nevetlen árvákat, mind leányokat — Temettetett — mint mások — czeremónia nélkül.” A bejegyzés dátuma: 1831. augusztus 9. — Víz János nádori táblabíró egyébként a hivatalos adatok szerint valóban igyekezett megtenni a lehetséges óvintézkedéseket a városban a járvány terjedése ellen. „Az 1831-es nagy kolerajárványig az orvosi ellátottság rendkívül gyér volt még a szervezett Jászkun Kerületben is. A községek, városok is legfeljebb chirurgust, bábát, illetve borbélyt fogadtak (Adatok Szolnok Megye Történetéből I. 57). „Kunhegyesen is erősen dühöngött a kolera bár Víz János nádori táblabíró (assessor) védintézkedéseket tett annak meggátlására, mégis csaknem 400 ember esett áldozatul (DR. KOLOSZ LAJOS: Kunhegyes története. Kunhegyes, 1926. 25)”. — Hogy valóban a századik kolerás halott volt-e Víz János, azt teljes bizonyossággal megállapítani nem lehet. Elképzelhető ugyanis, hogy a járvány kezdetén a betegséget nem mindig ismerték fel, s a halál okaként csupán a betegség valamelyik külső megnyilvánulását, nem pedig magát a kolerát jegyezték be. A lelkipásztorok ugyanis a 18. század közepétől a *Nyavalyája* rovatban a halál okát jegyzik. Ez azonban különböző megfogalmazásban történhet. Szerepel itt a halál körülményeinek megjelölése, olykor balladai tömörségű leírása. Hírt ad az anyakönyv balesetről, családi tragédiáról vagy öngyilkosságról is. Pl. „hirtelen halállal; hirtelen való betegségben; hirtelen betegség nélkül; nem szülhetés miá 2tós gyermekkel; gyermekszülésben; nem szülhetésben; fiával együtt kit halva szült; hirtelen a mezőbe”; a templomban hirtelen; véletlenül; Kunhegyesre jöttében az úton meg halt; — Pünköszt. a malomba’ a gyermekekkel játszodván össze törettek a malommal (4 éves gyermek); lába eltöréséből; vízbe fullt; vízbe holt; szekér át ment rajta; véletlen lövésből eset sebben; ló ragadta el; kútba esett; szekérről esett le; lórugás által; szekér törte meg; malom törte össze; kútba találtatott; forró víz ömlött rá (féléves gyermek); égi tűz ütötte meg; fa ütötte agyon; fáróli esés következtében agy rázkódtatás és jobb kéztő ficzamosdás; — agyonn verték; az ura agyonn verte; felakasztva találtatott a tanyáján. Orvosilag felbontatván erőszakos halállal kimulnak mondatik; — felakasztotta magát; kútba ugrott.” — Az öngyilkos ember végtisztességtétele is *prédikációval* vagy *énekszóval* történt (I. Népr. Nyelvtud. XXVI, 179). — Gyakori a halál okaként a betegség megnevezése, illetőleg a betegség külső megnyilvánulásának megjelölése. Pl.: „K. I. leánykája, idétlenkéje; idétlen (félnapos gyermek); idő előtt (egynapos gyermek); ...keresztelést nem ért fia; nyavalyatörésben; dagadozásban; kelevényben; himlőben; száraz betegségben; nehéz nyavalyában; guta ütésben; pokolvarban; más fél esztendő fenében; hideglelésben; fene ette; fuladozásban; szélütésben; süllyben; K. P. nyomorult fia születésétől fogva 18 é.;

hurutban; nyilallásban; veres himlőben; vízi betegségben; vérben; köhögésben; torokfájás; vérhasban; csömör; nyelve dagadt; eszelős; lábfájás; torokgyíkban; tüdőgyulladás; vérfolyásban; nyomorék volt; örült volt; hasmenés; hectica; forró-betegség; sárga hideg; rákfene; torokguga; melygyulladás; vérokadás; ódalnyilalás; skarláthimlő; hólyagos himlő; gyomorgörccs; asztkór; görccsök; görvély; tüdővész; epeláz; tüdősorvadás; bélhártyagyulladás; görccs; gégesorvadás; méh rothadás; agy-vízkórás; ráng görccsök; tüdőbaj; gümőkór; állgörcs.” — Sűrűn előfordul az is, hogy a bejegyzés a betegség fajtáját, ill. külső jegyét nem határozza meg. Pl. „hosszas sinlődésben; hosszas nyavalyában; sinlésben; hosszas betegségben; sullyos betegségben; betegség nélkül; 10 eszt. való sinlődözésben; hosszas erőtlenedésben; soká sinlett; régen sinlett; különös betegségben; különös sinlődözésben; hervadozott; hosszas hervadozás; igen különös nyavalyában.” — Igen általános, hogy hatvan, de még inkább hetven vagy nyolcvan év felett a halál okaként ilyen megállapítások szerepelnek: „öreg ember; egy szegény öreg ember; rendes betegségben; elroskadt öregség; öregség.”

Az első anyakönyvi bejegyzés a koleráról 1831. július 14-én történt. Ez a következő: „Sz. Kováts Mihály — szegény — 60. Gutaütés. Halálának napja: 11. Temetésének napja: 13. Eltemetése módja: Semmi pompa mivel akkor a' környékben a' Cholera pusztított: tehát Kováts Mihály is nem hozódott bé a' Kunhegyesi határba hanem Tomajonn a' hol megholt; el is temettetett pompa nélkül.” Ezután 15-én, 16-án, 19-én, 20-án és 22-én jegyezték be egy alkalommal két, a többi alkalommal egy-egy temetést, mindegyiket prédikációval. Az első kolera halottat a szóbeli közléssel ellentétben nem 1830 decemberében, hanem 1831. július 29-én jegyezték be. A *Nyavalyája* rovatban ez áll: *Cholera*. Ezen a napon öt halott adatai után ez a megjegyzés íródott: „Ezek Czeremónia nélkül temetődtek.” Július 30-án egy *kelevény*-ben meghaltat *énekszóval* temettek. Ugyanezen a napon egy *májdaganat*ban meghalt temetési módjáról ez áll: „Semmi czer. (azaz: ceremónia).” Ugyancsak 30-án egy haláleset okaként már ismét a *Cholera* szerepel. A temetés módja itt is: „semmi czer.” Ugyanakkor, július 30-án jegyezte be a következő szöveget a lelkipásztor: „A kiknek nevei itt következnek azok a' Cholera ideje alatt halván meg minden czeremónia nélkül temetődtek el egy különös Temetőbe 's nyavalyájok is nincs feljegyezve.” Ezen a napon már két halálesetet jegyezték be a fenti módon. — Ettől kezdve a halotti anyakönyv rovatai közül a *Temetés napja* megszűnik, helyette a *Beírás napja* szerepel; megszűnik az *Eltemetetés módja* rovat is, s helyébe kerül a következő: *Ha külföldi* (értsd: nem kunhegyesi lakos), *hová való*. A *Sorsa* rovatba lehetőleg mindig bekerül a nem kunhegyesi lakosú halott foglalkozása is a következőképpen: „Szent-imrei jövevény; Kenderesi katona; T. Szöllősi Mesterlegény; Dersi Takaró (értsd: aratómunkás); Noszvaji Köldus; Sz. Imrei Köldus; Tapolczai Szolga; Abádi Szolga; Balogi Takaró; Dersi irred.[-emptus]; Dersi Juhász; Sályi Takaró; Abádi Jövevény; Gesztesi Takaró; Balogi Takaró; Noszvaji Kapás (kétszer); Burai Szolga.”

A kolera alatt a lelkipásztor egy alkalommal a halál okát, mivel az nem a kolera volt, külön is bejegyezte így: „N. Nagy István Úr. — Senátor régi sinlődözésben.”

1831. július 14-től augusztus 12-ig a naponként eltemetettek száma fokozatosan nő. Mind aug. 12-én, mind pedig aug. 13-án 21 a halottak száma. Ettől kezdve fokozatos csökkenés mutatkozik egészen augusztus 30-ig. Augusztus 30-tól szeptember 12-ig az eltemetettek száma naponként 1—5 fő. Szeptember 12-én 5 halottat jegyezték be. A második halott neve után a következő szöveg olvasható: „Itt engedődött meg némellyeknek Harangszó alatt Énekszóval való eltemetése.” E napon két halottat

már *Énekszóval* temettek, de egynek a neve mellé még ez került: „Semmi czer.” A szeptember 13-i egyetlen halottat már ismét *Énekszóval* temették. Szeptember 16-ával az anyakönyvben visszatér a járvány előtti, eredeti adatfelsorolás, így: *Beírás napja, A halott neve, Sorsa, Életideje, Nyavalyája, Halálának — Temetésének napja, Temetése módja*. E naptól kezdve a *Nyavalyája* rovatban a kolera helyett ismét a járvány előtti — fentebb ismertetett — betegségek, illetőleg halálozási körülmények szerepelnek. *A temetés módja* azonban december 22-ig kivétel nélkül minden esetben csak: *énekszóval. Prédikációval* a legelső temetés csak december 23-án történt. A kolerajárvány megszűnése tehát szeptember 13-ra, illetőleg a megbetegedés veszélyének megszűnése a községben 1831. december 23-ra tehető. — A Kunhegyesen kolerában meghalt reformátusok száma (a nem kunhegyesi „külföldiek”-et is beleszámítva) az anyakönyvi adatok szerint mintegy 345 fő volt. A hivatalos adatok szerint az egész városban 400 ember esett áldozatul a kolerának (I. Adatok Szolnok Megye Történetéből I. 540). — A halál okaként ezután a kolera csak 1849 április végétől július elejéig szerepel ismét az anyakönyvben: elvértve, néhány esetben, de minden megjegyzés nélkül.

A halotti anyakönyvek adatai tehát alátámasztják a szájhagyományok közléseit. Ugyanakkor rávilágítanak Kunhegyes társadalmi viszonyaira s a lakosság vagyoni rétegződésére is. Az 1738-tól kb. az 1900-as évekig írott halotti anyakönyvekből tanulmányos adattár állítható össze a betegségek neveiből, illetőleg az ugyanazon betegségekre alkalmazott különféle megnevezésekből. Az 1860-as évektől változás mutatkozik a halál okainak rögzítési módjában: általánossá válik a betegség szakszerű, ill. latin nyelvű megjelölése. E kérdéskör feldolgozása külön tanulmány tárgya lesz.

EINIGE LEHREN DER TOTENMATRIKEL DER STADT KUNHEGYES

von

ERZSÉBET DIENES

Die Verfasserin behandelte schon bisher in zwei Erörterungen die traditionelle kalvinistische Beerdigung in Kunhegyes (NéprNyelvtud. XXIV—XXV, 293—312; NéprNyelvtud. XXVI, 163—181). In diesem Artikel macht sie auf Grund der Daten der Totenmatrikel von Kunhegyes weitere wichtige Feststellungen, die sich auf die gesellschaftlichen Verhältnisse und die Vermögensschichtung der verstorbenen Einwohnerschaft beziehen.

Vom Jahre 1738 bis Anfang des XX. Jhs. war eine lehrreiche Sammlung der Daten über die Benennungen der verschiedenen Krankheiten zusammengestellt, welche die Ursachen der Tode angaben. Von den Jahren 1860 an zeigt sich eine Veränderung der Benennungen der Krankheiten, sofern sie fachmäßig wurde (lateinische Fachausdrücke). Diese Fragen der Benennungen werden das Thema eines nächsten besonderen Aufsatzes bilden.

TISZAHÁTI ÉS FELSŐ-TISZAI TÖRTÉNETI NÉPMONDÁK

FERENCZI IMRE

Az 1972-es tiszaháti és felsőtiszai folklórgyűjtésünk során főképpen a kurucmozgalomról szóló és a II. Rákóczi Ferenc személyéhez fűződő szóbeli emlékeket, népmondákat, kisebb-nagyobb elbeszéléseket jegyeztünk fel a Szovjetunió Kárpáton-túli területén élő magyar lakosságtól (a gyűjtőpontokat a mellékelt térkép szemlélteti). Ezek mellett szép számmal hallottunk várakhoz, csatahelyekhez kapcsolódó, továbbá régi nevezetes családokhoz és személyekhez kötődő szájhagyományt, innen-onnan vett és a folklorizálódás folyamatába jutott történetet és hiedelmet, így pl. a tatárjárásról, a török hódoltság koráról és Hunyadi Mátyásról. A korábbi közleményeink¹ folytatásaképpen most ezeket mutatjuk be az ungi—bereg—ugocsai tájak sorrendjében. Az adatközlés végén helységek szerint ismertetjük, hogy kiktől hallottuk e hagyományokat. Ha azonban egy-egy elbeszélés tartalma vagy formája nagyobb figyelmet érdemel, akkor külön is hivatkozunk az előadóra.

A tatárjárásról

1. A nagyapám mesélte², hogy mikor itt éltek a kutyafejű tatárok, akkor történt a mi vidékünkön, Eszeny [mai Javorovo] községben. Volt ott egy *Kastélydomb* a Tisza partján. Itt lakott a vidék ura és birtokosa, egy hadvezér. Egyszer hadba kellett neki vonulnia, otthon hagyta feleségét.

Teltek-múltak a napok, hetek, a felesége hatosikreknek adott életet. Megijedt nagyon az asszony, hogy most mi lesz, ha megtudja az ura. Egy öreg halászra bízta a hat gyereket, hogy vigye le a Tiszába. A halász megkönyörült rajtuk, nem veszejtette el az ikreket, a hat fiúgyermeket. Gondozta, nevelte őket.

No, majd a hadvezér visszatért a csatából. Akkorára felnőttek a fiúk. A halász felvezette őket a kastélyba, és elmondotta az uraságnak, hogy a fiúk az úr gyermekei. — A felesége eldobta őket, de én felneveltem — mondotta a halász.

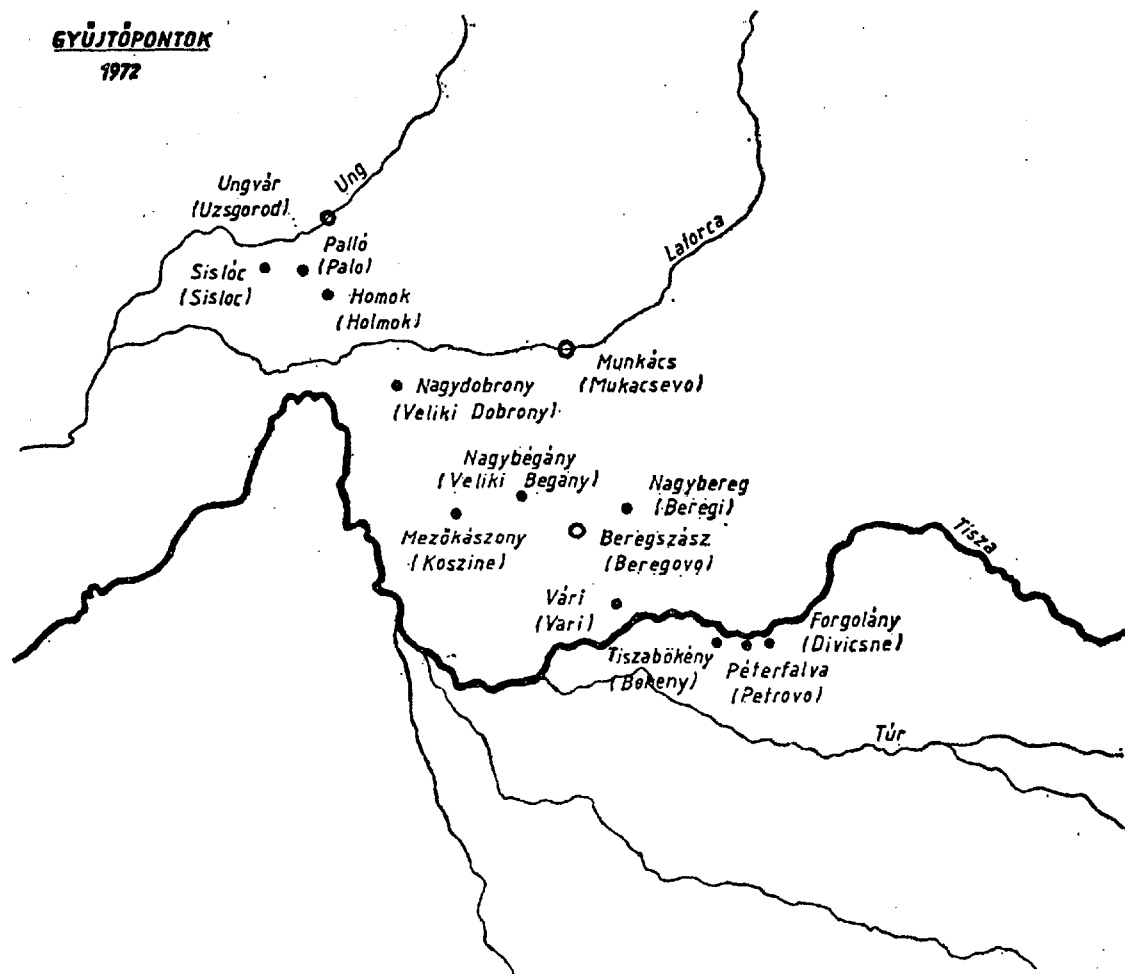
Az úr előbb meg akarta ölni a feleségét, de azután sokkal nagyobb büntetést eszelt ki. Hogy ez a tett örök bélyeg maradjon az asszonyon, egy kötényt varratott neki, és beleíratta: *e szenny*. Vagyis ez az asszony szennyes. Ezt a kötényt kellett viselnie neki. Innen kapta a nevét *Eszeny* község. A környező falvakat pedig a hat fiúról nevezték el: *Szentmárton, Szalóka, Ásvány, Csap, Szürte, Eperjeske. (Ungvár — Uzsgorod)*

¹ FERENCZI IMRE, 1973. 45—50.; 1980—1981. 313—338.; 1982.

² Székely Sándor elbeszélése. Nagyapja, Halász János Eszeny (Javorovo) község szájhagyományát mondotta el neki.

GYŰJTŐPONTOK

1972

2. Mikor Julián (Julianus barát) hazagyött keleti úttjárul, mondta Béla királynak, hogy gyönnék a tatárok. Mondották és olvastam is, hogy ezek között vótak a kutyafejűek. A kutya búrit a fejükbe húzták, hogy antul rémítőbbek legyenek. Egisz csapat vót ilyen. A másik csapat meg az állatok szarvát, meg a búrit vette fel, hogy rémítőbb legyen. Azér csinálták, hogy fíjen túlök a níp. Senki se mert uttyukba állni. (*Palló—Palo*)

3. Erre fele, Palló délkeleti határába vót egy falu. Úgy hitták, hogy *Lukóháza*, Magyarul *Hétháza*. Szlovákok laktak ott. A tatárjáráskor elpusztították, a nípét elvitték. Csak téglamaradikok vannak a régi falu helyin. Mondogatták, hogy a kutyafejű tatárok hajtották el onnan az embereket, asszonyokat. (*Palló - Palo*)

4. Hallottam a rigiektül, hogy gyöttek a kutyafejű tatárok. Futott előlük a falu nípe. A mi templomunk hatszáz éves. A tatárjáráskor menekültek ide, erre a helyre a nípek. (*Homok - Holmok*)

5. Úgy hallottam, hogy a magyarok itt, ezen a vidéken harcoltak a tatárokkal. A sebesültek és haldoklók kiömlő véréttől kapta a *Vérke* folyócska is a nevit, ami Beregszászon folyik keresztül.

Meséltük az öregek azt is, hogy futottak a tatárok elől, oszt a templomharangot a *Rét*be hajították, oda rejtették el. Abba az időbe lápos, mocsaras hely vót ott. (*Nagybégány - Veliki Begany*)

6. A kutyafejű tatárok gonoszak vótak.

Itt, a hegy túlsó ódalán víz vót a tatárok idejibe. Menekültek, futottak a nípek, belefulladtak a vízbe. Hat vagy hét család úgy menekült meg, hogy barlangot vájtak a nagybégányi hegybe. Behúzódtak a barlangba, de nem vót ílelmük, nem tudtak enni. Megfojtották magukat, nehogy a tatárok kezibe kerüljenek.

Sok-sok idő múlva besülyyedtt ott a föld, beomlott a barlang.

A tatárjárás után Erdélybül hoztak ide embereket, úgy kipusztultt innen a níp. (*Mezőkászony - Koszine*)

7. A *Longodár* nevű erdőrésztül az a rege járja, hogy ott lakott egy Longodár Mátyás nevű földesúr. Mindig harcolt, tusakodott valamék szomszéggyával, végül menekülni kellett neki. Kincseit leengedte a kútba, és egy harangot engedett rá a tetejibe. Majd próbálták, de nem tudták a kincset felvenni.

Vannak, akik azt mongyák, hogy vagy a tatárjárás idejibül, vagy a török-időbül maradt ott a kincs. Halom is van ott, egy tömegsír. A csatába elesetteket temették oda. (*Nagybereg - Beregi*)

8. A régi muzsalyi templomról hallottam, hogy a tatárjáráskor pusztult el. A romja még most is megvan. (*Vári - Vari, Péterfalva - Petrovo*)

9. A tatárokról azt beszéltik rígen, hogy kutyafejűek. (*Forgolány - Divicsne*)

10. 1242-be, az első tatárduláskor pusztult el az egykori *Andrásfalva*. Így járt *Csatófalva* is a mai péterfalvi határba. Az is akkor pusztult el. Az életbenmaradtak bekötöztek Péterfalvára és Tivadarra. Andrásfalva és Csatófalva nevit mán csak dűllőnév örzi.

Péterfalván is jártak a tatárok. A níp bemenekült a templomba. A tatároknak nem vót szabad oda bemenni, mer mohamedánok vótak. Majd megtanultak magyarul, és bekiabáltak a templomba: „Sári, Zsuzsi, Bori gyertek elő, elmentek a kutya-fejű tatárok!” Kutyafejűek vótak, kegyetlenek. Elrabolták a nőt, és megbecselenítették. (*Péterfalva - Petrovo*)³

11. Hallottam az öregektől, hogy a kutyafejű tatárok elhurcolták az embereket, és megették. Olyan vót a képük, mint a kutyaéknak. Szaglászni is úgy tudtak.

El akarták foglalni az egész országot, de Isten hatalma nagyobb vót, oszt elpusztította őket. (*Tiszabökény - Bekeny*)

12. Vót egy kutyafejű tatár. Elhurcolt magával egy nőt. Majd a jány annya elment hozzájuk látogatába. Meglátta a jánya: — Jaj istenem, de jó húsba van! Jó káposztáshús lesz belőle!

Az annya szörnyen megijedt, íccaka megszökött. Otthagytta őket. (*Tiszabökény - Bekeny*)⁴

A török hódoltság koráról

13. Mikor elmentek a törökök az országbul, itthagyták az elásott kincseket. A cigánybárójé lett a sok kincs. Ennek a története így vót.

Elvitték a cigányokat török rabságba. Egy cigányfiúnak sikerült visszaszökni, oszt visszatért szülőfalujába. Megszerette az ottani család jányát, egy cigányjányt. — Vedd el felesigül — mondotta neki a cigányasszony —, gazdag ember lesz belőled. Itt és itt rengeteg kincs van elásva, az mind a tiéd lesz! Mikor megfordul a hold, annak az árnyékába megtanálod a kincs helyit.

Meg is tanálta. Kiásta a kincset. Akkor ű átadta a kincseket az ország kincstárának. Jutalmul báró lett, és megkapta a falut birtokának. (*Siclóc - Sisloc*)⁵

14. Jött a *turok* [török]. Háromszáz évig vót bent az országba. Dógoztatták a nípét. Erdősíg vót erre felé, oda kellett menni dógozni. Aki nem ment, huszonöt botot adtak neki. (*Homok - Holmok*)⁶

15. Hallottam egy vicces mondást.

Egy asszonynak oda vót az ura a háborúba. Az asszony olyan szemrevaló cseléd vót, olyan csapodár. Mikor az ura hazagyütt, mongyák neki a szomszédok: — Hej Pista! Az asszonyodat elvitte a török. Csak ennyit felelt rá Pista: — Szegény török! (*Nagydobrony - Veliki Dobrony*)

16. A török-időbe törtint, hogy a magyarokat beszorították a kavernába [barlangba]. Ki akarták éheztetni az odamenekült lakosságot. Ezek meg úgy segítettek magukon a szorult helyzetbe, hogy hamuval keverték a lisztet, és sütöttek belőle ke-

³ Kiss Gábor 68 é.

⁴ A 11. és 12. sz. elbeszélés Páva Sándortól (80 é.) származik.

⁵ Kaszics Mihály 80 é.

⁶ Lakatos Géza 42 éves cigánytól jegyeztük fel.

nyeret. Kidugták egy rúdon, mutatták a törököknek, hogy búven van mit enni. Azok meglátták, elmentek. De a magyarok vezére is meghalt. Kiment, és nízte, hogy hun van az ellenség. Megcsúszott, lezuhant a szikláról. (*Forgolány - Divicsne*)

17. Mink Ugocsa megye vagyunk, és ennek az állandó főispánja a báró Perényi család vót. Az ősök, Perényi Péter koronaőr vót. A török megszállás ideje alatt Sátoraljaújhelybe tartózkodott, és ott ásta el a magyar koronát a földbe. Akkor görbült el a keresztye.

A későbbi Perényiek Rákóczi [II. Rákóczi Ferenc] hívei vótak, sőt a török rabságba [száműzetésbe] is elkíserte Rákóczit egy Perényi. Ű hamarabb szabadult a rabságbul [száműzetésből], mint Rákóczi. A török fogságbul két csű kukoricát hozott magával. Magyarul akkor *tengerinek* nevezték, az erdélyiek pedig *törökbúzá*nak, mert Törökországbul került oda. Héber nyelven *möllének* nevezték, magyarul bűtermőt jelent. A möllé szöbul alakult ki a *málé*.

Tehát ez a Perényi báró itt tenyészette (!) a tengerit Ugocsa megyébe, mikor még nagyon kevés vót belőle. Majd mikor szaporodott, és kenyeret csináltak, *puliszkakenyeret* készítettek belőle. Minket, Ugocsa megyeieket a szatmármegyeiek *málékenyeresnek* gúnyoltak. (*Péterfalva - Petrovo*)⁷

18. Említésre méltó a Czapáry család.⁸ Czapáry Dénes 1947-be halt meg. Gazdasági szaktanár vót. Őseinek az esete visszanyúlik a török megszállás idejébe. Egyik őset elvitték török rabságba. Járomba fogták, és úgy szántottak vele, mint a barommal. (*Péterfalva - Petrovo*)⁹

19. A muzsalyi határba vót egy kúkecske. A szántóvető emberek a berenára használták súlynak. Senki se tudta ottan, hogy mit rejt magába. Igénytelennek vették, mint egy kúdarabot.

Ezelőtt hatvan vagy hetven esztendővel történt, mikor mán a vasútforgalom megindult. Pestről jött egy úriember. Kérdezte, hogy hun van az a kúkecske a muzsalyi határba. Mondották neki, hogy ennek meg ennek az embernek van a főggyin. Addig kerestik, míg oszt megtanálták. A kúkecske hátuljába vót egy zár. Kinyitotta. Egy csomó aranypíz vót benne. El is vitte magával. Hát, mikor ezt látták, nagyon csudálkoztak a parasztok, hogy űk ezt nem tudták. (*Péterfalva - Petrovo*)

20. A *Vérke* folyórul hallottam, hogy nagy harc vót ott mellette. A magyarok és a törökök ütköztek meg. Folyt a vér, megfestette a patak vizét. Erről lett nevezetes a *Vérke*, ami keresztül folyik Beregszászon. (*Tiszaököény - Bekeny*)

21. Muzsaly mellett tanálható a *Szépasszonydomb*. Túl a *Vérke* folyón van ez a domb. A magyarok harcoltak itt a törökökkel, és akkor megölték az asszonyt. A csata után a magyar katonák megtanálták a holttestét. Az ezredből minden katona egy sapka földet vitt a sírjára. Jöttek más magyar katonák is, űk is hordták rá sapkával a földet. Nagy domb keletkezett a sír tetején. (*Tiszaököény - Bekeny*)

⁷ Kiss Gábor 68 é.

⁸ Pontosabban a Szapáry családról van szó.

⁹ A mondat teljes alakban közli SOLYMOSSY SÁNDOR, s rámutat, hogy a török kezébe került Szapáry Péter kegyetlen sorsát kiszínező történet nem vonatkoztatható Szapáryra. Ld. A Magyarországi Néprajza, III. k. Budapest, I. kiadás: 228—229.

22. Muzsalyba vót egy kúkecske. Kik hagyták ott, törökök? Hát azt akarom elmondani, hogy mi lett evvel a kúkecskével.

A muzsalyiak szállították fel a tengerit Máramaroszigetre, onnét meg hozták a sót. Egv úriember, amék mérte a sót, kérdezte, hogy hová valók. Mondták, hogy Nagymuzsalyba. — Nagymuzsalyba?! Aszongya nekik: — Figyejjenek ide, mondok valamit. — Hát mongya, mit akar? — Hát megvan még az ócska (régi) templomnál a kúkecske? — Megvan — mondták. Ott hányódik. Aszongya: — Tuggyák mit? Amék ember azt a kúkecskét elhossa, annak adok egy szekér sót. — Elhozzuk mink — mondták neki.

El is vitték. Na, adott nekik szípen sót. Adott nekik pájinkát. Hazavitték neki a kúkecskét. Ottan kinyitotta egy kúccsal, és tele vót a kecske hasa arannyal. Az emberek csak níztek egymásra, és mondták: „Ha mink ezt tudtuk vóna, szítverjük a baltával.”

Megvendígték őket. Kaptak sót, utána elgyűttek haza. (*Tiszaabökény - Bekeny*)

Hunyadi Mátyásról

Mátyás király és a kolozsvári bíró

23. Mátyás király uralkodása idejébe sokszor álruhába öltözött, és járta az országot. Kémlelte, hogy a szegény embernek hogy viselik a sorsát az urak. Eccer Kolozsvárra érkezett, és ott a bíró házával szembe leült a lócára. Eccer odamegy a hajdú, a bíró hajdúja:

— Hé, te naplopó? Hogy ülsz ott munka nélkül, mikor a bíró urnál annyi sok a munka? Gyere csak ide! — A nádpálcával rásuhintott. Mondja a hajdú: — Éppen olyan nagy órod van, mint Mátyás királynak!

Elment Mátyás király dógózni. A felvágott fát kellett neki kazaiba rakni. Munka-közbe három hasáb fára ráírta piros krétával: Mátyás, Mátyás, Mátyás.

Na, elvigezte a napi munkát, díjat nem kapott semmit. Elment haza Pestre. Majd nemsokára fínyes királyi kísérettel megjelent. Elment újra Kolozsvárra. Legelőbb a város főbíráját kérdezte, hogy ilnek itt az emberek? A főbíró úgy válaszolt, hogy itt kitűnően ilnek, a nípnek minden jogot megadnak. Semmi panaszkodás nincsen. Akkor mongya Mátyás király: — Szórjátok szíjjel azt a kazal fát! Figyeljete minden darabot, mert három darabon felírás lesz!

Siettek a kereséssel. Egy-kettőre megtanálták a három darab fát, amékre ráírta a király: Mátyás, Mátyás, Mátyás. A bíró már tudta, hogy baj van. Térdre esdekelt.

— Látod bíró! Nem beszílsz igazat, mer erre a három fára én írtam rá a nevemet ekkor meg ekkor. És te mondd, hogy a níp jól il? Hogy minden meg van engedve? Ezér lakolni fogsz!

Mán nem tudom, hogy kerékbetörette-é, vagy csak megölette? Halállal büntette. És az ilyenekből kifolyólag máma is megvan a mondás: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság.” (*Vári - Vari*)¹⁰

24. Hát Mátyás ment hazafele a szüleihe Kolozsvárra. Egy erdőn ment keresztül. Látja, hogy két ember fűrészeli ki a fát. Az egyik ember kisebb vót, a másik nagyobb.

¹⁰ Kovács Boldizsár 73 é.

Mongya nekik: — Mit rángatjátok azt a fűríszt? Ó, de buták vagytok! Fejszével vágjátok!

Fogta Mátyás a fűríszt, kétfelé törte. Az egyik kisebb darab vót, mint a másik. A kisebbik darabot a kisebbiknek, a nagyobbikat a nagyobbiknak adta. — Hát most mi lesz velünk? — sóhajtoztak az emberek. Nem tudunk fát vágni.

Akkor adott nekik Mátyás tíz aranyat. Mondta nekik: — Vegyetek magatoknak fejszét.

Ment tovább Mátyás Kolozsvárra. Ott felőtözött szegény parasztnak, mert látta, hogy az egész emberiség a bírónál dőgozik. Ott szaladgált a bíró hajdúja. Mátyás éppen leült ott egy kapuba a lócára. Odament a hajdú, mondta neki: — Te nagyorrú paraszt! Te itt ülsz? Látod, az emberek meg ott dőgoznak. Rögtön takaroggy, és rakjatok össze azt a fát, amit a fogatok az erdőből behordtak.

Hozzáfogott Mátyás hordani a fát. De vót nála egy ceruza, és ráírta a fára a nevit. Úgy csinálta, hogy más emberek nem vették észre. Ezt írta a fákra: Mátyás, Mátyás, Mátyás.

Majd megírkezett harmadnap múlva a király. Csend lett Kolozsváron, senki se dőgozott. Mátyás elment az országházba (!), mongya a bírónak:

— Sok szíp fája van bíró úr!

Feleli a bíró: — Gyüttek az emberek, oszt behordták. A szegínysig összerakta.

Igen, de a hajdú megismerte a nagyorrút. Tudta, hogy a király is ríszesült a fa összehordásába.

— Mennyibe került ennek a kazal fának az összehordása bíró úr?

— Hát — aszongya —, gyüttek az emberek, szívességből összehordták, szívességből be is rakták.

Majd osztán Mátyás összehíttá mind a nípet, oszt megkérdezte, hogy hordták össze ezt a nagykazal fát. Megmondták. Az a két ember is ott vót, aki az erdőbe fűrészelte a fát. Azok megmondták, hogy Isten nevibe kellett dőgozni. Akkor a hajdú letérgyelt előtte, úgy könyörgött Mátyásnak.

— Állj fel szóga! Téged nem illet a bűn.

Odaszólt a bírónak: — Na, mennyünk csak, hánnyuk szét a fát. Megnizzük, hogy milyen alapon ment ez a fahordás.

Megtanálták a három darab fát. Rá vót írva: Mátyás, Mátyás, Mátyás. A király elítélte a bírót, mert egész Kolozsvár és környéke nagyon panaszkodott rá. Megparancsolta, hogy akasszák fel a bírót, a felvágott és összehordott fát meg odaadta a munkásoknak. (*Tiszaököny - Bekeny*)¹¹

— Megjegyzés: *további változatát jegyeztük föl pallói, homoki, nagybereg, nagydobronyi és nagybégányi elbeszélőtől.*

Mátyás király Gömörben

25. Törtint, hogy Mátyás király eccer lement Gömör megyébe a főúrakkal, és ott letelepedtek a szőlőbeli pincénél. Ettek-ittak, mulattak. Eljött a délidő, aszongya Mátyás király a főúraknak:

— Mennyünk, váltsuk fel a szőlőkapásokat! Mink mán ettünk-ittunk, ők is had ebídeljenek meg.

¹¹ Páva Sándor 80 é.

Az uraknak nem nagyon pászolt ez a beszéd, de nem mertek ellentmondani a királynak. Elmentek kapálni. Mátyás király vót az első-kapás, oszt kapáltatta a főurakat, még hozzá a hegytetőről lefelé. Majd az urak esdeklődtek a királynak, hogy hagyják abba a kapálást. — Csak csináljuk! — mondta Mátyás király.

Na, de mán az urak kidülőfélbe vótak, akkor félbehagyták a munkát. Akkor aszonta Mátyás király:

— Na, urak! Tuggyátok meg, hogy tik csak esztek-isztok. Nem a magatok munkájával, hanem a szeginyember után teszitek ezt. Ezír mindig legyen eszetekbe, hogy a szeginyembert sose vessitek meg! Szeressíték, mer munkája után élnek az urak!

Itt is fennmaradt az a mondás: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság!” (*Vári—Vari*)¹²

— Megjegyzés: további rövidebb variánsa pallói, homoki, nagyberegi és nagydobronyi gyűjtésünkben.

Három megfejt bakkecske

26. Megyen Mátyás az urakkal. A király arrul vót nevezetes, hogy minden katonáját megismerte. Útközbe tanálkoztak egy öreg emberrel. Valamikor ú is Mátyás király katonája vót. Kérdi túle a király:

— Hogy van a sorod öreg?

— Köszönöm az asszonynak.

— Messzi van-i még a messzi?

— Mán csak az ökröm szarváig.

— Hány még a harminckettő?

— Mán — felséges uram — csak tizenkettő.

— Meg tudnád-i a bakkecskéket fejni?

— Meg, felséges királyom.

De megmondta az öregnek, hogy semmit se árulhat el addig, míg az ú kípít nem látja.

Otthagytá az urakat Mátyás király, azok meg odakullogtak a parasztho.

— Hogy is montad, öreg? — kérdezik.

— Tíz aranyat ide a markomba.

Odaadták a tíz-tíz aranyat minden kérdésre. Majd aszongyák neki:

— Na, most megjártad, mert nem láttad a király kípít!

Megfordítja a paraszt a pízeket: — Idenízzenek! Mindegyiken ott a király képe. (*Pallo—Palo*)¹³

Az igazmondó juhász

27. Mátyás mán király vót. Sok minese, gulyája, birjája ilte a legelőket. Vót egy juhásza. Az a juhász neki sose hazudott.

A cseh király és a jánya mindig összejártak Mátyásnál Budán. Eccer Mátyás elmesélte, hogy van neki egy aranyszőrű báránya. A cseh király nem akarta elhinni. Majd eccer aszongya Mátyásnak:

¹² Kovács Boldizsár 73 é.

¹³ Makó Ferenc 69 é. Másik (tiszaökönyei) adatunkban három diákkal találkozik Mátyás. Ők lesznek a kárvallottak.

— Mennyünk el, hogy lássam meg az aranyszörű bárányt.

Befogatott Mátyás a hintóba, oszt elmentek megnézni. Meg is látták a bárányt. Most már elhitte a cseh király, hogy tényleg igaz, amit Mátyás mondott.

Majd elment a cseh király, elment Csehországba. Elmesélte a csalágyának, hogy mit látott. Egyetlen egy jánya vót a királynak, az is kíváncsi lett az aranyszörű bárányra.

Elmentek a királyjánnyal megnézni az aranyszörű bárányt. Nagyon megteccett a jánynak. Mondta az apjának, hogy bármibe kerül, ű megszerzi azt a bárányt.

Hát a juhász nőtlen leginyember vót. Na, de ű sose hazudott Mátyás királynak. Kiment a jány a juhászho. A feketeszörű bárányér odaadta neki a juhász az aranyszörű bárányt. Azír, ami a lába között vót a jánynak.

Elvitte a királyjány a bárányt Budára. Ott vót az apja is a jánynak, a cseh király. Ott várta. Megmutatta a királynál az aranyszörű bárányt.

Mátyás üzent a juhásznak, hogy mennyen be hozzá. Azon állt a fogadás, hogy bevallja-i a kárát a juhász. De hát a juhász már tudta, hogy számadással tartozik. Elindult Budára. Útközbe azon gondolkodott, hogy mit mondjon. Megállt. Leszúrta a kampóját a földbe. Rátette a kalapját. Ment oda fele, mintha a királynak mondaná:

— Felségem! Megette a bárányt a farkas.

Hej, gondolta, nem lesz e jó! Ment tovább. Megint leszúrta a kampóját.

— Felség! Ellopták az aranyszörű bárányt.

Nem, nem lopták el. Nem lesz e jó. Ezen gondolkodott. Harmadjára is megcsinálta a próbát. Sehogy se pászolt neki a hazugság. Elszánta magát. Ettől bátor lett a juhászlegény, elhatározta, hogy nem fog hazudni a királynak.

Bement Budára. Jelentkezett a vártán, hogy a felsíges király hívhatja. Beeresztetik. Ott tanálta a cseh királyt is a jányával. Kérdezi Mátyás király:

— Na, fiam, mi újság?

— Felség. Én sose hazudtam, most se akarok hazudni. Elcseréltem az aranyszörű bárányt egy fekete bárányír.

Rámutatott a cseh királyra. — Az őfelsége jányának a lába közt van az a fekete bárány. Azír a bárányír adtam oda.

Felállt Mátyás király. Odament a juhászho, megveregette a vállát.

— Ember vagy fiam! Sose hazudtál, megmondtad az igazat.

A cseh király is felállt a székrül, és ránizett a jányára. Aszongya a jány az apjának:

— Igazat mondott, apám.

Akkor oszt elment a cseh király, otthagya a jányát a juhásznak, hogy legyen a felesége. (*Tiszaököény—Bekeny*)¹⁴

Mátyás mint diák

28. Vándorolt Mátyás király. Mint diák, bejárta ű az egész országot. Ahogy ment, kint a földön szántott egy ember. Egy fiúcska vezette neki az ökröt, de igen kifogta a hideg, oszt ott feküdt a föld vígin. Nem tudott szántani az ember. No, arra ment Mátyás. Köszönt a parasztnak. Kérdezi:

— Mi baj van?

— Hát az a baj, hogy nem tudok szántani, mer a gyerek beteg.

¹⁴ Páva Sándor 80 é.

Aszongya Mátyás:

— Majd én segítek.

Beállott a barázdába, vezette az ökröket. Jól ment a dolog, nagyon meg vót elígédve a paraszt. Adott vóna fizetsíget, valamennyi píz a diáknak, de Mátyás visszaadta. Elkészönt, oszt avval tovább indult.

Megyen, megyen. Majd megint beállt dógozni. Jól dógozott, kapott egy lovat. Felült a lúra, úgy ment tovább. Majd egy mocsárvízen ment átal. Egy juhász legeltette arra a juhokat. Kérdi tüle Mátyás:

— Na, juhász! Mennyi, meddig ér? Tessék megfejtteni.

— Hát háromszáz és a kengyelvasig.

Mert háromszáz vót a juh, és a kengyelvasig írt a víz. (*Sislóc—Sisloc*)¹⁵

29. Mikor Mátyás diák vót, még gimnáziumba járt, akkor törtint. Abba az időbe Kolozsváron vót a szógabíró hivatal. De a szógabíró nem ott lakott, hanem kint, falun. Sándornak hitták.

Eccer, a szógabíró nevenapján három cigány szeretett vóna bemenni hozzá, hogy megköszöncsík. De hamis kutyái vótak a szógabírónak, oszt nem mertek bemenni. Kint ült az uraság a gangon. Szólt a kocsisnak, hogy kötözzik meg a kutyákat, vagy zavarja el a kertbe. Kíváncsi vót, hogy mit akar a három cigány. De vicces ember vót a szógabíró, és egy kötelet odakötött a kisajtóho. Gondolta, hogy abba felbuknak a cigányfiúk.

Mikor mentek be a cigányfiúk, a kocsis rájuk engedte a kutyákat. Ettül nagyon megijedtek. Azután meg szörnyülködve látják a vadállatokat a gangnál. Oroszlánbőr és tigrisbőr vót kikészítve. Úgy níztek ki, mint az élő vadállatok. Szörnyen megijedtek. A nagy bajba nem vették észre a kötelet, rakásra hullottak a földön.

Bemenetel előtt megbesziltik, hogy mit fognak mondani. Az első: — Tisztelem az urat. A második: — Az úr asszonyát. A harmadik majd mongya: — Az egész ház-nípet.

A nagy ijedelembe fordítva törtint minden. Azt kiáltja az első: — Ba...m az urat! A második: — Az úr asszonyát! A harmadik: — Az ereszbe való állatokat!

Aszongya a szógabíró: — Köszönöm fiúk, hogy így megemlíkeztetek a nevem-napjárul. Kinek mi kell? Az egyik azt mongya: — Sárgazsinóros nadrág. A másik feleli: — Nekem sarkantyús csizma. A harmadik: — Nekem jó lesz akármilyen ruha.

— Jól van fiaim!

A szógabíró levelet írt. A legidősebbnek azt írta a levélbe, „huszonöt botot neki”. A másíknak, hogy „tizenöt bot jár neki”. A legkisebbnek, „tizenöt botot érdemel.”

A három cigány megköszönte, oszt vitték a levelet Kolozsvárra. Gondolták, hogy majd ott kapják meg a ruhát. Megmondta a szógabíró, hogy „a hajdúnak aggyátok oda.” A hajdújának írta a levelet.

Elindultak. Közbe egy erdőn kellett nekik keresztülmenni. Mátyás király meg mint diák éppen arra járt. — Hé, te diák! Te tudol olvasni. Itt van a level, olvasd el, mi van beleírva.

Elolvasta, oszt megmondta nekik, hogy mi van beleírva. Visszaadta a levelet, oszt továbbment. Vitatkoznak a cigányok. Aszongya középső: — Láttátok! Nem tud a diák olvasni. Mer ha tudna olvasni, az igazat mondta vóna. Pedig adtam vóna neki egy aranytallért.

¹⁵ Kaszics Mihály 80 é.

Mátyás nem ment messzire. Meghallotta, hogy mit mondott a cigány. Az erdőbe gyorsan átötözött, oszt elibek ment a három cigányfiúnak. A cigányok nem ismerték fel, hogy ő az a diák, akivel már tanálkoztak. Aszongyák neki:

— Na, te diák! Te tudol olvasni. Itt egy level, olvasd el, hogy mi áll benne.

Olvassa az elsőnek: — Hát neked sárgazsinóros ruha. Olvassa a középsőnek:

— Neked sarkantyús csizma. A legkisebbnek: — Olyan ruhát kapsz, amilyen lesz.

— Na, jól van, te tudol olvasni.

Odaadták Mátyásnak az aranytallért. A három cigányfiú elment Kolozsvárra. Aggyák a hajdúnak oda a levelet.

— Na, fiúk, gyertek utánam!

Egyenkint bezárta őket, jó messzi egymástul, hogy egymás jajgatását ne hajják. Az első megkapta a huszonöt botot, a másik a huszonegyet, a legkisebb a tizenötöt.

Majd mikor utána összetanálkoznak, aszongya a legkisebbik:

— Hej, a halálos nyavalya járjon a mejjire annak a hajdúnak! Nem bírom a faromat. Hej, mégis csak ő tudott a legjobban olvasni! (*Tiszabökény - Bekeny*)¹⁶

A bölcs Mátyás király

30. Mátyás királyt a történelem igazságos királynak nevezi. De a törvényeket hivatalnokai sokszor vagy nem teljesítették, vagy túlteljesítették. Többször álruhába öltözve ellenőrizte a király. Sok feljegyzés van róla, egyet elmondok.

Eccer a börtönt látogatta meg Mátyás király. Nagy kísérettel ment. A börtönigazgatóval együtt megnizte a zárkákat. Majd egy nagyobb celláho értek, amibe több ember vót bezárva. A király mindtül megkérdezte, hogy mér van bezárva. A rabok nagy meglepetísbe vótak, hogy jelen van a király. Mindenki ártatlannak mondta magát. Vót köztük egy cigány is, út is megkérdezte a király:

— Te mér vagy bezárva?

— Felsíges királyom grácia a fejemnek, ártatlanságbul vagyok bezárva.

— Hát mi a bűnöd?

— Tyúkot loptam felsíges királyom.

Hát ezt a király nem látta nagy bűnnek, és azt mondta a börtönigazgatónak: — Igazgató! Ezt a tolvaj cigányt ki kell engedni, mert itt ez a sok ártatlan úr eltanul tőle.

Így szabadult meg a cigány a börtönbül. (*Péterfalva - Petrovo*)¹⁷

31. Mátyás király idejibe vót egy szegínyember. Se ökre, se tehene, se főggye nem vót. Vetett a ganédombra egy tő disznótököt, és lett rajta egy óriási nagy tők. Súlyra vót egy mázsás.

Gondolkodott, hogy micsináljon evvel a tökkel? Felvitte Mátyás királynak ajándíkba Budára. A király szívesen fogadta, busásan megjutalmazta.

Hazament a szegínyember. Otthon elmesélte, hogy Pesten járt Mátyás királynál. Vitt neki egy óriási nagy tőköt. Nagy kegyet kapott írte, borzasztó nagy ajándíkot.

A szegínyember szomszéggya egy négyökrös gazda vót. Hát hogy ő is viszen valami ajándíkot, elhajtotta a nigy szíp ökröt Mátyás királynak. A király szívesen fogadta az ajándíkot, és megjutalmazta a szegínyembertül kapott óriási nagy tökkel.

¹⁶ Páva Sándor 80 é.

¹⁷ Kiss Gábor 68 é.

Ebből megint az az igazság, hogy önző vót a gazdag ember, irigy, és póruljárt. (*Vári - Vari*)¹⁸

32. Egy alkalommal Mátyás király kiment vadászni a Bakonyba. Nagy társasággal, nagy vadásztársasággal ment. Vitte a kuktákát, a szakácsokat is. A vadászsákmányból zsiványpecsenyét sütöttek. Ott vót velük az udvari tudós is.

Jól megebídeltek, utána iszogattak. Elálmosodtak. Mivel akkor még a lú vót a jármű, mindenki lúháton utazott. Míg a társaság aludt, a lovakat szabadra engedték az erdőbe legelni. Az öreg tudósra bízták a lovak őrzését. Ű pedig nem a lovakat nízte, hanem a könyvbe legeltette a szemet. A lovak elkószáltak az erdőbe.

Mikor kialudta magát a vadásztársaság, mennének haza, hát alig tudták a lovakat összeszedni. Mán majdnem mindenkié megvót, csak éppen a királyé hiányzott, a Fakó. Mátyás király ráripakodott a tudósra: — Hol a lú öreg? Keresse égen-földön, mer addig nem megyünk haza, míg a lú meg nem lesz!

Vagy pedig elveszi a tudós lovát, Ű pedig gyalog mehet haza a királyi szállásra.

El is indult az öreg tudós az erdőbe. Megmozgatott minden bokrot, de bizony nem tanálta a király lovát, a Fakót. Keresés közbe kiért az erdő szilibe. Ott szántott egy paraszt. Attul kérdezte, hogy nem látta-e a király lovát. Hát csak a fejít rázta a paraszt, hogy Ű nem látta.

— De nízte-i mán mindenütt? — kérdezte a paraszt.

Mongya a tudós, hogy igen, de sehun nem találja. Erre azt mongya a paraszt: — Akkor nízze meg a szarkafiszekbe.

A tudós nem tudta elgondolni, hogy miként lehet ez. Visszament a királyho, mondta neki, hogy mit szólott a paraszt.

— Helyes! Szólt a király. — A bolond is mond okosat. No, csak próbálja meg a szarkafiszket!

De az öregnek nagyon terhére esett a lecke. Mongya Mátyás királynak: — Felsíges király. Nehíz körmetlen macskának fára mászni.

Mivelhogy öreg vót mán, nem tudott fáramászni. De vótak ott fogdmeg emberek, feltették az öreget a szarkafiszkes fára. Fel is mászott nagy keservesen az ág tetejire. Belenízett a szarkafiszekbe. Lekialtott: — Nincs itt egy fia ló se!

Lentről visszakiáltanak neki, hogy próbáljon messzebb is látni a szarkafiszektül. Akkor oszt kapcsolt az öreg. Níz, níz, hát látja, hogy milyen nagy az erdő. A szilin meglátta a Fakót, ahogy legelíszett. Nagy örömmel kiáltotta: — Megvan a Fakó felsíges királyom!

Így oszt mindnyájan lúháton mentek haza. (*Péterfalva - Petrovo*)¹⁹

A beregi részen Mátyás személyes bátorságát igazoló párviadaláról, Holubár cseh vitéz legyőzéséről jegyeztünk fel történetet,²⁰ az ugocsai falvak egyikében a népet pártoló király haláláról keletkezett mondát hallottunk.²¹ Az utóbbi elbeszélés szerint az urak pusztították el, mert nagyobb tudása volt mindenkinél, s mert igazságos ember volt. A gonosz cselekedetet és következményét így adta elő Páva Sándor (80 éves):

¹⁸ Kovács Boldizsár 73 é.

¹⁹ Kiss Gábor 68 é. Apjától, aki olvasott ember volt, és másoktól is hallotta.

²⁰ Kovács Boldizsár 73 é. (*Vári—Vari*)

²¹ *Tiszbökény—Bekeny.*

„Eccer katonai gyakorlat vót a Mátrába. Ott rejtették el Mátyás királyt. Bedobták a vadak, oroszlanok közé.

Majd osztán megbukott az ország. Azután gyűtt Rákóczi, ú lett a fejedelem. Azután lett Kossuth Lajos. Utána következett Ferenc Jóska.”

(Adatközlőink: *Palló - Palo*: Ferenc Imre 71 é., Makó Ferenc 69 é.; *Sislóc - Sisloc*: Kaszics Mihály 80 é.; *Homok - Holmok*: Gortvai Ferencné Orémusz Etelka 65 é., Lakatos Géza 42 é., Orémusz Lajos 70 é., Varga Jánosné Szalai Ilona 64 é.; *Mezőkászony - Koszine*: Hegedűs Béla 71 é., Ricsiné Kota Mária 71 é.; *Nagybereg - Beregi*: Fancsik Elemér 67 é.; *Nagybégány - Veliki Begany*: Mindák Pál 79 é., Szabó Sámuel 78 é.; *Nagydobrony - Veliki Dobrony*: Hidi János 67 é.; *Forgolány - Divicsne*: Kádár Endre 60 é., Szabó Zsigmond 86 é.; *Péterfalva - Petrovo*: Kiss Gábor 68 é.; *Tiszabökény - Bekeny*: idős Páva Sándor 80 é.)

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a *kutyafejű tatár* megjelölés a magyar néphagyományban (ld. 1—6, 9—12. sz. mondákat) általánosan elterjedt. Ugyanez mondható a kárpátukrán folklórra, amint az LEHOCZKY TIVADAR, PETRO V. LINTUR és SZOVA PÉTER közléséből kiderül.²² A Kárpátukrajnától nyugatra eső szabolcs-szatmár-beregi és zempléni falvakban, ugyanígy az egész magyar nyelvterületen ismerős e képzet.²³ Az 1. sz. mondánál csak időbeli megjelölésül szolgál a tatár uralom említése, a történetben a *Micbán* hagyományra ismerünk. Terjedelmesebb változatát jegyezték fel *Eszeny (Javorovo)* községben.²⁴ Ebben Micbánra és feleségére utalnak. A gőgös úrnő megrója és elzavarja az ikreivel alamizsnát kérő koldusasszonyt. A megalázott nő megátkozza. Az átok megfogán, a gyermeket váró Micbánné hét ikerfiút szül. Kínos helyzetbe kerül, hiszen a koldusasszonynak is a bűnös kapcsolatot (két gyermek csak két apától lehet) vetette a szemére. Öreg nénje tanácsára hat gyermeket gyékénykosárba tesznek, és a Tiszába dobják. A továbbiakban a két változat egyezik, majd a végén ismét eltérés van. Az eszenyi variánsban Micbánné bevallja a történeteket, s csak a tanácsadó asszony bűnhődik. Halállal lakol. Ez a befejezés hasonlatos az *Aranyhajú ikrek* mesetípus változatainak megoldásához.²⁵ A Micbán nevéhez fűződő hagyománynak annyi történeti alapja van, hogy Micbán család az Ung vidékén élt a 13. században, s Eszeny birtokosa volt. A források tudnak Micbán hét fiáról, s nevét a *Mic* patak is megőrizte.²⁶ Jóval később a Bocskai család is birtokos lett Bereg megyében, István, a fejedelem, ura volt e területnek. Különösen kedvelte és támogatta Mezőkászony városkát. Elképzelhető, hogy erről a vidékről örökölte a Micbán mondát a Bocskai család, a vele egyező bihari (kismarjai) eredethagyományt,²⁷ természetesen más név behelyettesítésével.

A 2. sz. monda a tatárok kutyafejűségét racionálisan magyarázza. Esetleg totemisztikus hadijelvény emléke? Esetleg nem is a tatárokra volt jellemző? A tatárpusztítás, emberek elhurcolása (3—4. sz. monda) valóságos események emléke.

²² LEHOCZKY TIVADAR, 1881. III. k. 284.; PETRO V. LINTUR, 1968. 198, 200, 205, 207, 209.; UGYANÓ: 1972. 116.; SZOVA PÉTER, 1972. A Kárpáti Igaz Szó január 23-i számában magyarul közölt *Kutyafejűek* c. cikke.

²³ Ellenpótlusként hivatkozhatunk a jugoszláviai magyar néphagyományra. Ld. FERENCZI IMRE, 1978—1979. 182—184, 194—200.

²⁴ A kéziratban átadott leírást, az önzetlen segítséget ezúton is megköszönöm BAKURA SÁNDOR tanárnak.

²⁵ Vö. BERZE NAGY JÁNOS, 1957. II. k. no. 707. és jegyzete: 267.

²⁶ LEHOCZKY TIVADAR, 1881. III. k. 846—847.

²⁷ FERENCZI IMRE, 1962. 217—218.

A *Vérke* folyó nevének eredetét (5, 20. sz. monda) tatár- és török-ütközettel indokolták, hallottuk a kuruc és labanc küzdelem szörnyű következményeivel érvelő magyarázatot is.²⁸ A menekülők harang- és kincselrejtése (5, 7, 13. sz. monda) könnyen hihető, s mondai párhuzamainak számát bajos volna felsorolni, de azt sem könnyű megmondani, hogy melyik *futáskor* történt az érték és vagyonmentés. A 6. sz. elbeszélés szerint a barlangba menekültek önkezüikkel végeztek magukkal, hogy a tatárok kezébe ne kerüljenek. Történetileg a kismuzsalyiaknak az 1657. évi lengyel betöréskor elszenvedett tragédiájához kapcsolódik az eset. 1831-ben bukkantak rá a bűvőhelyre, s szinte régészeti gondossággal tárták fel a barlang titkát. A vizsgálat szerint kénfüsttel mérgezték meg az odarejtőzött embereket, többségükben nőket.²⁹ Reális alapja van a *Longodár* nevű birtokos említésének a 7. sz. mondában. *Longodár völgyre* utaló adatunk van 1552-ből, s a Nagyberég határában található *Longodár pusztá* névadója lett a *Longodári* nemes családnak.³⁰ A halmok (ld. 7. sz. monda) emlegetése, a török és tatár „idő”-höz kapcsolása mind a magyar, mind a kárpát-ukrán nép körében megszokott. A tendenciát találóan jellemzi LEHOCZKY TIVADAR megjegyzése, „a ruthén pór minden ellenséget, a németet sem kivéve, tatár vagy töröknek mond.”³¹ A Muzsaly melletti *Szépasszonydomb* (21. sz. monda) mesterséges eredetéről hallott magyarázat (a vezérdomb összehordására emlékeztetve) régi hadiszokás emléke, s történeti népmondáink egyik tipikus elbeszélő motívuma.³² Az ellenség elől védett helyre menekülők magyar szóval csalogatása (10. sz. monda: „Sári, Zsuzsi gyertek elő!...”) ugyancsak tipikus nálunk, a tatároknak tulajdonított barbarizmus (11—12. sz. monda: emberhúsevés) pedig az európai népek sokszáz éves elbeszélő toposa az ellenség állati tulajdonságainak a kifejezésére.

A törököknek robotolók (14. sz. monda) a tipikus hódoltsági sorsban osztottak. A csélcsep asszony elrablására reflektáló férj szavai (15. sz. monda) inkább a „szegény tatár” tömör summázatban ismert a magyar néphagyományban. A megszorultak csalfogása (16. sz. monda) inkább a várvédőkre illene, a mondai párhuzamokban ez az általános. A kukorica ugocsai meghonosításáról hallott történet (17. sz. elbeszélés) kiváló előadótól származik, akit olvasott embernek ismertünk meg. Hivatkozásából irodalmi (nyomtatott) forrásra következtetünk, de több is az olvasmányra emlékező reprodukálásnál. A tapasztalat alapján informál a kukoricalisztból készült ételek kedveltségéről, s a szatmáriak csoporttudatában jelentkező előítéletről, gúnyolódásról. A kőkecskébe rejtett kincs (19. 22. sz. monda) meglepően egyező történetben ismert a magyar lakosság körében egymástól országnyi távolságra is.³³

A Hunyadi Mátyás személyéhez kapcsolt mondák és anekdoták kedveltségében is osztozik gyűjtőterületünk magyar és kárpátukrán népe.³⁴ A magyar néphagyományban nagyon népszerű a kolozsvári bíró megbüntetése (23. sz. elbeszélés); a tiszabökenyi változat (24. sz. monda) bevezetője sajátos bővülésnek tekinthető. Az álruhás király a város vezetőit ellenőrzi, a nép jogait védelmezi. A dolgozó ember megbecsülésére tanítja az urakat (25. sz. monda és párhuzamai: *Mátyás király Gömörben*³⁵),

²⁸ FERENCZI IMRE, 1973. 49.

²⁹ LEHOCZKY TIVADAR, 1881. III. k. 831—2. *Kismuzsaly* el is tűnt a települések sorából. Erre a 8. sz. monda szintén utal.

³⁰ LEHOCZKY TIVADAR, 1881. III. k. 81, 378—88.

³¹ LEHOCZKY TIVADAR, 1881. III. k. 385.

³² SZENDREY ZSIGMOND, 1920. 56—57.

³³ Vö. FERENCZI IMRE, 1978—1979. 190—194.

³⁴ Ld. ORTUTAY GYULA, 1940. 123—126.; FERENCZI IMRE, 1968. 23—26.

³⁵ E mondatípushoz ld. UJVÁRY ZOLTÁN, 1975. 176—179.

szót ért régi katonájával, s jutalmazza talpraesettségét (26. sz. elbeszélés: *három megfejt bakkecske*); különös szimpátiát érez a pásztorok iránt (27. sz. *igazmondó juhász*). Feltűnő, hogy mennyire kedvelik a diákként vándorló király történeteit (28, 29. sz. mondák). Ebben és a Mátyás-hagyomány népszerűsítésében minden bizonnyal szerepe volt a Debreceni Ref. Kollégiumban, továbbá a Sárospatakon, Beregszászon és Nagymuzsajban tanult papoknak, iskolai rektoroknak, tanítóknak, utóbb pedig (főképpen a 19. században) a kalendáriumoknak, újságoknak, iskolai tankönyveknek. A mondabeli Mátyásra jellemző, hogy segít a bajbajutott földművesen (28. sz.), a neki kedveskedő szegényemberen (31. sz.), de megleckézteti a kapzsisikat (29, 31. sz.). Bölcsen jár el a raboskodó cigány ítéletének humánus és csalafinta felülbírálásában (30. sz.). Többet tud az udvari tudósnál (32. sz.), legyőzi a hetvenkedő cseh vitézt.

A mondák a nép ragaszkodását, a lentiek törekvését: az igazság érvényesülése iránti vágyát fejezik ki. A mondabeli Mátyás rájuk ügyel, ezért „veszejtették el” a nagyurak. A felsorolt történetek és magyar párhuzamai rendszerint anekdotikus hangvételűek, s erős jogérzéküket tükröznék. Az alapállás arra mutat, hogy keletkezésükben és alakításukban nagy szerepe lehetett a népi származású értelmiségnek, a városi polgárságnak, s a szabados jogállású társadalmi rétegeknek. A szegényebb köznemességtől sem állhatott messze a folklórbeli Mátyás néhány cselekedetének tendenciózussága. A magyar néphagyományban szinte nem is fordulnak elő mitikus elemek, inkább a rangrejtve vándorló király diákos és népben-nemzetben gondolkodó „kalandkeresés”-e jellemző. A kárpátukrán hagyománynak van egy régibb rétege, amelyben a mitikusan megnagyított ellenféllel mérkőzik Mátyás,³⁶ s királlyá választását csodás előjel jövendőli. Lehet, hogy népünk körében is éltek efféle hagyományok, de háttérbe szorultak. A kárpátukrán lakosság körében szintén megtalálható az anekdotikus mondák némelyike. A két nép hagyományában jelentkező egyezéseket és különbségeket alapos összehasonlító vizsgálat tisztázhatja. Mindenesetre megállapítható, hogy a három történelmi hagyománykör (tatár, török, Hunyadi Mátyás) mindkét népnél markáns és gazdag.

IRODALOM

- BERZE NAGY JÁNOS, 1957. Magyar népmesetípusok. I—II. k. Pécs.
 FERENCZI IMRE, 1962. Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1960—1961. Debrecen. 215—231.
 FERENCZI IMRE, 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. Néprajz és Nyelvtudomány, XII. 11—27.
 FERENCZI IMRE, 1973. Magyarok között Kárpátalján. Tiszatáj, 27. évf. 2. sz. 45—50.
 FERENCZI IMRE, 1978—1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról. Néprajz és Nyelvtudomány, XXII—XXIII. 181—224.
 FERENCZI IMRE, 1980—1981. Táltozók, javasok, tudósok a tiszaháti és a felső-tiszai néphitben. Néprajz és Nyelvtudomány, XXIV—XXV. 313—338.
 FERENCZI IMRE, 1982. Tiszaháti és felső-tiszai néphit és népszokások. Néprajzi Dolgozatok 41. Szeged.
 LEHOCZKY TIVADAR, 1881. Beregvármegye monographiája. III. k. Ungvár.
 LINTUR, PETRO V., 1968. Legendi Karpat. Uzsgorod.
 LINTUR, PETRO V., 1972. Legendi nasogo kraju. Uzsgorod.
 ORTUTAY GYULA, 1940. Ruszin-magyar kapcsolatok a népköltészetben. In: Ung vármegye. (Szerk. CSÍKVÁRY ANTAL.) Vármegyei szociográfiák IX—X. Budapest. 119—129.
 SZENDREY ZSIGMOND, 1920. Történelmi népmondák. Ethnographia, XXXI. 45—59.
 UJVÁRY ZOLTÁN, 1975. Mondák Mátyás királyról. Varia Folkloristica. Debrecen. 168—185.

³⁶ PETRO V. LINTUR, 1968., ORTUTAY GYULA, 1940.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАРОДНЫЕ ПОВЕСТИ СРЕДИ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАКАРПАТЬЯ

Имре Ференци

Автор в 1972 году собирал фольклорные материалы среди венгерского населения Закарпатской области УССР. Здесь публикуется часть собранного материала, которая содержит в себе 32 народные повести. Эти повести можно разделить на 3 группы. 1. Повести о нашествии татар. 2. Устные предания о турецком иге (XVI—XVII вв.). 3. Повести и анекдоты о венгерском короле, Матьяше Хуньяди (1458—1490).

Во второй части работы характеризуются эти 3 группы народных повестей. Автор подчеркивает их популярность, и указывает на то, что память о татарах, турках и о короле Матьяше Хуньяди сохранилась поныне и в фольклоре закарпатских украинцев. Помимо общих характерных черт наблюдаются и различия, сущность которых может осветить четкое сравнительное исследование.

Данная работа является продолжением предыдущих исследований автора. (См. выпуски гг. XXII—XXIII, XXIV—XXV, XXVI. *Néprajz és Nyelvtudomány*.)

SZEMLE

SZABÓ JÓZSEF: A MONDATSZERKESZTÉS NYELVSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA A NAGYKÖNYI NYELVJÁRÁSBAN

Nyelvészeti tanulmányok 26.

Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó, 279 lap

1. Nem sokan vállalkoztak eddig, hogy disszertáció igényével közelítsenek egy nyelvjárás mondattanához (lásd Kiss Jenő: Fejezetek a Mihályi nyelvjárás mondattanából. MNyTK. 162. sz.). Az óvatosságot több ok is indokolja. Mindenekelőtt az elvégzendő munka mennyisége. Egy hangtani vagy alaktani elemzésnek végére juthatni annyi idő alatt, amennyi a mondattan kutatójának csupán az interjúk elkészítéséhez és a 77 lap terjedelmű magnetofonfelvétel lejegyzéséhez szükséges. S a feldolgozás sem halad gyorsabban. Még köznyelvi írott szövegekben is gyakran csak több tényező együttes mérlegelésével lehet meghatározni egy-egy viszony mellé- vagy alárendelő voltát, majd ezen belül a viszony fajtáját. Mennyit kell akkor töprengeni egy archaikus néprajzi téma nyelvjárás hangszerezésű szóbeli megnyilvánulásának elemzése közben?

A nyelvjárások mondattani vizsgálatától való tartózkodást nem kevésbé indokolhatja az a jogos aggodalom, hogy a sok munkával létrehozott eredmény bizonyos mértékig eleve vitatható. Vitatható abból következően, hogy a nyelvhasználat szintjein fölfelé haladva egyre lazább a komponensek beszerkesztettsége, egyre szabadabbak és variabilisebbek a formák, s ennek következtében egyes viszonyok nemcsak egyféleképpen ítélték meg. De mindenekelőtt a mondatalkotásnak az a síkja adhat okot az óvatosságra, amelyet SZABÓ JÓZSEF jelölt ki magának. Ez ugyanis a mondategységek szövegbeli elhatárolásától, a mondategységeket viszonylagosan lezáró ponttól függ, mégpedig az olyan ponttól, amelyet a szöveget lejegyző kutatónak magának kell kitennie.

SZABÓ JÓZSEF témaválasztásának a jelentősége mindenekelőtt ebből a helyzetből ítélhető meg. Az a tény ugyanis, hogy egy nyelvjárás nyelvhasználatának mondattanából választott témát, még csupán vállalkozókédvéről és szorgalmáról tanúskodnék. A hagyományos úton nemcsak néhány lépést tehetett volna (26—30. l.), hanem végig is mehetett volna rajta, mégpedig kevesebb erőfeszítéssel. Ha például nem a mondategységet (s így a tagmondatok közti viszonyokat) választja ki tárgyal, hanem a mondategységet, sokkal könnyebb a dolga. A mondategységek határait ugyanis grammatikai viszonyok jelölik ki, s nem kell 77 lapnyi szöveget feldolgozni ahhoz, hogy képet alkothassunk a 4—5 szavas mondategységek belső összefüggéseiről.

Ma azonban már a szerkezeti vizsgálatokban sem hagyhatjuk figyelmen kívül a mondat funkcionális sajátosságait. DEME LÁSZLÓ kutatásai meggyőzően tárták fel, hogy a mondategység belső megszerkesztettsége csak bizonyos határig érthető meg önmagából (főként az igéjéből); szörendje (vagy divatosabb kifejezéssel élve: felszíni formája) magasabb nyelvhasználati szint függvénye. Erre gondolva kevésbé helyeselnék egy alulról indított mondattani vizsgálatot, (jóllehet a nyelvtudomány fejlődéstörténete mintha ilyesmit sugallna: az alsóbb nyelvi szintek feltárása után térhetünk csak át a magasabb nyelvhasználati szintek vizsgálatára). Alulról közelítve ugyanis — különösen a szövegekre épülő nyelvjárás mondattanok esetében — vagy csak leltárba vett felszíni formák tömegével, vagy pedig csak egy feltételezett mélystruktúrából történő levezetéssel igazolhatnánk eredményeinket. A funkció szempontja nélkül azonban mindkét bizonyítási mód pozitívista vágányra sikklik (empirizmus vagy racionalizmus).

A funkció szempontját azonban — rendszeres vizsgálatban — eddig kevesen vették komolyan. SZABÓ JÓZSEF komolyan vette. Ezzel elvállalt egy teljesen sosem védhető támadási felületet: a szöveg mondategységekre való tagolását; vállalta a szokásosnál nagyobb terjedelmű szöveg felvételének és feldolgozásának terhét — de kialakította a nyelvjárás mondattanok egyik egzakt kutatásának formáját. Ha ő pontosan dolgozott — s megítésem szerint igen —, akkor a mondategységek közvetlen tagolódásának vizsgálatával funkcionális kapaszkodót adott a mondategységek belső vizsgálatához. Ezt tartom a munka egyik fő értékének.

A szerző tudatos témaválasztásának legmeggyőzőbb bizonyítéka az a határozottság, amellyel elkülöníti egymástól a vizsgálat anyagát és tárgyát.

SZABÓ JÓZSEF nem általában gyűjtött nyelvjárási szövegeket, hanem nyelvészológiai megfontolások alapján. Már a gyűjtést úgy tervezte, hogy összesített korpuszában megfelelő arányban legyenek férfiakról és nőkről, idősebbektől és fiatalabbaktól származó szövegek, amelyek ezen kívül még tematikailag-műfajilag is elkülönülnek (munkafolyamat—gazdálkodás, illetőleg élmény-mondás szempontjai szerint).

Azon lehetne vitakozni, hogy a szociológiai, illetőleg a tematikai részkorpuszok nagysága elegendő-e önmaguk sajátos vizsgálatára; az azonban egyértelmű, hogy a szociológiai-tematikai megfontolások alapján gyűjtött anyag egésze a mondattani vizsgálat számára alkalmasabb, azaz megbízhatóbb, reprezentatívabb lett, mintha e szempontok nélkül gyűjtötték volna.

SZABÓ JÓZSEF nagyon gondosan határolja körül vizsgálatának tárgyát, azaz a mondategészt is. Előbb elkülöníti a vizsgálat anyagától (ami a szöveg), majd az egyébként lehetséges, de itt nem vizsgált egyéb mondat szerkezeti sajátosságoktól. Ezeket nyelvhasználati szintekként választja le. Így világosan látszik, hogy a mondategység belső megszerkesztettsége alatta, a szövegegység pedig fölötté van vizsgálati tárgyának.

A gyűjtött szövegek mondat szerkezeti sajátosságai közül a disszertáció négyet foglal magában: a) a szövegek átlagos szerkesztettségét (vagyis az egy mondategésre eső mondategységek átlagos arányát); b) az összetett (és a többszörösen összetett) mondat mellé- és alárendelő kapcsolásainak átlagos arányát; c) a szövegeknek a mellérendelés és alárendelés arányában megmutatkozó átlagos szintméltségét; s végül egy, az előző hármat keresztező szempontként d) a mondategységekben és a mondategységekben használt tartalmas szavak mennyiségének átlagos mutatóit.

Ha valaki most — kissé elhamarkodva — vitatni kezdené az itt vizsgált szerkezeti sajátosságok fontosságát, illetőleg hiányolná az itt nem vizsgált összefüggéseket, annak a figyelmét más kapcsolatokra kell felhívni. Az eddig elvégzett munkának ugyanis nem a mennyiségében van értéke vagy hiánya. A feltárt mondat szerkezeti sajátosságok jelentősége abban van, hogy ezek szövegek sajátosságai. Vagyis abban, hogy a tagmondatok mellé-, illetőleg alárendelő viszonyfajtaí nem „levegőben lógó” mondattani képletek részei, hanem egy meghatározott földrajzi és szociológiai közegben, egyértelmű közlési helyzetben (műfajban és céllal) keletkezett szövegeknek gyakorisági vizsgálatban megmutatkozott mondat szerkezeti sajátosságai.

A disszertáció értéke, modernsége, előre mutató jellege mindenekelőtt ebben van. Azt természetesen mindenki jól tudja, hogy az elmélet DEME LÁSZLÓÉ; de az is nyilvánvaló, hogy ez semmit sem von le SZABÓ JÓZSEF munkájának sajátos értékéből. Ami levonhatna, az éppen azokon a pontokon van, ahol ez a munka elmarad DEME LÁSZLÓ vizsgálati apparátusa mögött. De nem is elmaradás ez, hanem még oda nem érkezés, vagyis perspektíva.

A szövegek vizsgált mondat szerkezeti mutatóit nemcsak összesített átlagokban kapjuk meg, hanem adatközlőként, nemek szerinti és nemzedékek szerinti bontásban; a tematikai-műfaji vonatkozásokat DEME LÁSZLÓ eredményeivel összehasonlítva. A vizsgálat végső tanulságai így a részösszegzések summázásaként fogalmazódnak meg; amit tehát „A vizsgálat áttekintése” c. fejezetben olvassunk, annak megvan a fedezete, márpedig ezek az általánosítások nagyon is figyelemre méltóak. Kiváltképp az alábbi, amelyet idézek:

„Mindkét témakör vizsgálata azt igazolta, [...] hogy tarthatatlan az a meglehetősen régi nyelvjárástani felfogás, amely szerint a népnyelv (a nyelvjárásokra) elsősorban az egyszerű mondatok használata jellemző, s ha előfordulnak is összetett mondatok, akkor inkább a mellérendeltek, alárendeltek alig-alig. [...] Az írott nyelvi szövegekkel való egybevetés azt mutatta, hogy anyagom alapján a népnyelv egyszerűsége inkább a szinteződésben és leginkább a mondattejedelem tekintetében nyilvánul meg.”

2. A disszertáció tanulságait, tudományos eredményeit lehetne tovább is részletezni. Így foglalkozhatnánk a nemek és a nemzedékek mondatalkotására vonatkozó megállapítások tartalmával és értékével; de ezekben ugyanazt érzem fontosnak, amit a szerző: a sajátosságok tendenciaszerűségét. Mivel azonban a jelenleginél nagyobb mennyiségű szöveg gyűjtését és feldolgozását egyetlen munkától nem kívánhatjuk meg, a nők és a férfiak, az idősebbek és a fiatalabbak mondatalkotásáról meggyőzőbb képet csak akkor kaphatunk, amikor majd hasonlóképpen készített nyelvjárási mondatok következtetési sorakoznak fel az itteniek mellé.

SZABÓ JÓZSEF a magyar nyelvjáráskutatás eddig jórészt mellőzött területén, a nyelvjárási mondatban vállalt feladatot. Az élő szövegeknek mint kutatási anyagnak a gyűjtésével, a mondat szerkezeti sajátosságoknak mint kutatási tárgynak a kiválasztásával, valamint a feldolgozás módszerének szerencsés átvételével példát mutat a következő nyelvjárási mondatvizsgálatoknak. Saját vizsgálatának itteni eredményei megrajzolják a vizsgált szövegek szerkezeti karakterét, közvetlen folytatást kínálnak a nyelvjárási szövegek szövegtani kutatásához, funkcionális segítséget adnak a mondat egység belső szerkezetének vizsgálatához. Mindezt kiérlelt, tisztán fogalmazta meg, gondolatmenete jól követhető, eredményei ellenőrizhetőek.

Békési Imre

TEMESI MIHÁLY: A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY IRÁNYOK ÉS EREDMÉNYEK A FELSZABADULÁS ÓTA

Gondolat, 1980. 408 p.

1. TEMESI MIHÁLY neve a magyar nyelvtudománynak minden szakembere, de egyúttal a magyar nyelv oktatásával foglalkozó minden pedagógus számára is ismert név. A magyar felsőoktatás egyik kiemelt helyén, a pécsi pedagógiai főiskolán mint az ország egyik jelentős kulturális centrumában a magyar nyelvvel és oktatásával kapcsolatos műveltségi anyag kisugároztatásának, oktatógenerációk nevelésének a feladatában megtalálta életének értelmét. Jól megalapozott és állandóan bővített általános és speciális nyelvészeti tudás birtokában végezte munkáját, mint olyan tanár és tudós, aki folyton kész nézeteit megújítani, ismereteit felfrissíteni. Csak ilyen állandó, az újhoz lépésről-lépésre alkalmazkodó magatartás tette képessé a jelen könyvnek megírására, amely egyszerre tudományos munka és pedagógiai hitvallás.

2. Nézzük meg azonban közelebbről, mi is a tárgya és iránya TEMESI könyvének. Először is meg kell állapítanunk, hogy a könyvnek a címben megjelölt tematikája megfelel a tartalmának: a magyar nyelvtudományról adott nagy körkép, amelynek időbeli tengelye a jelen, visszafelé megnyújtva jó 30 évvel egészen a felszabadulásig, de kiterjesztve a jövő felé is. A jelent TEMESI MIHÁLY személyes nézőpontja, a főbb kérdésekkel kapcsolatban kifejtett álláspontja, saját mércéje és kritikája képviseli. A múlt, mégpedig a közelmúlt áttekintése egyúttal egy generáció tudományos törekvéseinek és eredményeinek a számbavétele: a saját múltjának a felmérése és annak a generációénak, amely a felszabadulás után lépett színre és fokozatosan vezető tényezőjévé vált a tudományos életnek e tudományszakon belül Magyarországon, s mely most már fokozatosan átadja helyét frissebb erőknek. TEMESI munkájának műfaji megjelölése nem egyszerű, mert noha elsősorban tudománytörténet, mégsem csak az, és amennyiben az, nem egészen az. Nem csak az, mert — mint már említettem —, az egyes tudományterületeknek az áttekintése mellett saját nézeteit, elméletét is ismerteti, nagyobb mértékben, mint amit egy pusztán tudománytörténet megkívánna. És mint tudománytörténet nem teljes egész, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy én a tudománytörténetet felfogom. Véleményem szerint ugyanis bármely korszaknak, beleértve a közelmúltat is, a magyar tudománytörténetét csak úgy lehet teljesértékűen megírni, ha külföldi hatásokat, törekvéseket, divatokat is számba veszünk, sőt ezekbe ágyazottan, ezekhez mérve vázoljuk fel a hazai törekvéseket, felfedve azokat a szálakat, amelyek a magyar tudományt a nemzetközi tudomány állásához kötik, azokat a vonásokat, amelyek a külföldi képletnek ellentmondanak, vagy amelyek függetlenek, sajátosan hazai jellemzőknek bizonyulnak. E hiányok azonban csak azt jelentik, hogy egy ilyen tudománytörténet megírása még várat magára, de lényegesen nem csökkentik e munka értékét, amely kétségkívül jelentős funkciót tölt be egyrészt a tudomány területén, másrészt az anyanyelvi oktatásügyben.

3. Vegyük először a könyv tudományos jelentőségét. Mindeztideig még senki sem vállalkozott arra, hogy a kortársi tudományos eredményeket, törekvéseket egészében áttekintse, kritikailag felmérje, értékelje. Ez kényes feladat, nemcsak nagy áttekintést és sokoldalúságot, nagy olvasottságot s bibliográfiai elmélyülést kíván, hanem egy magasabbrendű nézőpont kialakítását és lehető objektivitást, valamint erkölcsi határozottságot és bátorságot is. E tulajdonságok hiányában egy ilyen tárgyú könyv megírása ellentmondást vált ki és ellenségeket szerez. Nos, TEMESI MIHÁLY — véleményem szerint — az említett tulajdonságok birtokában jól megoldotta feladatát. Nem egy csoportnak a szemléletét tükrözteti egyoldalúan, nem vádolható részrehajlással. Az a kép, amit az elmúlt évtizedek nyelvészetéről fest, tárgyilag, tematikailag is teljes, mindenre kiterjedő, és személyileg is jó áttekintést nyújt. Felhasználja a szinte lemérhetetlen nagyságú bibliográfiát, de a szükséges szelekció miatt természetesen nem sorolhat fel minden cikket, mint ahogy azt a MNy. az egyes tudományterületeket időnként áttekintő bibliográfiai cikksorozatával tette. Éppen szelektáló, a lényegyet kiemelő jellege miatt igen nagy szolgálatot tesz a könyv a nyelvészeti oktatásnak és az ismeretterjesztésnek. Ez a második funkciója. Az egyetemek és főiskolák magyar szakos tanárjelöltjeinek a számára egyedül ad áttekintést a mai magyar nyelvtudomány egészéről, munkálatairól, személyi állományáról, eredményeiről. Nélkülözhetetlen oktatási segédkönyvnek tartom.

4. Ha TEMESI MIHÁLY könyve mögött a létrehozó személyi tulajdonságokat keressük és magyarázatot akarunk kapni a könyv jellegére, akkor tudnunk kell, hogy a szerző a felsőoktatás egyik kiemelkedő képviselője. Ez adja a kulcsot ahhoz, hogy a munkát át- meg átszövi a gyakorlati szempont, az alkalmazott nyelvészet értékelése, különösen pedig a nyelvoktatás és elsősorban az anyanyelvi oktatás és nevelés méltatása. Talán az oktatás kérdéseinek az ismertetése közben lép ki a legerősebben a múltból és fordul a jövő felé, talán itt domborodik ki leginkább a könyv bíráló szelleme és itt kör-

vonalazódnak leginkább a szerző egyéni nézetei. A gyakorlat emberének az állandó jelenléte mellett azonban ugyanakkor az elmélet emberét is folyton alkalmunk van megtapasztalni. TEMESI MIHÁLY a nyelvészet elméleti kérdései iránt is fogékony, amit legkézenfekvőbben bizonyít a könyv problémagazdagsága. Már a könyv első húsz lapján annyi problémát vettet észre, hogy külön értekezést lehetne írni e bevezető fejezetről. A tudomány lényegét a probléma adja, s a könyv problémafelvétő, gondolkodási folyamatot tükröző, vitaszellemet ébren tartó, dinamikus jellege miatt is, sőt talán elsősorban emiatt jó nevelő eszköz a tudósképzésben és a tanárképzésben. Dinamikus szemléletével függ össze a könyv jövőre irányultsága, nemcsak a valónak, a történetnek, hanem a kellőnek, a kívánatosnak is állandó figyelembevétele. Ez is az a pont, ami a szorosabb értelemben vett tudománytörténetnek a túllépését jelenti, és a pedagógus szemlélet folytonos jelenlétére utal. TEMESI MIHÁLYT még a nyelvészeti kutatásról vallott nézeteiben is a pozitív ráhatás szándéka, végeredményben pedagógiai szempont irányítja.

5. A következőkben a TEMESI könyvére általában jellemző néhány sajátosságról, mégpedig

a) a szerző szemléletmódjáról, b) pozitív, értékelő eljárásomódjáról és c) negatív, bíráló magatartásáról lesz szó.

a) TEMESI MIHÁLY szemléletmódját, amely az egyes témákon belül megnyilvánuló értékelő állásfoglalását megszabja, a legtömörebben a könyv fülén olvasható szövegrésszel lehet jellemezni. Itt ez olvasható: „A szerző a hagyományos nyelvészet neveltjeként kezdte pályáját, de a nyelvtudományban végbement elméleti megújulás nem hagyta érintetlenül, és jelentősen módosította a nyelv lényegéről, tényeiről és jelenségeiről vallott felfogását, kutatási eljárásait.” Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetértünk. Az egész könyvön keresztül elejétől végig érvényesül ez a haladó, de mondhatjuk mérsékeltlen haladó szemléletmód, amely értékelni tudja mind a hagyományt, mind az újabb fejlődés eredményeit. A hagyomány megbecsülését mutatja a hagyományos úton, hagyományos módszerrel létrejött eredmények felsorakoztatása és méltatása, amelyekben — mivel a magyar nyelvtudomány is állandóan mozgásban volt és van — a folytonos megújulásra való törekvést is észreveszi. Az újabb törekvések iránti érzéket pedig elsősorban a nyelvtudomány, a nyelvjáráskutatás és a nyelvoktatás módszereinek a bemutatásában tapasztalhatjuk. Ezek azok a területek, amelyekkel saját kutatási múltja is legszorosabban összefüzi. Ezekről alább még fogunk szólni. Szemléletmódjának talán legkiemelkedőbb jellemzői közé tartoznak a következők, tézisszámba vehető megállapításai: 1. A szinkroniában is van mozgás; 2. A nyelvtörténet több, mint pusztán diakrónia; 3. Mind a nyelvtörténetben, mind a nyelvjáráskutatásban érvényesülnie kell a tipológiai szempontnak. Ezek a tézisek ma már általánosan érvényesülnek a magyarországi kutatásokban, a szerző azonban megrajzolja az e felé haladó utat, amelyben egyes nyelvészeknek kiemelkedő szerepük volt.

b) A szerző szemléletéből fakadnak azok a pozitívan méltató, értékelő részek, amelyek egy-egy munkálathoz kapcsolódnak. Se szeri se száma az ilyen értékeléseknek. Hogy csak egyet említsék, például köztudomású, hogy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetét szinte ronggyá olvasták, de csak itt, TEMESI könyvében található megfelelő értékelése e munkának. Se a MNy., se a NyK., se a Nyr. nem ismertette a kötetet. Ellenben szép ismertetésben részesült a szomszéd országokban.

c) A negatív értékelő kritikára is számos helyet sorakoztathatnánk föl TEMESI munkájából. Itt is meglegszünk egyetlen példára való utalással. Arra a részletre gondolunk, amelyben TEMESI a hagyományos és az ún. posztklasszikus nyelvtudomány hiányosságait sorolja fel (25–6.). Ezek a kritikai megjegyzések igen figyelemreméltóak volnának a mai grammatikairás többféle útját kereső kísérleti stádiumban.

6. Egy ilyenfajta, a nyelvtudomány minden területét átfogó munkában, mint amilyen TEMESIÉ, természetesen talál az ember olyasmit is, amivel nem ért egyet. Meg kell állapítanom azonban, hogy aránylag kevés az ilyen rész, s az sem jellemző az egész műre, s e részletek is nem annyira érdemileg érintik tudományunkat, hanem vagy arra vonatkoznak, hogy valami a kutatások történetében elkerülte a szerző figyelmét, vagy terminológiai kérdések.

a) Talán az egyetlen lényeges grammatikaelméleti kérdés, amelyben TEMESI álláspontját szükségtelenül hagyományosnak tartom, a nyelvi kifejezőeszközök fő típusainak a hang, szó, mondat hármasságában való megjelölése (82. l. stb.). A hang, szó, mondat hármasságának a klasszikus ókorból származó öröksége onnan ered, hogy a helyesírást, a szöveg leírt képét vették a nyelvi egységek tagolásának alapjául: e három egységnek három vizuális egység felel meg: a betű, az egybeírt betűk (a szó), és a nagy kezdőbetűvel és ponttal (esetleg más írással) elhatárolt és így egybefűzött szavak, a mondat. Tudjuk azonban, hogy egység a legkisebb jelentéssel bíró egység, a morféma is. Sőt a morféma státusa világosabb, mint a szóé, azaz a morféma könnyebben definiálható. Azt is tudjuk, hogy a szó-táron kívül a morfémátár fogalma és gyakorlati szükségessége is vitathatatlan.

b) A tövéghangzó, előhangzó, kötőhangzó felfogásában a szerző figyelmét elkerülte, hogy van olyan felfogás is, amely szerint mind szinkrón, mind diakrón szempontból célszerűbb úgy felfogni,

hogy a kérdéses hang bizonyos alakutokban inkább a tőhöz, bizonyos alakutokban meg inkább a toldalékhoz kapcsolódik, s ezért ennek a hangnak nem egységes a státusa. E kettség nemcsak szinkrón szempontból észlelhető, hanem történeti szempontból is differenciált felfogást tesz lehetővé, azaz lehetséges, hogy egyes kötőhangzókat korábban a tőhöz, később pedig a toldalékhoz kapcsolhassunk. Nem akarok itt természetesen egy elméleti kérdést vitatni, de a tudománytörténeti tényt szerintem rögzíteni kellett volna.

c) Hasonlóan egy már a szakirodalomba bekerült felfogásnak a mellőzését látom a szófaji kérdés tárgyalásakor. A *szófaváltás* műszó és fogalom a szakirodalomban nem egyszerűen a képzők szófaj—változtató szerepével azonos, ahogy azt TEMESI tárgyalja (129), hanem csak azon szófaváltoztató képzőkre vonatkozik, amelyek nem változtatják meg a szótó bővítményfelvevő képességét, s ilyen szempontból a ragokéhoz hasonló funkciójuk van: párhuzam van tehát a *fán ül : fán ülő*, a *kék sapka : kék sapkás* képző nélküli és képzett szós változatok között egyrészt, másrészt a *nagy asztal : nagy asztalnál* és a *fehér ruha : fehér ruhát* ragtalan és ragos változatok között. A szófaváltó képzőknek, akár a ragoknak tehát szintaktikai szerepük is van. Ez a szófaváltásnak egy új fogalma, amely elkerülte a szerző figyelmét. A szintaxisban és a képzőfunkció értelmezésében e kérdésnek döntő szerepe van.

d) Csupán terminológiai kérdés az, hogy a megelőző nemzedék vagy nemzedékek grammatikai felfogását hogyan nevezzük, hagyományosnak vagy klasszikusnak. Újabban divatba jött a *klasszikus* szó használata. Olyan értelmezését is hallottam a klasszikus grammatikának, amely szerint ez az akadémiai nyelvtant jelentené. Mióta ez a szóhasználat divatba jött egyes szakembereknél, mindig tiltakoztam ellene, mert a *klasszikus* szó jelentésének egy helytelen használatát láttam benne. Tudományosan ennek a szóhasználatnak a jogosságát soha nem vitatták meg, e nélkül dobták a nagy-közönség elé. Nem igaz az tudománytörténetileg, hogy az akadémiai nyelvtan, vagy akár egy XIX. századi magyar nyelvtan klasszikusabb alapozású volna, mint mondjuk az ugyancsak XIX. századi eredetre, lényegileg pedig a középkorra visszavezethető függőségi nyelvtan, vagy a BLOOMFIELDRA vagy lényegileg ugyancsak a középkorra visszamenő közvetlen összetevős nyelvtan vagy akár a hagyományos, vagy ha úgy tetszik a klasszikus alapfogalmakkal dolgozó és lényegileg a XVII. századra visszavezethető transzformációs nyelvtan. De TEMESI csak a jelenlegi részleges közszokásnak tesz eleget, amikor grammatikáinkkal kapcsolatban a „klasszikus” szót, többnyire a „hagyományos” szó után nem egyszer zárójelben használja, mert a könyvnek egy részlete világosan tanúsítja, hogy TEMESI e szóhasználattal tulajdonképpen nem ért egyet. Az anyanyelvi oktatásról szólva a könyv vége felé ugyanis azt írja: „Anyanyelvi képzésünk anyagának értékelésére törekedve világosan kell látnunk, hogy az eddigi tantervek alapján általában azt a hagyományos nyelvtant oktattuk, amely anyanyelvünk ma már klasszikusnak mondott bemutatásával a századforduló nyelvtan-íróira támaszkodott ...” (A kiemelések tőlem, K. S.). Meggyőződésem, hogy a *klasszikus* szónak a mai vagy közelmúltbeli grammatikával kapcsolatos használata nyelvtudományi közéletünknek szociálpszichológiai mélystruktúrájával függ össze. Ebben a kérdésben is úgy látszik TEMESI MIHÁLY-lal értek egyet a lényegben.

e) TEMESI MIHÁLY sokszor használja könyvében a nyelvelírás általa kívánatosnak tartott irányával kapcsolatban a *kreatív* jelzőt. Biztos, hogy kreativitáson a jelzett helyeken *produktivitást* ért, amely a nyelvnek azt az univerzális sajátosságát jelenti, hogy véges számú szabályokkal végtelen számú mondat alkotását teszi lehetővé. Korábban a generatív nyelvtani szakirodalomban, természetesen először külföldön, aztán nálunk is szerették használni a *kreatív* jelzőt, és a *kreativitás* főnevet. Ma már azonban világossá vált, hogy a generatív nyelvtani szabályok produktivitási szabályok, s ezeket nem szabad összetévesztetni a beszédben megmutatkozó kreativitási lehetőséggel, azaz új szabályok, szótári egységek létrehozásának a lehetőségével, amellyel mindig túlhaladjuk a jelen pillanatig érvényes grammatikát. Kreativitásra is lehet nevelni, de ez nem egy adott grammatikaoktatás szabályrendszerén belül lehetséges.

f) TEMESI MIHÁLY sokszor említi a *szerkezeti - műveleti* nyelvtan kifejezést annak a nyelvtantípusnak a megnevezésére, amelyet a tudományos leírásban is, az oktatásban is a legmegfelelőbbnek tart (24. 183, 281). A könyv szerkezeti felépítésében nem a legjobb, hogy noha már a könyv elején beszél a működtetési szabályrendszeréről (24), szerkezeti, műveleti grammatikáról (25), műveleti, újraalkotó anyanyelvi készségről (57), műveleti szabályokról (119), e nyelvtantípus részletesebb kifejtése csak a könyv vége felé (183, 281) található meg. Magának ennek a szerkezeti-műveleti nyelvtannak a pontos körvonalazása sem egyértelműen és határozottan található meg a könyvben, legalábbis nem olyan világosan, mint FÜLEI SZÁNTÓ és MIHÁLYI JÓZSEF Magyar nyelvkönyv című művében (5). Azt is kétségesnek lehet tartani, hogy ez a szerkezeti-műveleti nyelvtan, mely FÜLEINél a gyakorló nyelvkönyv céljait szolgálja, egy tudományos nyelvtan szükségleteit kielégíti-e. TEMESI MIHÁLY ugyanis a hagyományos jellegű, de haladóbb szellemű nyelvtan típusát a szocio- és pszicholingvisztikai területekre is figyelő szerkezeti-műveleti nyelvtanban jelöli meg (24).

g) Végül megemlítem, hogy az igen alapos bibliográfiai utalásban a finn-ugor kongresszusok magyar nyelvészeti anyagát nem találom, pedig ebben van jócskán magyar nyelven közölt közlemény is. Viszont öröndetes, hogy a szomszédos országok magyar nyelvészetét feldolgozta a szerző.

7. Már említettem, hogy TEMESI könyvében olyan gazdag problematika található, hogy az első húsz laphoz kapcsolódva egy külön értekezést lehetne írni. De ezt el lehetne mondani a könyv minden részletéről. TEMESI MIHÁLY dolgozata koncepciózus elképzeléseivel, sőt magának a nyelvtudomány legújabb történetének a fejezetekre osztásával, az ebben megvalósuló rendszerezésével külön tudományos teljesítmény, amellyel a nyelvészet és a nyelvoktatás ügyét előbbrevítte. S hogy milyen nehéz ennek a dinamikusan fejlődő tudománynak a sorsát nyomon követni, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a könyv lezárása után 1977—78 óta egész tudományterületek indultak nagyléptű újabb fejlődésnek: a szövegtan, a történeti grammatika, a stilisztika, a nyelvművelés, a névtan, a gyermeknyelv kutatása, amely területeken már most is nehezen tudja az ilyen történeti áttekintés a lemaradást behozni. TEMESI munkája után mindenesetre könnyebb lesz pótolni a lemaradottakat.

Károly Sándor

TARTALOM

Nyelvtudomány

AGYAGÁSI KLÁRA: Hat XVIII. századi tatár szójegyzék forráskritikája. [Source Criticism of Six 18th Century Tatar Wordlists]	5
BICSKEI DEZSŐNÉ: A mondatösszetétel és a mondatösszetételbeli kapcsolások a 14—15 éves gimnazisták nyelvhasználatában (élőszóbeli és írásos szövegek alapján) [Die Satzlänge und die Verknüpfungen im „Satzganzen“ im Sprachgebrauch der 14—15-jährigen Gymnasialschüler (auf Grund von Texten der gesprochenen und der Schriftsprache)]	17
BRATINKA JÓZSEF: <i>Az palaszk orrunkról elesik vala</i> (Egy Tinódi-szólás nyomában) [Recherches sur une expression de S. Tinódi]	29
JANURIK TAMÁS: A szőlőkup igeeképzők funkciórendszere [Das Funktionssystem der sölkupischen Verbalsuffixe]	37
JÓZSÁNÉ SZENÁKY GYÖNGYI: A <i>tehát</i> következtetői jelentésének kialakulása a Jókai-kódexben [Возникновение выражения следственных отношений союзом <i>tehát</i> („итак“) в кодексе «Йокаи»]	47
MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin ige-típusok [Типы глагольных основ эрзя-мордовского языка]	59
MOKÁNY SÁNDOR: Néhány ujjnevünk eredetéhez [К этимологии некоторых названий пальцев руки]	71

Néprajz

SZ. BOZÓKI MARGIT—SZABÓ JÓZSEF: Táplálkozási hagyományok Nagykönyiban [Пищевые традиции в деревне Надькони]	85
CZINEGÉNÉ KÁROLY ANNA: Dramatikus játékok a csikmenaságiakodalomban [Свадебные драматические игры в деревне Чикменашаг]	99
DIENES ERZSÉBET: A kunhegyesi halotti anyakönyvek néhány tanulsága [Einige Lehren der Totenmatrikel der Stadt Kunhegyes]	109
FERENCZI IMRE: Tiszaháti és felső-tiszai történeti népmondák [Исторические народные повести среди венгерского населения Закарпатья]	115

Szemle

SZABÓ JÓZSEF: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvújításban (<i>Békési Imre</i>)	131
TEMESI MIHÁLY: A magyar nyelv tudomány (<i>Károly Sándor</i>)	133

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Készült 500 példányban 12,25 iv terjedelemben,
a MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint

85-154 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató